

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY HISTORICAL SCIENCES

SCIENTIFIC JOURNAL

**№1
2025**

**ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ**

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ШАКАРИМА
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

**BULLETIN OF SHAKARIM UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

SCIENTIFIC JOURNAL

1 (1)/ 2025

2024 жылдан бастап шығады

Founded in 2024

Издается с 2024 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

**Семей, 2025
Semey, 2025**

Бас редактор:
Атантаева Бакыт Жумагазықызы,
т.ғ.д., проф., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Атантаева Бакыт	т.ғ.д., проф., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байсарина Кымбат	т.ғ.д., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан, Семей, Қазақстан
Енсенов Канат	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институты
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Түркия
Ерджиласун Гүлжанат	
Азаматова Гульназ	т.ғ.д., Росс.Ақ.наук, Мәскеу, Ресей
Жанбосинова Альбина	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Щеглова Татьяна	т.ғ.д., профессор, АГПУ, Барнаул, Ресей
Каримов Мұхтарбек	т.ғ.к., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан, Семей, Қазақстан
Исин Амантай	т.ғ.к., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан, Семей, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

E-mail: vest_hist@semgu.kz.

Техникалық хатшы: +7(7)

Шәкәрім университетінің хабаршысы. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ сериясы

Меншіктенуші: «Шәкәрім университеті» Коммерциялық

емес акционерлік қоғам

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 100 дана.

Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

Editor-in-Chief:
Bakyt Zhumagazyevna Atantaeva,
Doctor of Historical Sc., Professor
Shakarim University,
Semey, Kazakhstan

Editorial Board:
HISTORICAL SCIENCES

Atantaeva Bakyt	Doctor of Historical Sc., Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Baisarina Kymbat	Doctor of Historical Sc., Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Ensenov Kanat	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Finke Peter	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Kurmangaliyeva- Erdzhilasun Gulzhanat Azamatova Gulnaz	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Zhanbossinova Albina	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Shcheglova Tatiana	Doctor of Historical Sc., AGPU, Barnaul, Russia
Karimov Mukhtarbek	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Isin Amantay	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Editorial Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.

E-mail: vest_hist@semgu.kz

Technical Secretary: +7(7)

Shakarim University Bulletin. Series: History Sciences

Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University"

Publication Frequency: 4 times a year.

Circulation: 100 copies

Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A

Главный редактор:
Атантаева Бакыт Жумагазыевна,
д.и.н., проф., Шәкәрім университет,
Семей, Казахстан

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Атантаева Бакыт	д.и.н., профессор, Шәкәрім университет, Семей Казахстан
Байсарина Кымбат	д.и.н., Шәкәрім университет, Казахстан
Енсенов Канат	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МОН РК
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели университет, Турция
Ерджиласун Гүлжанат	
Азаматова Гульназ	д.и.н., Росс.Ак.наук, Москва, Россия
Жанбосинова Альбина	д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Щеглова Татьяна	д.и.н., профессор, АГПУ, Барнаул, Россия
Каримов Мухтарбек	к.и.н., Шәкәрім университет, Казахстан
Исин Амантай	к.и.н., Шәкәрім университет, Казахстан

Адрес редакции: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А.

E-mail: vest_hist@semgu.kz.

Технический секретарь: +7(7)

Вестник университета Шакарима. Серия: ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім университет»

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 100 экземпляров.

Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20А.

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Алиев А.

Традиции, обряды и верования, связанные с рождением детей у азербайджанцев Грузии (XIX-начало XX вв.

Алиев А.

Грузия әзірбайжандары арасында бала тууға байланысты дәстүрлер, жоралғылар және наным-сенімдер (XIX – XX ғасырдың басы.....

Aliyev A.

Traditions, rituals and beliefs associated with the birth of children among georgian azerbaijanis (XIX-early XX centuries) 13

Кариева Т., Сайранбекова Ұ.

Зайсан қаласының сауда-экономикалық дамуына үлес қосқан кәсіпкерлер (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы.....

Кариева Т., Сайранбекова Ұ.

Предприниматели, внесшие вклад в торгово-экономическое развитие города Зайсан (вторая половина XIX века – начало XX века.....

Karieva T., Sairanbekova U.

Entrepreneurs Who Contributed to the Trade and Economic Development of the City of Zaisan (Second Half of the 19th Century – Early 20th Century)..... 27

Аубакирова Қ., Байсарина Қ.

Манаш Қозыбаев – ұжымдастыру, ашаршылық және қуғын-сүргін мәселелерінің ірі зерттеушісі.....

Аубакирова Қ., Байсарина Қ.

Манаш Козыбаев — один из крупнейших исследователей проблем коллективизации, голода и репрессий

Aubakirova K., Baisarina K.

Manash Kozybayev — one of the most prominent researchers of the problems of collectivization, famine, and repression..... 48

Джакипова Т., Ибраимова М.

Депортация, көші-қон үдерістерінің Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық құрамына ықпалы (1930-1950 жж.).....

Джакипова Т., Ибраимова М.

Депортация и миграционные процессы и их влияние на этнодемографический состав Восточного Казахстана (1930–1950 гг.).....

Dzhakipova T., Ibraemova M.

Deportation and Migration Processes and Their Impact on the Ethno-Demographic Composition of East Kazakhstan (1930–1950) 66

Камалджанова Т.

Либериядағы орман ресурстары: тұрақты басқару мәселелері және халықаралық ынтымақтастықтың рөлі.....

Камалджанова Т.

Лесные ресурсы в Либерии: вопросы устойчивого управления и роль международного сотрудничества.....

Kamaljanova T.

Forest resources in Liberia: sustainable management issues and the role of international cooperation 83

Оралбекова А.

Кеңес дәуіріндегі жер реформалары және қазақ зиялыларының ұстанымы.....

Оралбекова А.

Земельные реформы советского периода и позиция казахской интеллигенции.....

Oralbekova A.

Land reforms of the soviet period and the position of the Kazakh intelligentsia..... 94

Егізбаева М.

Шығыс Қазақстанның қазақ тұрғындары зерттеушілер еңбектерінде (XIX ғ. соңы - XX ғ.)..

Егизбаева М.

Казахское население Восточного Казахстана в трудах исследователей (конец XIX-XX в.в.)..

Yegizbayeva M.

Kazakh population of eastern Kazakhstan in the works of researchers (late 19th – 20th centuries 111

Атантаева Б., Ахметова Р., Ибраева М.

Жер аударылған поляктардың XIX – XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның қоғамдық және мәдени дамуына ықпалы.....

Атантаева Б., Ахметова Р., Ибраева М.

Влияние ссыльных поляков на социокультурную жизнь Восточного Казахстана в XIX – начале XX веков.....

Atantayeva B, Akhmetova R, Ibrayeva M.

The influence of exiled poles on social and cultural life of Eastern Kazakhstan in the XIX - early XX centurie121

Традиции, обряды и верования, связанные с рождением детей у азербайджанцев Грузии (XIX-начало XX вв.)

Асад Алиев

Институт истории и этнологии НАНА имени А.А. Бакиханова (Баку, Азербайджан)

E-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-5645-2283>

Аннотация. Статья посвящена традициям, обрядам и верованиям, связанным с рождением детей у грузинских азербайджано-тюрков. Подчеркивается, что, как и у всех тюркских народов, у грузинских азербайджанцев-тюрков в XIX – начале XX вв. рождение ребенка как продолжателя рода считалось важнейшей задачей семьи и залогом ее будущего благополучия. Бездетность рассматривалась как тяжелый грех, и отношение общества к таким парам было крайне негативным. Поэтому, если невеста в течение нескольких месяцев после свадьбы не беременела, считалось, что на нее наведен сглаз – «чиллу». Историко-этнографические материалы фиксируют проведение различных обрядов и ритуалов, связанных с уходом невесты из дома и с обрядами очищения. Особое значение придавалось символическим действиям: девушку водили вокруг плодоносящего дерева, веря, что как дерево приносит плоды, так и невеста вскоре станет матерью. Родственники и близкие активно участвовали в обрядах снятия сглаза и порчи, считая, что тем самым открывают все закрытые пути к материнству. Подобные практики отражают синкретизм верований, где бытовые традиции переплетались с магическими представлениями и народной медициной. Изучение этих обычаев имеет важное значение для понимания этнокультурной специфики региона и сохранения духовного наследия тюркских народов Кавказа, а также позволяет глубже осмыслить ценность семьи и материнства в традиционном обществе.

Ключевые слова: азербайджанцы Грузии; рождение детей; вера; тюркские народы; отношение к мальчикам и девочкам.

Введение

С древних времён и по наши дни в каждой азербайджано-тюркской семье одним из важных желаний родителей является рождение чада, что является основным фактором в продолжении рода и семьи (Əliyev., Əmənova, 2023:365). Отсутствие детей в семье воспринимались в обществе негативно, в прошлом такое положение в нём вызывало осуждение, члены семьи на каждом шагу сталкивались с холодными взглядами в обществе. Бездетной женщине не позволялось вступать в разговоры, считалось, что «она имеет право на что-либо среди членов общества только после рождения ребенка». Даже участие бездетных женщин в мероприятиях, связанных с подготовкой родственниками приданого для будущей невесты, считалось нежелательным (Qeybullayev, 1994:265). Таково было отношение не только к бездетной женщине, но и к её мужу. Как показывает этнографическая литература, старейшины семей, называемые «баба», «деде», «леле» и др. (Məhərrənova, 2020:193), также предпочитали, чтобы их сыновья и внуки, не имеющие детей, как можно скорее обзавелись потомством. Об этом

существует достаточно сведений как среди народа, так и в источниках, литературе. Настолько бездетность считается тяжелым «həqarət» ясно прослеживается в дастане «Книга Деда Горгуда», где говорится о выделении белой комнаты для мужей, имеющих сына, красной для имеющих дочь, и черной для бездетных, «проклятых Аллахом» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:34).

Собранный среди грузинских азербайджанцев (тюрков) этнографический материал показывает, что такие выражения по отношению к бездетным семьям как «жилище без света», «мельница без воды», «дом без солнечного света», «бездетные» заставляли задуматься каждую семью и родителей каждой девушки и юноши для принятия мер в продолжении рода, дабы не упасть в «глазах общества». Для достижения желаемого они прибегали к разным возможностям и средствам.

Насколько бездетность считалась нестерпимой бедой ясно прослеживается в одном из стихотворений Техлали Новруза: (букв. перевод с азербайджанского) Всемогущий Аллах, молю тебя о том,

Чтобы, дал ты мне дитя.

Если будет сын, чтобы стал он опорой рода, стал ханом,

Будет дочь пойдет она покрывшись шалью.

Для чего нужен бездетный человек,

После смерти ведь станет разоренным его дом.

Помоги каждому о всевышний Не допусти беды,

Убереги каждого от этого горя, от боли

Да не допусти, чтобы кто-то ушел из этого мира

бездетным

Ведь нет продавца детей, чтобы купил Новруз (Təhləli, 2003:130).

По словам пожилых женщин, после свадьбы в течение 2-3 месяцев члены семьи ждали от невесты беременности. Если она не наступала, считалось, что на неё подействовала порча-«чилля». Причину в случившем видели в воздействии порчи, которую наслала молодая женщина (чилля), у которой недавно умер младенец, или воздействию женщин с дурным глазом (Aliyev, 2025:169). Помимо этого, предполагалось также, что на неё могла воздействовать порча (чилля) от человека, навестившего невесту после свадьбы в тот момент, когда у него умер близкий родственник или погибла скотина (Səlimov-Şağani, 1993:233). В целях избавления невесты от порчи (чилля) прибегали к разным обрядам, водили её к известным святыням (пирам), где зажигали свечи, приносили жертвоприношения, прикрепляли к оккультным деревьям разноцветные лоскутки, совершали приношения бедным и сиротам (Əliyev, 1995:94). Невесты на шее носили стеклянные бусы с глазками, наделённые силой оберега.

Как в Азербайджане, так и среди азербайджанцев Грузии особый интерес в этом вопросе представляет магический обряд по снятию порчи, называемый «чилля кесмек». Так у невесты, с которой снимали эту порчу, трижды обматывали белой бечевкой большие пальцы рук и ног. Занятый этой процедурой человек, припевая песню со священным текстом, ножницами обрезал бечевку. Эта процедура трижды повторялась. Затем, держа обрезанные бечевки над головой

невесты, на её голову лили воду с ритуальной чаши, называемой «гырх ачар». Проведя этот обряд, близкие невесты уверовали в то, что в ближайшем будущем, она забеременеет (Abdullayev, 1989:67-68). Использование ножниц и воды в этом обряде с этой же целью, также уходит с корнями в глубокую древность.

Материал и методы исследования

В рамках проведенного нами исследования, при всестороннем изучении ряда вопросов, связанных с рождением детей у азербайджанцев-тюрков Грузии в XIX-начале XX вв. – верований, обычаев и традиций, обрядов были выявлены сходства с тюркскими народами, их идентичное отношение к мальчикам и девочкам. В ходе исследования были использованы комплексные этнологические методы и степно-этнографические исследования. В то же время для более качественного проведения исследовательской работы за основу был взят анализ собранной информации в результате устных опросов среди населения. В статье был проведён научно-критический анализ источников, исследовательских работ, материалов литературы. Главным составляющим в изыскании - было применение историко-сравнительного метода и др.

Таким образом, такой комплексный подход к вопросу позволил выявить специфические особенности азербайджанцев-тюрков Грузии, вытекающие из местных условий, наряду с выделением тех же связей в верованиях, обычаях и традициях других тюркских народов, связанных с рождением детей, а также в их отношении к мальчикам и девочкам.

Обсуждение

У населения, выбранного нами для исследования региона, существовал культ воды, которую считали избавителем от болезней и смывающей собой все беды и тяготы, а железо, и изготовленные из неё предметы, по поверью, считали силой способной отогнать злые силы, и, будучи оберегом, охранять их.

Для того, чтобы невеста вскорости забеременела её трижды обводили в саду вокруг обильно плодоносящего дерева, приговаривая при этом- «О владыка небес и земли, как ты не оставляешь это дерево без плодов, так и дай этой невесте дитя», или же во время праздника Новруз, держали над её головой миску с зазеленевшей пшеницей (семени), приговаривая при этом: «О танры, как ты взрастил «семени», так и дай невесте взрастить дитя» (Əliyev, 1995:107). Также накануне праздника, во время последней среды («чершенбе») на невесту надевали рубаху женщины, родившей младенца, приговаривая при этом: «О Аллах, за подол которого я держусь, о священная ночь, перед этой средой, сделай вскорости эту рубаху тесной для этой невесты, обещаю, если это исполнится, то через год в это время я буду сидеть до зари (дан отурмаг) и устрою обрядовое пиршество для гостей. За день до праздника Новруз, невесту заставляли также трижды перепрыгивать через ручную мельницу-«киркире» (Quliyev., Vəxtiyarov, 1968:37).

После всех этих обрядов, если невеста беременела, то её окружали особой заботой, не пускали заниматься тяжелой работой в доме и во дворе. Ей разрешали только исполнять в доме посильную работу по приведению дома в порядок, что делалось только для того, чтобы невеста была в движении, чтоб она и дитя в чреве были здоровыми, а роды прошли успешно. В противном случае, беременная

невеста постепенно становилась тяжела на подъем и была бессильной, что во время родов было чревато тяжелыми последствиями.

Во время беременности невесту, которую в народе называли ещё «агыр аяглы» (букв. «с тяжестью на ногах»), старались кормить калорийной едой, фруктами и овощами, считая, что здоровье плода в её чреве напрямую зависело от правильного питания. Если невесте во время беременности захотелось какое-либо блюдо, то старались тут же приготовить её для неё. Поговаривали, что если не приготовить для беременной желаемое ею блюдо, то у неё вспухнут груди, что по поверию приводило к тому, что на теле младенца в её чреве могли появиться родимые пятна. Такое поверье бытовало и среди азербайджанского населения Дагестана (Гаджиева, 1990:179). У туркмен рода каракечили, в случае когда беременной невесте не давали съесть желаемое блюда, то, по поверью, это могло привести к отсутствию у младенца какой-то части тела (Kalafat, 2006:372).

Напомним, что как в Азербайджане, так и в регионах исследуемой страны, беременной невесте запрещалось есть говяжью печень. По поверью, если беременная невеста съедала еду приготовленную из этой печени, то после она притронувшись рукой к какой-то части своего тела, содействовала тому, что точно на такой части тела плода появлялось большое родимое пятно или большая родинка.

По народным представлениям, если во время первого шевеления плода в чреве матери, она взглянет на кого-либо, то будущий младенец будет похож на этого человека. Учитывая это, она старалась смотреть на красивые вещи, на людей с приятным лицом и характером. Для того чтобы будущий младенец родился здоровым, сильным и красивым, во время беременности невесте советовали есть много яблок, груш, айву и другие полезные фрукты. Не случайно, что деревья этих плодов в народе считались самыми желанными (Bəxtiyarova, 2002:61) в саду.

В исследуемых нами регионах существовал ряд примет, по которым можно было предположить пол младенца в чреве матери. К примеру, при приготовлении бараньей головы, когда отрывали челюстные кости загадывали, если кости эти отрывались с мясом, то у беременной невесты будет девочка, а если без мяса, то мальчик. Или же, если беременная невеста во сне увидит яблоко, то будет девочка, увидит нож, будет мальчик, если будет спать спокойно-мальчик, а беспокойно-родится девочка, а также, если невеста будет во время беременности ворчливой, крикливой то это к девочке, а будет спокойной, покладистой, то родится сын (Abdullayev, 1989:69).

Иногда, чтобы определить родится ли у невесты сын или дочь, через кольцо пропускали иглку с ниткой и держа вниз, по вращению иглки угадывали пол: если нитка с иглкой вращалась по часовой стрелке, то предполагали, что будет девочка, а если против часовой - мальчик.

Такой способ определения пола плода было отмечено в Шеки-Закатальской зоне Азербайджана (Rəşayeva, 2008:177).

Помимо этих примет, пол будущего младенца могли определить по форме живота беременной женщины, по тому волочит ли она при ходьбе правую или левую ногу, похорошела ли она во время беременности или наоборот подурнела.

Месхетинские (Ахыска) тюрки для определения пола младенца в чреве матери, отваривал яйцо, затем, взяв тонкую прядь её волос, пополам разрезали ею яйцо. Если при этом желток яйца был крепким, то предполагали, что будет мальчик, если же мягким, то девочка. Или же если беременная женщина во сне видела золотое кольцо, браслет, то это толковалось к рождению девочки, а если кинжал или нож, то мальчика (Kalafat, 2006:222).

Женщины Карачаева-Балкарии (Малкарларда) если хотели рождения сына, в кармане носили волчий зуб. По всему вероятно, это поверье исходило из бытующего в народе культа волка (Kalafat, 2006:408).

Роды происходили с помощью опытных повитух-мама. У анатолийских турков эта повитуха именовалась «Эбе ана» (Kalafat, 2006:363), проводила роды она с несколькими помощницами. В это время мужчины семьи (свёкор, деверь, муж) собирались в доме близкого родственника и с нетерпением ждали результата родов. Они, в особенности свёкр, желали, чтоб первенцем был мальчик, так как сын считался для отца «бьющей рукой» в смысле сильной рукой, зажигающей свет в доме, сын считался хранителем семьи, продолжателем рода и фамилии. Подтверждение этому мы услышали и в информации жителя села Агтехле Гараязского (Гардабанского) района Магеррама Мустафаоглы. По его словам, в один из дней к жителю села Агтехли Исмаилу Акперову пришел вестник («муштулугчу») с вестью о том, что у двоюродного брата Магеррама родился второй сын. В это время Исмаил муэллим по болезни лежал в постели. Услышав эту радостную весть, Исмаил муэллим на радостях велел своей жене достать из кармана его пиджака две красные десятки и одарить вестника. Жена же вместо двух десятирублёвок, дает вестнику одну десятку. Вестник, вернувшись к Исмаилу муэллиму, сообщает ему, что его жена дала ему лишь одну десятку. Рассердившись по этому поводу, Исмаил муэллим жене говорит, что он эти деньги даёт не в честь того, что у Магеррама родился сын, а в честь того, что в его роду ещё один сын стал продолжателем его рода.

Как видно из вышеизложенного события, рождение сына было радостью не только семьи, но и радостью родственников всего рода.

В противоположность этому рождение дочери воспринималось не с такой гордостью. В особенности тяжелым было положения женщины, которая рожала друг за другом только дочерей. В этом случае в семье отношения между мужем и женой, свёкром и свекровью становились прохладными, а атмосфера в семье становилась напряженной. По этой причине девочкам давали такие имена как «Гызйетар» (букв. «достаточно девочки»), «Етар» (Достаточно), «Бэсти» (Хватит) и др. Этот обычай нашел своё отражение в поэме незабвенного азербайджанского поэта Самеда Вургунa: «Бэсти» (Хватит)

«Родив тебя девочкой, твоя мать назвала тебя «Бести»

Судьба лишила меня сына» сказала она.

Таков был обычай у нас... Родив только дочерей матери

Подобные лебедям на воде, одевались в черное,

Бедная женщина стесняясь, краснела перед мужем.

Отрывались как бы тысячи лепестков от её души,

Поговаривали «К чему девочка? Не прибыльна она, не дает богатства».

Зажигает свечу у чужих?

Подобна она перелетной птице

Не сегодня, завтра улетит» (Vurgun, 1961:232) (букв. перевод).

В семьях с большим числом родившихся девочек Карачаево-Балкарии, таких девочек именовали именами «Болду» (Олду), «Бурул» (Возвернись), «Гызтумма» (Не роди девочку) и др. (Kalafat, 2006:361).

Рождение сына и в кашкайских семьях воспринималось с большой радостью. Кашкайские семьи, где рождались только девочки и не было сыновей, в народе прозывали «слепой очаг» (Kalafat Y., 2006:31).

Как в Азербайджане (Qeybullayev, 1994:279; Səlimov-Şağani, 1993:245), так и у других тюркоязычных народов (Сухарева, 1975:96; Фирштейн, 1978:201), а также в исследуемых нами регионах, вслед за рождением после нескольких девочек сына, бытовал обычай подвергать его обряду «Гейдари». Согласно этому обычаю, ребенку прокалывали мочку правого уха, продевали серьгу, а посередине обритой головы оставляли хохол (кэкил). Только по достижении 10-12 лет у него снимали серьгу и сбривали на голове хохол. По поверью, злые, недобрые силы мальчика, подвергнутого обряду «гейдари», воспринимали за девочку и не подходили к нему. Имеющий магическое значение этот обряд (гейдари) вплоть до 60-70-х годов XX столетия сохранялся в быту населения.

По сведениям повитух, долгие годы занимающихся своим делом, считалось, что, если роды проходили тяжело и роженица, обессилев теряла сознание, это значило, что демоническое существо-«Аланасы» выкрала у неё сердце и печень, которые промыв в воде, она вскармливала ими своих детей.

В целях защиты роженицы от злых сил, громко били друг о друга медную посуду, из всех сосудов сливали воду, устраивали стрельбу из ружей, шли к проточным водоёмам и кинжалами «разрезали» воду. Пришедшую, от этого шума, в сознание роженицу, считали, что она избавилась такими способами от влияния «Аланасы». В действительности, как утверждает медицина, «роды проходящие патологически, приводили к большой потере крови, к потере сил и сознания у роженицы, что конечно не воспринималось в бытовом сознании населения, и такое состояние роженицы якобы происходило под влиянием злой силы-«Албасты». С целью уберечь роженицу от этого, нужно было всячески отогнать от роженицы злые силы, стучать в медную посуду, поднимать больше шума» (Abdullayev, 1989:78).

Информаторы считали, для того чтобы отогнать от роженицы злой дух-«Аланасы», надо пользоваться при родах металлическими предметами, веря в них как в обереги, в целом, поклоняться металлу. Вера в металл и в его оберегающую силу, была характерна многим тюркским народам (Kalafat, 2007:60).

Мифическое существо «Аланасы» или «Аларвады» в представлениях населения исследуемого региона являлось существом в белом одеянии, с длинными ногтями, высокого роста, с большими грудями, закинутыми за спину и желтыми всколоченными волосами. По их поверью это злое существо обычно обитало в саманнике, в камышах, около реки или у озера.

Известное в Азербайджане и в Грузии среди тюркоязычного населения это мифическое существо под названиями «Аларвады», «Аланасы», у турков

прозывалось «Алгарысы», у тувинцев «Албыс», у алтайцев «Алмыс», у якутов «Албас», у кыргызов, казанских, крымских татар, команцев «Албасты» (Seyidov, 1989:178), у каркукцев «Алнэнэси» (Paşayev, 1992:15).

Мифическое существо Аларвады-Аланасы было известно не только тюркоязычным, но и другим народам. Этот мифический образ у афганцев был известен под названиями «Мадери ал», «Мадери ял», «Мадери хал», «Мадери ол», у таджиков-«Алмасти», у грузин «Али», у тальшей «Ала жен», у ряда славянских народов «Ала», у лезгин «Алпаб», у ингушей и чеченцев «Алмазы», у монголоязычных народов «Алмас», у татов «Ол» (Abdullayev, 1989:73) и прочие наименования.

После рождения младенца повитуха обрезала ему пупок и обсыпало его тело мелкотолченой солью или же обливала солоноватой водой. Это делалось для того, чтобы смыть устранить неприятный запах с кожи младенца и для скорого укрепления его костей. С другой стороны, обмывание новорожденного подсоленной водой защищало его кожу от микробов (Qədirzadə, 2003:140). Такой обычай бытовал и у османских турков, у кыргызов и у узбеков (Фирштейн, 1978:192).

Новорожденный младенец в течение 5-7 дней спал около матери, затем его клали в колыбельку (бешик). Бешик выстругивали из древесного материала, в середине ложа колыбели - вырезалось круглое отверстие для стока мочи. Начиная с 50-60-х годов XX века, в некоторых семьях стали пользоваться металлическими колыбельками. Следует отметить, что по принятому обычаю, в семьях, где рождался первенец, все необходимое для младенца- пеленки, постельные принадлежности (стеганое одеяло, тюфячок, подушку, колыбельку и пр.) должна была подготовить бабушка с материнской стороны.

Ослабевшую после родов роженицу кормили мучными блюдами- гуймаг, хашил, молочной рисовой кашей (сюдлю сыйыг).

По народному эмпирическому опыту, эти блюда содействовали образованию у роженицы гемоглобина, устраняли головокружение и боли в области живота.

Роженице, считающейся нечистой по истечении 40 дней после родов, не позволялось месить тесто и выпекать хлеб.

По сведениям, собранным у информаторов, молоко первого дня (ağız südü) роженицы отдавало горечью и её не давали новорожденному ребенку. Роженица, сцедив из груди это молоко, выливала её в какое-нибудь укромное место, так как материнское молоко считалось священным и топтать её было большим грехом. Вместо молока новорожденному в первый день давали подслащённую воду (шербет).

По словам старых женщин, после родов у роженицы соски груди были крепкими и во избежание их растрескивания, роженица должна была их массировать своим молоком или же сливочным маслом и только после этого вскармливать своего ребенка. Этнографический материал свидетельствует, что в древности кыргызы новорожденному младенцу сперва давали вкушать молоко волчицы. По их поверью, младенец вкушивший это молоко рос здоровым, сильным и бесстрашным (Баялыева, 1972:22).

В комнате, где спал младенец, принято было в течение сорока дней оставлять зажженным свет, класть под его подушку хлеб, соль, ножик, держать у колыбели сосуд с водой, яйцом, углем и древесной щепкой. Согласно народным представлениям, все эти обереги охраняли младенца как от Аланасы, так и от других злых сил, а также от дурного глаза. Роженица же в течение сорока дней (чилле) к вороту своей рубахи прикалывала иголку или булавку, одна не должна была ночью выходить во двор. У аджаров над колыбелью младенца подвешивали прутья от веника и лучины (кибрит), а к одежде матери прикрепляли кусок красной ткани. Считалось, что Аланасы боясь этих вещей, не могла навредить роженице и её младенцу. По поверьям аджарцев лучина считалась символом огня, красный цвет же оберегал от сглаза (Kalafat, 2006: 273-274). Этот обычай существовал в Анатолии, Ортадогу и других тюркских местностях.

Результаты

Таким образом, по собранным этнографическим материалам и литературным запросам, основанным на верованиях, имевших место в сознании населения, для рожениц и младенцев по истечению чилля (сороковины), а в целом для всех людей, среди злых духов самым страшным считался джин. Согласно исследователям на арабском языке слово джин был означал невидимый дух, по доисламским понятиям арабов, этот дух природы зарождался в чистом огне (Qeybullayev, 1994:299).

Для защиты младенца от злого джина, на его одежду прикрепляли булавку, и как отмечено было выше, под подушку клали кусочек хлеба, щепотку соли и нож. По поверьям самым устрашающим для джина были хлеб, соль и металлические предметы. По этому поводу среди народа существовало много легенд. Хлеб под подушкой младенца был также символом благосостояния для его будущей жизни, соль олицетворяла вкус жизни, залог сладкой речи младенца, а нож клался для того, чтобы он рос бесстрашным и сильным.

По представлениям населения джины обитали в нечистых местах, на старых кладбищах, в развалинах старых жилищ и развалинах мельниц, на берегах рек и озер, а также под гранатовыми, инжировыми и ореховыми (грецками) деревьями. Поэтому ни дети, ни взрослые под этими деревьями не спали.

Роженице, во избежание влияния злой силы джина не разрешалось в сумерках проходить под этими деревьями, около развалин, около рек и озер, а также выливать на землю кипяток. Согласно поверьям, этот кипяток мог обжечь детей джина, и он в отместку мог тяжело наказать человека вплоть до смерти или сделать безумным.

В этнографической литературе имеет место понятие о том, что якобы у джинов, как и у людей существуют различные виды религий. Детей, относящихся к их вере, джины якобы не трогали. Джины в особенности вредили мальчикам (Qeybullayev, 1994:300).

Ребенка или взрослого, которым навредил джин (джин вуран) лечили особые лекари, которых в народе называли «джиндар».

Помимо этого, население, чтобы защититься от влияния злых сил, как от «гарабасма», «вургун» и «шейтана» прибегали к разным средствам.

К постели младенца по истечению сорока дней (чиллями) не допускали женщин с кольцами на руках, с серьгами на ушах, с желтыми на шее бусами, женщин с дурным глазом или бесплодных. Всё это могло, в противном случае стать причиной болезни младенца и даже его смерти. К постели младенцу запрещалось также приносить сырое мясо. Так как в этом случае у младенца тело формировалось, якобы без костей. В случаях, когда домой приходил гость, то младенца отводили в другую комнату и только после этого выносили показать младенца гостю. Иногда младенца выносили во двор или же поднимали наверх на пороге дома и гость должен был пройти под поднятым ребенком. Считалось, что, если к младенцу подходила женщина с металлическими украшениями, с бусами на шее или с дурным глазом, состояние ребенка ухудшалось. В таком случае, чтобы устранить вредное воздействие дурного глаза, бусы и металлические предметы рыли в яму на глубине 40-50 см, и проносили младенца над этой ямой.

Следует отметить, что в изучаемый нами период бытовавший обычай (торпагдан кечирме) у азербайджанцев Грузии, нами не был зафиксирован в Азербайджане.

Недопустимость приношения сырого мяса к постели роженицы и младенца до истечения их сороковины, был отмечен и у месхетинских (Ахыска) турков. По их поверьям они также считали, что младенец в этом случае станет как было отмечено выше «этсьюмук», то есть без костей (Kalafat, 2006:226).

Этнограф Г.Г. Гадирзаде пишет, что в прошлом в Нахчыване, известные под именем «Бабоул» плоские, желтые или синие бусинки были особенно опасными для младенца. До истечения сорока дней после рождения, если кто-либо носившие на шее эти бусы подходил к новорожденному, то он желтел, синел и сразу умирал (Qədirzadə, 2003:155).

На рубашке, к плечу младенца, чтобы уберечь его от дурного глаза прикалывали зашитую в кусок материи или кожи записанную на бумаге молитву. Эту молитву от сглаза писал на бумаге духовное лицо-«молла» или считающийся в народе почетный «сеид» (т.е. потомок пророка).

Бумажку с молитвой, зашитую в материю в треугольной форме, зашивали в кусок синей или зеленой материи. На шапочку, на кисть или к пеленке младенца прикрепляли также бусинку от сглаза «гёзмунджугу». По народным поверьям самым лучшим оберегом от дурного глаза был именно «гёзмунджугу».

По поверьям в случае, если была опасность сглаза, то одна из «глазков» этой бусинки лопалась, и этим считалось, что влияние дурного глаза устарялось.

Применению этой бусинки от сглаза (гёзмунджуг) большое значение придавалось и других тюркоязычных народов. К примеру, узбеков, туркменов, киргизов и др. (Василева, 1986:190; Баялыева, 1967:131).

От дурного глаза у многих тюркских народов, в том числе у азербайджанцев Грузии, широко пользовались оберегом, изготовленным из древесины дерева «дагдаган». Исследователи пишут, что в народе бытовало поверье в сакральную силу этого дерева от сглаза и бусинку, вырезанную из неё прикрепляли к пелёнке или к вороту распашонки младенца (Quliyev., Vəxtiyarov, 1968:46-47).

Следует отметить, что для того, чтобы уберечь ребенка, и вообще всех членов семьи от дурного глаза и злых духов, наверху у входа жилища прикрепляли конскую подкову или засохшую веточку колючки.

Новорожденного в периоды до сорока дней купали теплой водой, в которую клали шейную кость свежезарезанного скота. По сведениям информаторов такая процедура имела большое значение для укрепления шейных позвонков ребенка. Для того, чтобы злые духи не навредили младенцу, эту воду после его омовения выливали в вырытую в укромном месте яму.

По словам старожиллов над новорожденным по истечении сорока дней, надо было провести процедуру снятия «чилля». С этой целью из подогретой воды брали сорок столовых ложек воды и вливали в медную чашу (гырхачар джамы). Искупав ребенка в теплой воде, затем, предварительно собрав в чашу сорок ложек воды, постепенно стекали с плеч ребенка, приговаривая при этом слова: «Да истекнут с этой водой с тебя все твои болезни и горести». В этот день эту процедуру снятия чилля проводили и над его шапочкой, рубашкой и одеяльцем.

Этими предметами больше не пользовались и изрезав на куски, использовали для пеленок. Оставляли только шапочку (папах), которую хранили для последующего ребенка. Через такую процедуру снятия «чилля» после сорока дней должна была пройти и роженица.

Интересно отметить, что у ингилойцев христиан, живущих в Азербайджане также существовал этот обычай-для новорожденной девочки держали «чилля» сорок дней, а для мальчика-48 дней (Раşауева, 2008:192).

По истечении 6-7 месяцев ручки младенца не пеленали. Во избежание царапин от ногтей ребёнка, на кисти его рук надевали сшитые из мягкой ситцевой ткани рукавички. В этот период ребёнка постепенно начинали приучать к дополнительной пище.

Обычно в 8-9 месяцев младенец начинал ползать. В этом случае его переставали пеленать. Следует отметить, что в некоторых семьях как в летние, так и в зимние месяцы в постель под ребенка клали хорошо промытую баранью шкуру. Так как считалось, что в этом случае к ребенку не заползали скорпионы (бёв-бия) и змеи. Таким образом, застилание под ребёнка бараньей шкуры в зимнее время, предохраняло его от холода, а летом предохраняло от жалящих насекомых.

Согласно собранным сведениям, мать вскармливала ребенка грудью в течение года или двух лет. Вскармливание ребенка материнским молоком нашло свое отражение и в шариате (Кәrimov, 1987:99). Несмотря на то, что ребенка вскармливали дополнительно другой мягкой пищей, материнское молоко для него считалось самым вкусным и полезным.

Для здорового развития ребенка, материнское молоко имело неизмеримое и несравнимое ни с чем значение. Не случайно, считалось, что люди недостаточно вскормленные материнским молоком, вырастив ,становились алчными, ненасытными, в народе таких людей прозывали «сюддан яныг» (т.е. недостаточно вскормленные молоком).

Иногда случалось, что по ряду объективных причин (когда у роженицы не было молока или она тяжело болела, или умирала), ребёнок лишался материнского молока. В таких случаях ребёнка вскармливала грудью другая

женщина , у которой был свой кормящийся ребёнок. Эта кормилица считалась «молочной матерью для другого ребенка, а дети «молочной матери» для вскормленного её ребенка считались ему «молочными братьями-сёстрами» (Qədirzadə, 2003:171). Таким детям в будущем запрещалось вступать в браки между собой.

Заключение

Таким образом, проведённые историко-этнографические исследования отражают следующее: в XIX-начале XX веков, существующие среди азербайджанцев Грузии обычаи, связанные с бесплодными семьям, мерами, применяемыми для устранения бесплодия, поверьями в злые силы, обряды связанные с рождением ребенка, вера в разные обереги от влияния злых духов на младенца, а также существующие в народе правила воспитания девочек и мальчиков, и связанные с этим обычаи, поверья, свойственны были как азербайджанскому народу, так и другим тюркоязычным народам. Наряду с этим по изучаемому вопросу были выявлены и локальные особенности, имевшие место среди населения исследуемого региона.

Список литературы

- Abdullayev B.A. Haqqın səsi. Bakı: Azərnəşr, 1989, - 144 s.
- Aliyev E. Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan türkləri arasında bebelərin çiledən çıxarılması və sonrası gelenekler, törenler, tərbiyə yöntemleri // Türk arkeoloji ve etnografya dergisi, 90. 2025, - s. 165-178.
- Bəxtiyarova R.Ə. Azərbaycanda ağac ayini. Bakı: Araz, 2002, - 118 s.
- Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1995, - 128 s.
- Əliyev Ə., Əmənova B. Ailə məişətində ənənəvilik // Qarabağ. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. II kitab. Bakı: 2023, - 358-369 s.
- Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştana. Türk Halk İnancları III-IV. Ankara: 2006, - 556 s.
- Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştana. Türk Halk İnancları II. Ankara: 2007, - 406 s.
- Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1987, - 222 s.
- Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, - 265 s.
- Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). II hissə. Bakı: Elm, 1994, - 440 s.
- Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm, 2003, - 368 s.
- Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Elm, 1968, - 110 s.
- Məhərrəmov S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi. Bakı: Apastrof-A, 2020, - 304 s.
- Pəşayev Q. İraq-Türkman folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, - 216 s.
- Pəşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr. Bakı: Azərnəşr, 2008, - 308 s.

Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, - 496 s.

Səlimov-Şağani T.S. Abşeronlular. Bakı: Elm, 1993, - 311 s.

Təhləli N. Dağlar, əyil, yar görünsün... Bakı: Nurlan, 2003, - 298 s.

Vurğun S. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1961, - 584 s.

Баялыева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе: ИЛМ, 1972, - 168 с.

Баялыева Т.Д. Пережитки магических представлений и их изыскивание у киргизов // Древняя и раннесредневековая культура Киргизистана. Фрунзе: ИЛМ, 1967, - с. 122-145.

Василева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии (историко-этнографические очерки). М.: Наука, 1986, - с. 182-195.

Гаджиева С.Ш. Дагестанские терекеменцы XIX-начале XX в (историко-этнографическое исследование). М.: Наука, 1990, - 216 с.

Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. М.: Наука, 1975, - с. 5-93.

Фишштейн Л.А. О некоторых обычаях и обрядах связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1978, - с. 189-208.

Асад Т. Алиев

А.А. Бакыханов атындагы ӘУҒА-ның Тарих және этнология институты, Баку, Әзірбайжан

Грузия әзірбайжандары арасында бала тууға байланысты дәстүрлер, жоралғылар және наным-сенімдер (XIX – XX ғасырдың басы)

Аңдатпа. Мақала Грузия әзірбайжандары арасында бала тууға байланысты әдет-ғұрыптар, жоралғылар мен наным-сенімдерге арналған. Мұнда барлық түркі халықтарында болғанындай, XIX-XX ғасырдың басында Грузия әзірбайжандары үшін ұрпақ жалғастыру отбасының ең басты міндеті болғаны атап өтіледі. Бұл міндетті орындамау үлкен айып саналған. Мұндай ерлі-зайыптыларға халық арасында жағымсыз көзқарас қалыптасқан. Сондықтан үйлену тойынан бірнеше ай (шамамен 2-3 ай) өткен соң қалыңдық жүкті болмаса, ол «чиллеге» ұшырады деп есептелген. Тарихи-этнографиялық деректерге сәйкес, қалыңдықты «чилледен» шығару үшін әртүрлі жоралғылар орындалған. Сонымен қатар, қалыңдықтың тезірек бала көтеруі үшін оны аулада жеміс беретін ағаштың айналасында айналдырып, ағаштың жеміс бергеніндей, бұл қалыңдық та бала сүйсін деп ниет еткен. Халық түрлі жоралғылардың орындалуы дуалар мен сиқырларды бұзудың басты құралы болып, қалыңдықтың тез ана атануына үлкен әсер етеді деп сенген.

Түйін сөздер: Грузия қазақтары; бала туу; наным; түркі халықтары; ұл мен қыз балаларға көзқарас.

Asad T. Aliyev

Institute of History and Ethnology of ANAS named after A.A. Bakikhanov, Baku, Azerbaijan

Traditions, rituals and beliefs associated with the birth of children among georgian azerbaijanis (XIX-early XX centuries)

Annotation. The article is devoted to traditions, rituals and beliefs associated with the birth of children among Georgian Azerbaijanis-Turks. It is noted here that, as in all Turkic peoples, it was the main task of the family to bring a child into the world as a successor of the generation among Georgian Azerbaijanis-Turks at the beginning of XIX – XX centuries. It was considered wrong not to fulfill this duty. And such couples would be looked at very badly in the public. Therefore, if the bride had not become pregnant a few times (about 2-3 months) after her wedding, it would have been assumed that she had fallen into a “çilla”. According to the request of historical and ethnographic materials, various rituals would be performed to remove the bride from the “çilla”. At the same time, in order for the bride to become pregnant, they would spin her around a fecund fruit tree in the yard and make the intention that just as the tree bore fruit, the bride would also give birth to a child. The population believed that performing various rituals was one of the main means of breaking spells and enchantments and was of great importance in ensuring that the bride became a mother quickly.

Keywords: Georgian Azerbaijanis; childbirth; faith; Turkic peoples; attitude towards boys and girls.

References

- Abdullayev B.A. The Voice of Truth. Baku: Azernashr, 1989, - 144 p.
- Aliyev E. The rite of passage for newborns among Azerbaijanis living in Georgia and subsequent traditions, ceremonies, and methods of upbringing // Turkish Journal of Archaeology and Ethnography, 90. 2025, - p. 165-178.
- Bakhtiyarova R.A. Tree ritual in Azerbaijan. Baku: Araz, 2002, - 118 p.
- Aliyev A.T. Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis. Baku: Science, 1995, - 128 p.
- Aliyev A., Amanova B. Traditionalism in family life // Karabakh. Historical-ethnographic research. Book II. Baku: 2023, - 358-369 pp.
- Kalafat Y. From the Balkans to Great Turkestan. Turkish Folk Beliefs III-IV. Ankara: 2006, - 556 p.
- Kalafat Y. From the Balkans to Great Turkestan. Turkish Folk Beliefs II. Ankara: 2007, - 406 p.
- Karimov G.M. Sharia and its social essence. Baku: Azernashr, 1987, - 222 p.
- Kitabi-Dede Gorgud. Baku: Writer, 1988, - 265 p.
- Geybullayev G.A. Family and marriage among Azerbaijanis (XIX and XX early century). Part II. Baku: Science, 1994, - 440 p.
- Gadirezade H.G. Customs, beliefs, ethnogenetic relations related to family and everyday life (based on Nakhchivan materials). Baku: Science, 2003, - 368 p.
- Guliyev H.A., Bakhtiyarov A.S. Ancient religious rites in Azerbaijan and their remains in everyday life. Baku: Science, 1968, - 110 p.
- Maharramova S. Historical and ethnographic study of the southeastern region of the Lesser Caucasus in the 19th-early 20th centuries. Baku: Apastrof-A, 2020, - 304 p.
- Pashayev G. Iraqi-Turkmen folklore. Baku: Writer, 1992, - 216 p.
- Pashayeva M. Ethnic traditions in family ceremonies of Azerbaijanis. Baku: Azernashr, 2008, - 308 p.
- Seyidov M.M. Thinking about the genealogy of the Azerbaijani people. Baku: Writer, 1989, - 496 p.

- Salimov-Shagani T.S. Absheron people. Baku: Science, 1993, - 311 p.
- Tahlali N. Mountains, bend, let the lover be seen... Baku: Nurlan, 2003, - 298 p.
- Vurgun S. Works. Volume III. Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, 1961, - 584 p.
- Bayalieva T.D. Pre-Islamic beliefs and their survivals among the Kyrgyz. Frunze: Ilm, 1972, - 168 p.
- Bayalieva T.D. Vestiges of magical ideas and their exploration among the Kirghiz // Ancient and early medieval culture of Kirghizstan. Frunze: Ilm, 1967, - pp. 122-145.
- Vasileva G.P. Magical functions of children's jewelry among the Turkmen // Ancient rites, beliefs and cults of the peoples of Central Asia (historical and ethnographic essays). Moscow: Nauka, 1986, - pp. 182-195.
- Gadzhieva S.Sh. Dagestan Terekemen people of the XIX-early XX centuries (historical and ethnographic study). Moscow: Nauka, 1990, - 216 p.
- Sukhareva O.A. Vestiges of demonology and shamanism among the lowland Tajiks // Pre-Muslim beliefs and rituals of Central Asia. Moscow: Nauka, 1975, pp. 5-93.
- Firshteyn L.A. On some customs and rituals associated with the birth and upbringing of a child among the Uzbeks of Southern Khorezm // Family and family rituals among the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Moscow: Nauka, 1978, - pp. 189-208.

Сведения об авторах

Алиев Асад Танырверди оглы – PhD (история), доцент, ведущий научный сотрудник отдела «Историческая этнология» Института истории и этнологии НАНА имени А.А. Бакиханова, Баку, Азербайджан.

Авторлар туралы мәліметтер

Алиев Асад Танырверди оглы – PhD (тарих), доцент, ӘҰҒА-ның А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Тарихи этнология» бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Баку, Әзербайжан

Information about the authors

Aliyev Asad Tanyrverdi oglu – PhD (history), Associate Professor, Leading Researcher of the Department of «Historical ethnology» of the Institute of history and Ethnology of ANAS named after A.A.Bakikhanov, Baku, Azerbaijan.

Зайсан қаласының сауда-экономикалық дамуына үлес қосқан кәсіпкерлер (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы)

Тоты А. Кариева¹, Ұлжан С. Сайранбекова^{2*}

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ КеАҚ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы, (Астана, Қазақстан)*

² *Абай облысы білім басқармасы Семей қаласы білім бөлімінің №50 IT-мектеп лицейі, (Семей, Қазақстан)*

E-mail: karieva77@mail.ru¹

¹<https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

E-mail: uljan0202@mail.ru²

²<https://orcid.org/0000-0002-4806-5984>

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысы XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Зайсан өңіріндегі кәсіпкерлік қызметті талдауға және зерттеуге бағытталған. Шығыс Қазақстан аумағында орналасқан Зайсан қаласы кәсіпкерлік тарихынан мол деректер береді. Бұл кезеңде Шығыс Қазақстан аймағында орналасқан Семей, Өскемен, Зайсан, Көкпекті сияқты қалалар мен ірі елді-мекендер ірі сауда орталықтарына айналды. Өйткені өңір аталған кезеңде аймақтағы маңызды сауда-экономикалық орталықтардың бірі болды.

Зерттеуге қаланың географиялық орналасуы, оның үстінен, су жолы да бар, сауда жолдарының өтуі және басқа аймақтармен байланысы сияқты Зайсандағы кәсіпкерліктің дамуына ықпал еткен факторларды талдау кіреді. Сонымен бірге, кәсіпкерліктің дамуына әсер еткен саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, оның ішінде демографиялық және өңірдің ұлттық құрылымындағы өзгерістер де қарастырылды.

Зерттеуде Зайсанның экономикалық өміріндегі кәсіпкерлер мен кәсіпшіліктің алатын орны, олардың қала және бүтіндей аймақтың дамуына қосқан үлестері талданды. Кәсіпкерлердің білім беру ісі, мәдениетті көтеру сияқты салаларға және т.б қатысты меценаттық қызметтеріне де ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: Зайсан, кәсіпкерлік, сауда, көпестер, жәрмеңке, татарлар, тарих, экономика, тұлға, мәдениет

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстан Ресей империясының отарлық аймағы ретінде саяси және экономикалық тұрғыдан метрополияға толықтай тәуелді болды. Осы кезеңде өңірде нарықтық қатынастардың дамуына байланысты кәсіпкерлік қызмет маңызды рөл атқара бастады және капиталистік қатынастар жүйесіне тартылды. Шығыс Қазақстан аумағындағы қалалар мен ірі елді мекендер Ресейдің Шыңжаң, Тибет, Моңғолия сияқты аймақтармен экономикалық байланысын нығайтатын маңызды сауда орталықтарына айналды. Орта Азия мен Сібір бағытында өз аумағын кеңейткен Ресей империясы бұл өңірлерді жылдам игеруді және елдің бірыңғай экономикалық айналымына қосуды стратегиялық мақсат етті.

Қазақстанның Шығыс өңірі геосаяси, әлеуметтік-экономикалық, этно-демографиялық және мәдени тұрғыдан маңызды аймақ болып табылады. Азия мен Еуропаны байланыстыратын ірі сауда жолдарының тоғысында орналасқан бұл өңір тарихи тұрғыдан маңызды сауда және мәдени алмасу орталығы қызметін атқарды. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан жергілікті кәсіпкерліктің дамуын зерттеу және оған объективті баға беру қажеттілігі туындайды.

Зайсан қаласы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында аймақтың сауда-экономикалық дамуында маңызды орын алды. Осы кезеңде қаланың экономикасы мен әлеуметтік құрылымына елеулі әсер еткен кәсіпкерлік құрылымдар қалыптасты. Алайда патша үкіметінің қазақ жерін шикізат көзі, тауар өткізу нарығы және арзан жұмыс күші ретінде қарастыруы бұл өңірдегі кәсіпкерліктің отарлық сипатта дамуына ықпал етті.

Бұл мақалада зерттеліп отырған тақырыптың экономикалық және әлеуметтік-мәдени аспектілері қарастырылады. Қазақстандағы сауда қызметінің Ресей империясымен ықпалдасу механизмдері мен оның салдары талданып, өңірдегі әлеуметтік және экономикалық өзгерістер анықталады. Сонымен қатар, аймақтағы сауда ісінің жергілікті халықтың әлеуметтік құрылымына және мәдени дамуына ықпалы зерттеледі. Кәсіпкерлікті зерттеу тәжірибесі - қазіргі кезеңде де өзекті. Себебі, нарықтың қарқынды дамуы қашанда оның тұрақты серігі – кәсіпкерліктің өркендеуімен байланысты.

Материалдар мен әдістер

XIX ғасырдың екінші жартысы мен – XX ғасырдың басындағы Зайсан өңірінің экономикалық дамуы мен көпестердің рөлін зерттеу барысында тарихи үдерістерді кешенді талдауға негізделген ауқымды дереккөздер пайдаланылды. Қойылған міндеттерді жүзеге асыру барысында әртүрлі құжаттық материалдар, оның ішінде архив және музей қорларының материалдары қолданылды.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚРОМА) №64 қоры ерекше назарға алынды. Құжат өңірдің сауда қызметі мен экономикалық дамуы туралы маңызды мәліметтер береді.

Абай облыстық мемлекеттік архивінің (АОМА) қоры: №48 қоры Зайсан өңірінің жергілікті басқару жүйесіне, экономикалық өміріне, соның ішінде сауда және кәсіпкерлік қызметке қатысты құжаттарды қамтиды.

Зайсан тарихи-өлкетану мұражайының материалдары: Зерттеуде белгілі саудагерлердің ұрпақтарының естеліктері қолданылды. Олардың ішінде Х. Бекмұхамедова (П. Бобкиннің немересі), Г. Байсалова (К. Бабаевтың немересі), бар. Бұл дереккөздер Зайсан өңірінің саудагерлік қауымының күнделікті өмірін, экономикалық мүдделерін және әлеуметтік белсенділігін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, музей деректері, сондай-ақ қазақстандық және шетелдік ғалымдардың өңір тарихына арналған зерттеулері мен шолулары архив материалдарын толықтыратын маңызды дереккөзі болып табылады.

Зерттеуде тарихи ғылымның түрлі әдістері қолданылды: Тарихи-салыстырмалы әдіс – Зайсан өңірінің экономикалық дамуын Қазақстан мен

Орталық Азияның басқа өңірлерімен салыстыруға мүмкіндік береді. Тарихи-генетикалық әдіс – экономикалық және әлеуметтік үдерістердің уақыт өте өзгеруін және дамуын зерделеу үшін пайдаланылды. Тарихи-биографиялық әдіс – саудагерлердің өмірі мен қызметін қайта қалпына келтіруге бағытталды. Тарихи-жүйелік әдіс – экономикалық және әлеуметтік үдерістердің өзара байланысын кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу объективтілік және ғылыми негізділік қағидаттарына сүйенеді. Зайсан өңірінің экономикалық өміріне тән ерекшеліктерді, сондай-ақ кәсіпкерлердің әлеуметтік-экономикалық өзгерістердегі рөлін анықтауға ерекше көңіл бөлінді.

Сандық талдау мақсатында халық санағының мәліметтері, сауда статистикасы мен әртүрлі уақыт кезеңдеріне тиесілі экономикалық есептер пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеуде Қазақстан мен Орталық Азиядағы кәсіпкерлік тарихына арналған ғылыми еңбектер, мақалалар мен монографиялар, сондай-ақ мамандандырылған журналдар мен басылымдар қолданылды.

Осылайша, ұсынылған әдістемелік тәсіл мен дереккөздерді кешенді талдау Зайсан өңіріндегі көпестердің қаланың экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуына қосқан үлесін жан-жақты зерттеуге, сондай-ақ олардың сауда, кәсіпкерлік және қайырымдылық қызметіндегі рөлін бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басына қарай Далалық өлкенің экономикалық дамуында елеулі орын алған Зайсан өңіріндегі сауда-экономикалық даму көрсеткіштері, белгілі кәсіпкерлер зерттеу нысанына айналып, жан-жақты ашыла зерттелді деуге келмейді. Көтеріліп отырған мәселе көбіне Қазақстанның Зайсан өңірі кіретін Жоғары Ертіс аймағы шеңберіндегі Дала өлкесі бойынша зерттеулерде ғана қарастырылады.

Дегенмен, жалпы Зайсан өңірі ежелден-ақ Батыс Еуропаның, Ресейдің тарихшы, өлкетанушы, жаратылыстанушы ғалымдарының және сол елдерден келген саяхатшылардың көңіл аударған, белгілі дәрежеде зерттеген нысандары болды.

XVII ғасырда Ресейге келген, Алтай өңірінде болған Франция дипломаты Де Ла Невилль «Любопытное и новое известие о Московии» (Записки, 1689) деген еңбек жазып, онда Зайсан көлі, осы маңдағы тұрғындар жайлы толық мағлұмат берген. Осындай деректерді сол заманда даниялық Эверт Избранд Идес те жазып қалдырған.

1715-1716 жылдары Зайсанда И. Бухгольцтің экспедициясы кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізген. Бухгольц экспедициясының Зайсан өңіріне келуі қазақ жерлері кіретін оңтүстік Сібір жерлерін отарлауға қатысты Ресей империясының ұстанған «шығыс саясатымен» тығыз байланысты.

XIX ғасырдың 60-жылдарында Зайсан өңірін зерттеу кең көлемде жүргізіле бастады. Себебі Зайсан ойпатына кіретін жерлерді осы кезеңде Ресейге қосу толық аяқталған болатын. Ресей ұстанған шығыс саясатына байланысты Қазақстаннан ары қарай Қытай жерінде жатқан территорияларды да зерттеуге үлкен көңіл бөлінді. (Жапаров: 1998, 48).

Сауыр тауларының бойымен, етегінде орналасқан шағын жырлар арқылы ағып өтетін, Зайсан қазаншұңқырына құятын көптеген өзендердің бірі – Жеменей. Жеменей өзенінің жоғарғы ағысында, қалың ормандардың арасында, 1830-1840 жылдары Зайсан қаласының алғашқы іргетасы қаланған (бұрынғы атауы – Джеменейка).

1860 жылдан бастап қала тұрғындарының өмірі Зайсан көлі мен Ертіс өзенімен тығыз байланыста болды. Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен және басқа да қалалардан келген көптеген саяхатшылар бұл өңірді «Зайсан» деп атай бастады. Тарихшылардың мәліметінше, «Зайсанның негізі 1868 жылы қаланған, бұл жерде өңірді басқару және қолдау үшін әскери бекініс салу қажеттілігі туындаған».

Зайсан кеден бекеті арқылы (1891 жылдан бастап – халықаралық Майқапшағай кедені) Қазақстаннан Қытайға, Тибетке, Шыңжаңға жүн, тері, ағаш және басқа да шикізаттар экспортталып, ал ол жақтан мата, киім-кешек, қолөнер бұйымдары әкеліне бастады. 1893 жылы Зайсанға қала мәртебесі берілді. Осылайша, ежелгі көлдің атауын иеленген шекаралық қала пайда болды. Аңызға сәйкес, бұл көлі «Сыңғырлаған қоңыраулар көлі» деп те атайды.

Ішкі және сыртқы саудаға қолайлы Зайсан қаласы тез дамып, Батыс Қытай және Моңғолиямен сауда-саттық қарқынды түрде нығая түсті. (<http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1537>)

Әйгілі неміс ғалымы, әрі саяхатшысы Альфред Эдмунд Брем өзінің әріптесі этнолог-ғалым Отто Финшпен 1876 жылы Батыс Сібір мен Қазақстанда болып, зерттеулер жасайды. Олардың ғылыми зерттеулерінің нәтижелері бойынша, экспедициялық материалдар негізінде «Батыс Сібірге саяхат» еңбегін жазады. Аталған кітаптың сегізінші тарауында «Зайсан посты өте жылдам түрде дамып келеді, көшелері кең, таза, адамды бірден баурап алады екен. Кірпішпен әдемі жиналған үйлер көшелерге ортазиялық келбет береді. Әкпен ағартылған үйлер өте көңілді көрінеді. Қоңыраулы әдемі кішкене ағаш шіркеу бар. Сонымен қатар үш сыныптық приходтық мектеп те бар. Зайсан базарынан еуропалық және азиялық кез-келген тауарды оңай табуға болады. Қалада 163 үй, 2 мың (әскерлерді қоса есептегенде) тұрғын бар, - деп сипаттама берген (Финш: 1882, 104). Сол уақыттың өзінде де зерттеулерде Ертіс маңы қалаларының транзиттік инфрақұрылымды дамытудағы рөлін (Венюков, 1861:161), Ресей мен Қазақстан арасындағы тауар айналымының динамикасын (Завалишин, 1867:145) және Батыс Сібір, Орта Азия және Қытай иеліктері арасындағы сауда қозғалысының ерекшеліктерін (Балкашин, 1881:32) анықтау бойынша проблемалар қойылды. Алайда, ол еңбектер аймақ экономикасының дамуындағы нарықтық құбылыстарға түсініктеме берумен шектеледі.

Г.Н. Потанин Дала өлкесі мен Сібірдегі сауданы зерттей отырып, мұндағы қалыптасқан буржуазияның негізінен сауда және өсімқорлық сипатын көрсетті. (Потанин, 1867). Ол өз еңбегінде Семей қаласы және Семей облысының басқа да қалаларындағы көпестерге біршама толық сипаттама берді. Ертіс өңіріндегі саудагерлердің негізгі бағыты транзиттік сауда жолдарының қиылысында орналасқан Семей қаласы болғаны көрсетілді. (Потанин, 1884).

«Россия: толық географиялық сипаттамасы – біздің отанымыз» – бұл Ресейдің ғылыми географиясы мен этнографиясы тарихындағы ең ауқымды жобалардың бірі болып табылатын еңбек. Императорлық Ресей географиялық қоғамының вице-президенті П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің жалпы жетекшілігімен және В.П. Семеновтың редакциясымен дайындалған бұл еңбек Ресей жерлерінің табиғатын, халқын, шаруашылық өмірі мен мәдениетін XIX–XX ғасырлар тоғысында егжей-тегжейлі сипаттайды.

Оның 18-томы Қырғыз (Қазақ) өлкесіне арналып, оған Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары кірген. Бұл томның авторлары – А.Н. Седельников, Л.П. Осипова, А.Н. Бөкейханов және басқа зерттеушілер – осы аймақтардың географиялық, этнографиялық, экономикалық және әлеуметтік қырларын XX ғасырдың басында жан-жақты сипаттайтын мол деректер жинады. Бұл кітап – XX ғасырдағы ірі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге дейінгі зерттелген аймақтардың жағдайын көрсететін құнды тарихи құжат ретінде ерекше маңызға ие. (*Россия, 1903 г.*)

Сонымен қатар, 1897 ж. жүргізілген санақ нәтижелерінің Семей облысына қатысты тұстары мен Ф.Щербина жетекшілігімен жинақталған 13 томдық «Материалы по киргизскому землепользованию» (Материалы, 1898-1906) экспедициялық жинағындағы Зайсан және Өскемен уездеріне қатысты 8 және 9 томдарындағы және дәл сондай жолмен 1913 ж. жүрілген жұмыстардың нәтижелері қамтылған 2, 3 томдардағы мәліметтерді деректік мәнімен қатар белгілі дәрежедегі зерттеу деп қабылдауға болады. Оларда өңірдің табиғи-географиялық, жер жағдайы мен шаруашылығына, жерді пайдалануына, орналасуына байланысты деректер көптеп кездеседі.

Зайсан өңірін ғалымдардың біршама тереңдете зерттеуі кеңестік кезеңде болған. 1928 жылы «Известия Томского государственного университета» басылымында Зайсан қаласында тұрған белгілі ғалым, академик В. А. Хахловтың үлкен еңбегі «Зайсан қазаншұңқыры және Тарбағатай Құстарзоогеографиялық очеркінің» (Зайсанская, 1928) бірінші бөлімі басылып шықты. Мұнда В.А Хахлов Зайсан өңірінде омарта шаруашылығын дамытудың кең мүмкіндіктеріне маңыз береді. Әрине мұнда кәсіпшілікпен айналысқан қазақтар туралы айтылмаса да, болашақта қазақ үшін де қажет болатын кәсіпкерлік туралы мәселені көтерген.

В сборнике документов, выпущенном Управлением архивов Восточно-Казахстанской области под названием «Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII – начало XX вв.)», представлены архивные материалы. Они отражают роль Семипалатинского Прииртышья и его административного центра — города Семипалатинска в развитии внутренней и внешней торговли, которая занимает важное место в отношениях с Россией, странами Средней Азии и Китайской Народной Республикой. (Торговые, 2004)

1960-1980 жылдардың арасында атап айтқанда, Ресейдің Азиялық бөлігіндегі қалалардың салыстырмалы-экономикалық дамуын зерттеу айтарлықтай жанданды. Белгілі бір қозғалыстар XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басында Дала өлкесінің уездік қалаларының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын қамтуда да орын алды. Авторлардың бір тобы оның жеке

сюжеттерін (*демографиялық процестер, уездік қалалардың экономикалық дамуы және т.б.*) зерттеумен тікелей немесе бір уақытта айналысты. Мысалы, Н. В. Алексеенко (Алексеенко, 1981), Н. Е. Бекмаханова (Бекмаханова, 1986), В. С. Черников (Черников, 1985) өз жұмыстарында солтүстік және шығыс Қазақстандағы қалалық елді мекендерінің саны, әлеуметтік және ұлттық құрамы мәселелерін қозғаса С. А. Сүндетов (Сүндетов, 1969), Ж. К. Қасымбаев (Қасымбаев, 1981) және Г. Чуланов (Чуланов, 1960) Дала өлкесінің уездік орталықтардың сауда-өнеркәсіптік дамуына қатысты кейбір мәліметтерді ғылыми айналымға енгізді

Кеңес заманының қазақстандық тарихнамасында, ең алдымен, Е.Б. Бекмахановтың (Бекмаханов, 1957), Т. Ж. Шоинбаевтың (Шоинбаев, 1982) еңбектерінде Шығыс Қазақстан қалаларының көпестер тарихы бойынша шағын нақты материалдар бар. Осы кезеңнің авторлары Қазақстанның Ресеймен, Қытаймен, Орта Азиямен сауда байланыстарын орнату мәселелерін Қазақстанның Ресейге қосылуының негізгі процестерін зерттеу тұрғысынан қарастырды.

Уездік елді-мекендерді зерттеу бойынша жұмыстарды жандандыру нәтижесінде алғашқы жалпылама еңбектерді жазуға күш салынды. 1990 жылы Ж. Қ. Қасымбаевтың «Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. (Социально-экономический аспект)» еңбегі жарық көрді. Автор капиталистік жаңғырту кезеңінде бұрын Шығыс Қазақстан қалаларының әкімшілік функциялары шаруашылық функцияларымен көбірек үйлеседі деген қорытындыға келді. Ол қалалардың экономикалық маңыздылығының өсуінің негізгі факторы ретінде сауданың дамуын қарастырды, оның рөлі өнеркәсіптік өндірістен әлдеқайда жоғары деп тұжырым жасады. Шығыс Қазақстан қалаларындағы шаруашылық өмірдің жандануы, Ж. Қ. Қасымбаевтың пікірінше, қала халқының құрамының өзгеруіне өз ықпалын тигізді, атап айтқанда, көпестер мен мешандар тобының ұлғаюына ықпал етті. Еңбекте Зайсан қаласының 1861-1917 жылдардағы даму кезеңі қарастырылған. Еңбек жалпы қалаларға арналса да, Зайсанға байланысты біршама деректерді табамыз. Бірақ, бұл еңбекте негізінен сауда мәселесі қарастырылып, кәсіпкерліктің бір саласы – кәсіпшілікке белгілі дәрежеде ғана көңіл бөлінген.

Тарихнаманың қазіргі кезеңінде қазақстандық тарихшылар ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы Дала өлкесінің уездік қалаларының шаруашылық даму тарихы бойынша жаңа нақты-нақты материалдар жинап, еңбектерді жарыққа шығарды. Атап айтқанда, Ертіс бойы, соның ішінде Зайсан өлкесінің сауда-экономикалық дамуы және кәсіпкерлері туралы М.К. Каримов, М.К. Асылбеков, А.Ф. Даутованың «Шығыс Қазақстандағы қазақ кәсіпкерлігінің дамуы» (Каримов, 2016) атты еңбегі біршама мәліметтер береді. Сонымен қатар, В.З. Галиевтің Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» атты өлеңдер жинағына арналған орыс тілінде шыққан «Халықты оятқан кітап» («Книга, разбудившая народ») (Галиев, 2011) атты еңбегінде Міржақыптың Зайсандағы оқытушылық жылдары оның көзқарасын сол кездердегі саяси оқиғалармен байланыстыра қарастырады. Аталған еңбекте Зайсандағы бірқатар кәсіпкер-көпестер туралы мағлұматтар берілген.

О.Г.Климовтың «XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Сібір кәсіпкерлігі тарихын зерттеуді ұйымдастыру» атты монографиясы революцияға дейінгі Сібірдегі кәсіпкерлік тарихын зерттеуді ұйымдастыруға арналған. Еңбекте Сібірдегі кәсіпкерлікті зерттеумен айналысатын ғылыми мектептер, сібірлік кәсіпкерлік тарихын игерудің историографиялық жанрлары қарастырылып, кәсіпкерлік пен саудагерлік тарихына арналған сібірлік ғалымдардың еңбектеріне библиографиялық мәліметтер мен историографиялық шолу берілген.(Климова, 2021)

А.Ж.Габдулина, К.В.Джумагалиева, Р.Д. Ахметова, Х. А.Аубакировалардың «The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire» мақаласында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ресей империясының шет аймақтарының сауда-өнеркәсіптік даму тарихы қарастырған. Авторлар архивтік дереккөздер мен құжаттарға сүйене отырып, Плещеевтер отбасы мысалында қазақ өлкесіндегі өнеркәсіптік-көпестік қызметті зерттеді. A.Zh. Gabdulina,, K.V. Dzhumagaliyeva, R. D. Akhmetova, H. A. Aubakirova, The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire. A.Zh. //Bylye Gody. 2020 56(2) p.674

Б.Ж.Атантаева мен Д. Чунгалов «Роль купцов в становлении Семипалатинска как торгового и промышленного города в XIX – начале XX вв.» мақаласында XIX ғасырдың аяғы–XX ғасырдың басындағы Семей қаласының көпестерінің қызмет тарихы жан-жақты талданады. (Atantaeva B.ZH., CHungalov D. Rol' kupcov v stanovlenii Semipalatinska kak torgovogo i promyshlennogo goroda v XIX – nachale XX vv. // Materialy XVI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Innovacionnye processy v nauke i tekhnike XXI veka (Nizhnevartovsk, 20 aprelya 2018 g.), Tom I. - Tyumen' TIU, 2018. – S. 128-131.

Семейдің сауда және өнеркәсіп қаласы ретінде қалыптасуындағы жергілікті көпестердің рөлі баса назарға алынады. Б.Ж.Атантаева мен Р.Д. Ахметованың «Татарское купечество Семипалатинской области в XIX - начале XX века» мақаласында Семейдің Ертіс өңірінде татар этносының қалыптасу тарихы зерттеледі. Құжаттық деректер негізінде XIX ғасырда Қазақ даласына татарлардың қоныстануының себептері, татар қоныстарының пайда болу тарихы талқыланды. Atantaeva B.ZH., Ahmetova R.D. Tatarskoe kupechestvo Semipalatinskoj oblasti v XIX - nachale XX veka // Sibirskoe kupechestvo: istoki, deyatel'nost', nasledie materialy tret'ej Vserossijskoj nauchnoj konferencii. Tomsk, 2019. S. 262-269.)

А.Ж.Габдулина, К.Ш. Аубакирова, Р.Д.Ахметова, Г.А.Абенвалардың «Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity» мақаласында дала аймағындағы көпестердің кәсіпкерлік және қайырымдылық қызметі қарастырылады. Өңірде су сауда жолдарын, сондай-ақ тиісті инфрақұрылымды құру процесіне назар аударылады. Gabdulina, K.Sh.Aubakirova, R.D.Akhmetova, G.A.Abenova, Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. //Bylye Gody. 2021. 16(2) p.738

Шығыс Қазақстанға, оның ішінде Зайсанға қатысты біраз еңбектер жергілікті өлкетанушылардікі. Жергілікті өлкетанушылардың зерттеулерінде тарихи дамуға қатысты мәселелер де көтерілген. Белгілі өлкетанушы С.Черныхтың «Одна но пламенная страсть» (Черных, 1986) және «С берегов Иртыша» (Черных, 1986) деп аталатын еңбектері Зайсан өңіріндегі кәсіпкерлік ісінің дамуынан біршама деректер береді. Ғ.Байбатыровтың «Зайсан тарихы» (Байбатыров, 2003), Қ.Алтыбаевтың «Атамекен Зайсан» (Алтыбаев, 2006), М. Жеңсехановтың «Шежірелі Зайсан» (Жеңсеханов, 2004) атты танымдық еңбектері де Зайсан өңірінің тарихынан сыр шертеді. Бұларда архив материалдары аз болса да, ауызша тарихқа негізделген біршама деректер бар.

Жалпы алғанда, зерттеу жұмысының жандануына қарамастан, қарастырылып отырған тақырыптың бірқатар маңызды элементтері әлі тиісті қамтылмаған. Қолда бар зерттеулер Зайсан өңіріндегі сауданың әр түрлі формаларының арақатынасын, олардың осы кезеңдегі өзгерістерін ұсынуға мүмкіндік бермейді. Дәл осындай көрініс ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың басында өңірдің сауда-экономикалық дамуындағы зайсандық көпестер мен кәсіпкерлердің рөлі толық анықталмаған. Мұның бәрі ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Зайсан өңірінің, оның кәсіпкерлерінің жалпы экономикадағы рөлін одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Нәтижелер

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында Қазан және Сібір татарлары Қазақстанның біртұтас Бүкілресейлік нарыққа интеграциялану процесінің белсенді қатысушылары болды, осыған байланысты олардың сауда кәсіпкерлігінің әр түрлері мен нысандарын дамытудағы рөлін зерттеу қызығушылық тудырды. Патша өкіметі қазақ жеріндегі сауда қызметінің барлық экономикалық әлеуетін жақсы түсініп, оны барлық жағынан көтермелей бастайды. 1828-жылы Омбы, Семей, Петропавл көпестері сауда куәлігі болмаса да бөлшек сауда жүргізуге мүмкіндік алады. (Крафт, 1898) Ресей үкіметі қазақ даласындағы сауданы дамыту мақсатында шаралар қабылдады. Мысалы, жергілікті сауданы жеңілдету үшін әртүрлі баждар бірнеше рет алынып тасталды: 1831- жылы Қырғыз терісі мен майынан, 1835-жылы Далаға экспортталған нан, ауылшаруашылық және басқа да темір өнімдерінен. 1845-жылы көпестерге Қырғыз даласында айырбас саудасын бастауға рұқсат берілді. (Гибадуллина,2013)

ХХ ғасырдың басында қазақ өлкесінде капиталистік қатынастардың дамуымен тікелей байланысты сауда кәсіпкерлігі жергілікті тұрғындардың арасында жылдан-жылға өсіп отырды. Қазақтардың сауда кәсіпкерлігіне қатысуы жайлы М. Красовский: «өз уақыты мен капиталын сауда операцияларын жүргізуге арнаған тұлғалар саны өсті, қырғыздар арасында көпестер де пайда болды...», - десе, Г.Колмогоров қазақтардың арасында сауда кәсіпкерлігінің дамуын: «шекаралық қалаларда орыстардың алғашқы қажеттіліктің ұсақ тауарларын сатып алып, болыстар бойынша оларды тасымалдап, қой, тері,

елтірі, жүн және т.б. басқа ұсақ-түйекке айырбастай бастады», - деп сипаттады (Асфендияров, 1993: 205-210).

Зайсан көпестері мен кәсіпкерлері жергілікті халықтың сұранысы мен қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бүкіл Ресей аумағын, әсіресе Сібір мен Орал өңірлерін, сондай-ақ Қытайдың Шәуешек, Құлжа, Қашқар қалаларын, Орта Азиядағы Ташкент, Самарқан, Бұқара секілді ірі сауда орталықтарын аралап, сауда-саттық жүргізіп, түрлі тауарларды жеткізген. Олар сондай-ақ әйгілі Ірбіт, Үркіт, Қоянды, Шар (Қарамолла), Екатеринбург жәрмеңкелеріне тұрақты түрде қатысып отырған.

Көпестер мен кәсіпкерлер жәрмеңкелік сауда орындарында дүкендер ашып, тұрақты сауда жүргізген. Ал Зайсан қаласының қарапайым тұрғындары кіре тарту, керуен айдау сияқты кәсіптермен айналысып, саудагерлерге қызмет көрсеткен (Жапаров, 1998, 54).

Сонымен қатар, Зайсан қаласының өзінде де жәрмеңкелер ұйымдастырылып, жергілікті халық пен саудагерлер үшін тиімді сауда алаңына айналған. Мәселен, 1901 жылдың 1-10 мамыры аралығында Зайсанда Николь жәрмеңкесі өтті. Бұл жәрмеңкеде 1902 жылы 9 185 рубльдің тауары сатылып, 1901 жылмен салыстырғанда 1 535 рубльге артық табыс әкелді. Сондай-ақ, осы жәрмеңкеде 23 628 рубльге мал сатылып, өткен жылмен салыстырғанда 6 928 рубльге жоғары көрсеткіш тіркелген. <https://e-history.kz/ru/news/show/32975> Торговые фирмы и купцы Степного края (13,09,2021) Аян Аден

XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап Зайсан қаласындағы саудаға ерекше мән беріле бастады. Соның арқасында сауданы дамыту мақсатында жыл сайын мамыр айында өткізілетін Никольск жәрмеңкесіне Орталық Азиядан, Россиядан, Қытайдан, Моңғолиядан саудагерлер келді. Патша үкіметі көршілес Моңғолиямен өзара тиімді сауда байланысын жолға қойды. Цин билеушілерінің наразылығына қарамастан, 1860 жылы Урга қаласында (Улан Батордың бұрынғы аталуы.- Ұ.С.) орыс сауда фирмасы құрылды. Фирма Өскемен, Зайсан, Семей және т.б қалалардың саудагерлерімен байланыс орнатты. Бұл істе «Савва Морозов және оның ұлдары атты» мәскеулік фирма белсенділік көрсетті. 1872 жылы солардың бастамасымен 92 түйе, 30 атқа артылған 45000 рубльдің товары Зайсан постысынан Ургаға жөнелтілді (Қасымбаев, 1990: 49).

Дала өлкесі генерал губернаторының 1886 жылғы есебінде қалалық басқармалар мен уездерде құны 44 509 рубль 25 тиын болатын 3565 сауда құжаттары берілген. (1885 жылмен салыстырғанда 6233 р. 25 тиынға көп.)

Берілген сауда құжаттары облыс аудандары бойынша төмендегідей (ҚР ОМА, Қ.64. Т.1. Іс.299. Б.126-132.)

Кесте 1. Сауда құжаттары.

Аудандар	Құжаттар саны	Құны
Семей	2045	28066 р. 50 т.
Павлодар	449	4777 р.
Өскемен	393	4186 р. 25 т.
Қарқаралы	358	3307 р.
Зайсан	163	2092 р.

Көрсетілген кезеңде өңірдегі сауда-саттық мәселесінің жанданын байқаймыз. Сондай-ақ, Зайсан өңірі кеңінен тауарға айнала бастаған мал шаруашылығы үшін өте қолайлы болды. Сауданың дамуының нәтижесінде, мал саны 1910 жылы 4755,869 басқа жетіп, мал басы алдыңғы санақтарға қарағанда 391,755 басқа көбейген (ҚР ОМА, Қ.64. Т.1. Іс.5895. Б.15-26.).

Қытаймен, Монғолиямен сауда қатынастары сол кезеңде Зайсан көпестері фирмасының қолында болды. Олар «Ерзин және К» серіктестігі, «Бобкин и К» сауда үйлері және т.б еді. Осылардың біразы қазақ көпестері болатын. Сондай-ақ, зайсандық көпестер Абилханов пен Татанов, т.б. Монғолиямен сауда-саттық байланыстарында үлкен табыстарға жетті. 1911- жылы Зайсандағы «Ерзин және К» серіктестігі 155 мың сомның саудасын жасап, 140 мың сомның шикізатын және мал сатып алған(Жапаров: 1998, 52).

Сол кезеңдерде зайсандық үй иелері, көпестер, қызметкерлер мен саудагерлер арасында аты белгілі болғандар: Сағидолла Абылханов, Валиулла Анваров, Юсуп Абылханов, Ахметзаки Ахтямов, Сафа Ахтямов, Абдулла Ахтямов, Ғалымжан Әубәкіров, Абдулнаби Ахунов, Хаким Айғозин, Михаил Агапов, Айтхожа Абдурасулходжа, Ғұмар Ахтямов, Мұхаммед Әбдірахманов, Хожаджан Ахунходжаев, Сағындық Әбдірашитов, Мұхаммед Әбдірашитов, Қадырбай Баймұрзин, Токфулла Бикчентаев, Саиднасим Бариев, Ахмед Батрутдинов, Ғабдуллуалий Батрутдинов, Михаил Белоглазов, Макар Боков, Фидеахмет Бобкин, Сәлімжан Бабаев, Федор Боровцев, Мұхамеджан Битраков, Хисамутдин Батыршин, Керімберді Бабаев, Ибрагим Булатов, және т.б. (Галиев, 2011: 111-112).

Жеменей өзенінің бойындағы үш диірмен қала халқын үнмен қамтамазсыз етіп тұрды. Дображинскийдің сыра зауыты бовр сырасымен (Бавар сырасы. - Ұ.С.) уезді ғана қамтып қоймай, шетке экспортқа шығару дәрежесіне көтерілді. Қалада екі ірі сабын қайнататын зауыт болды. Зайсанға басқа жақтан әкелінген темір рудасын өңдеп, Қытай мен Тибет, Монғолияға экспортқа темір шығаратын зауыт та жұмыс істеп тұрды. Пима басатын Асташевтің зауыты және біршама үлкен кәсіпорындар болған. Ағаш өңдеу ісі де жақсы дамыды. Зайсан шеберханаларында ағаштан тақтай тілініп, есік, терезе, үй жихаздары жасалынды. Осы кезеңде әйелдердің сәндік әшекейлерін жасайтын қолөнершілердің шеберханалары жұмыс жасады. Қолжетімді шикізат қоры мол өлкеге көз тіккен саудагер - көпестер Зайсан қаласына орналасуға тырысты (Алтыбаев, 2006: 53).

Зайсан кәсіпкерлері қаланың экономкалық дамуымен қатар, рухани-әлеуметтік тұрғысынан дамуына да аса мән берген. Қалада мешіт, медресе салдырудан бөлек кітап саудасымен де айналысып, халықтың сауат ашуына да жағдай жасаған. Зайсан қаласында 1904-жылдың қараша айынан бастан кітап саудасының болғанын мына құжаттан көре аламыз. Ол - Көпес Абылхановқа Зайсан қаласында мұсылманша кітап саудасымен айналысуға рұқсат беру туралы іс. Онда 12-қараша 1904 жыл деп көрсетілген. Бұл куәлікте «Бикчентаев

және Абылханов» сауда үйінің өкілі, зайсандық көпес Сағидулла Абылхановтың саяси көзқарасының дұрыстығы, сотталмағандығы, тергеуде болмағандығы көрсетілген. Куәлік оған Зайсан қаласында мұсылман тіліндегі кітаптармен сауда жасауға Семей облысының әскери губернаторының рұқсат еткенін растайтын құжат ретінде берілді. Куәлікте 1904 ж. 12 қараша, Зайсан қ., уезд бастығы Бирюков қол қойған (ҚР ОМА, Қ.15. Т.1. Іс.518. Б.2.).

Зайсан қаласындағы жоғарыда аттары аталған және т.б кәсіпкерлердің қоғам өміріне, оның ішінде әлеуметтік-қоғамдық істерге де белсене араласқындықтарын байқаймыз. Осындай құжаттардың бірі - Зайсандағы 1918 жылдың 25-қазанындағы №117 қалалық Думаның отырысынікі. Құжатта Зайсан өңірі бойынша салық инспекторлығының 1919 жылдың 1-қаңтарынан бастап алдағы төртжылдыққа жергілікті салық округінің кәсіпшілік салығына қатысты төрт мүшесі мен екі орынбасарын сайлау туралы айтылады. Ұсынылған кандидаттар: Ғұмар Девлеткилдеев, Хасан Ерзин, Лафа Насыров. Ф.П.Казаринов, Мұхамед-Ғалия Сайфуллина, Ибрагим Бикмаев, Хасен Әбілханов, Иван Бойко, П.Н.Волкова, Керімберді Бабаев, Юсуп Хайбуллин, В.Т.Анваров, Ф.А.Бобкин және Хамен Татанов (ҚЗТҚО, Қ.48. Т.1. Іс.95. Б.7.). Аталған кәсіпкерлер құжаттың мазмұны көрсетіп тұрғандай, әлеуметтік-қоғамдық істерге кең араласқандары даусыз.

Сол кездегі Зайсан өңіріндегі көпсалалы кәсіпкерліктің бір бағыты- омарта шаруашылығы. Зайсан жері бал арасын өсіруге қолайлы болды. Себебі далалық - таулы жерлерден тұратын өңірде бал беруші өсімдіктер мол болды. Ара шаруашылығы, әсіресе ортаазилық көпестер тарапынан балға деген сұраныстың өсуіне байланысты үлкен пайда келтірді. Өнім мол жылдарда 10 ұядан 5-10 пұтқа дейін бал, 20 фунттан 1,5 пұтқа дейін балауыз алынды. Зайсанның балы Ірбіт жәрмеңкесінде де сатылған. Ал, Зайсанда омарта шаруашылығы 1882 жылы геолог-ғалым, өлке зерттеушісі А.С. Хохловтың жергілікті өкіметтен бал арасын өсіруге жер сұрауынан басталады. Ол Зайсан қаласынан онша алыс емес Темірсу бойында омарта шаруашылығының негізін қалайды. Кейінірек ол Теректі өзенінің жағасынан екінші омарта ашады. Көп бал алу үшін түймежапырақ, көкбасгүл сияқты шырынды өсімдіктерді де егеді. Балды Семей, Өскемен, Омбы, Томск сияқты ірі қалаларға жіберіп саудалаған. Көп ұзамай оның балы зор сұранысқа ие болып, 1893 жылы Зайсан балы Чикагодағы халықаралық көрмеде жоғары баға алады (Байбатыров, 2003: 47).

Сол кезеңдегі Зайсанды мекендеген, өңірдің дамуына үлкен үлес қосқан тұлғалардың қатарында халыққа беретін діни руханиятты молда және кәсіпкер ретінде қатар алып жүрген Ахметзяки Ахтямовты айтамыз. Ол кісі 1851-1921 жылдары өмір сүрген. Зайсан қаласында мешіт салдырған, ұлдар мен қыздарға бөлек мектеп аштырған - зиялы қауым өкілдерінің бірі. Молда Ахмед заки Ахтямовтың ата-бабалары қазан бұлғарлары болған. Ол қазанда діни білім алған. Мектептерде мұсылман дінінің негіздерінен сабақ берген. Араб, татар тілдерін жетік меңгерген, орыс, қазақ тілдерінде еркін сөйлеген. Ахмедзаки Ахтямовтың ұлы Якуб Ахтямов «Наперекор ударам судьбы» деп аталатын естеліктер кітабында әкесінің екі рет Меккеге қажылық жасағанын, Зайсан қаласында мерекелер, үйлену тойлары мен жерлеу рәсімдерін өткізетіндігін баяндаған.

Сондай-ақ, діндарлығымен қатар сауда-саттық пен кәсіптің жайын жақсы білген. Зайсандағы кірпіш заводының иесі болған. Үйінде мал-құстар асырап, адамдарды жұмыспен қамтып отырған. Жалпы, Ахтямовтар отбасы өте білімді болған. Түскен табысының көп бөлігін қайырымдылыққа жұмсап, білім-ғылымға ерекше назар аударған. Үйіндегі үлкен кітапханасында діни және көркем әдебиеттер бірнеше тілдерде болған. Ахмедзаки қалада татар кітапханасына заманауи әдебиеттер мен оқулықтардың түсуін үнемі қадағалап отырды (Ахтямов, 1997: 6-20). Дегенмен Ахмет Закидың діндарлығы мен зиялылығы сол кездегі өкіметке ұнамайды.

Томск және Семей губерниялары епископының Батыс-Сібір генерал губернаторына 1893 жылы жазған хатында Зайсанда қазақ балаларына арналған арнайы ауыл шаруашылық мектебі бар екендігі айтылады. Ол мектепте басшылық тарапынан «Құдай» сөзін» яғни, христиан дінін насихаттау жүзеге асырылу керек еді. Бірақ, жергілікті мұсылмандар шарият заңдарын оқыту үшін молданы шақыруды талап етеді. Мешіттердің жанында татар мектептері болғандықтан, татарлардың барлығы сауатты. Мешіт пен медреселерді басқарып отырған Ахмет Заки Ахтямовты жер аудартып, мешітті сүріп тастауды және мешітке қарайтын 4 татар мектебін жабуды сұрайды. (Ф 64 опись 1, Д 3155 св 204 стр (34. 6-7)) Епископтың ұсынысы қанағаттандырылмай, Ахмет Заки өз қызметін жалғастыра береді.

1918 жылы Зайсан қаласында Кеңес үкіметі орнады. Оның орнағаны туралы горнизонның үндеуі көпес Бекчентаев Тухфатулланың жарияланды. Кейіннен кеңестік билік зайсандық көпестердің мал-мүлкін тәркілеп, қамауға ала бастайды. Олардың ішінде Ахтямовтар әулеті де болды. Ахмедзаки Ахтямов әйелі мен балаларын Ташкентке жіберіп, өзі уақытша Зайсанда қалады. Бірақ, 1921 жылы Ахметзаки Ахтямов қамауға алынып, Сібірге айдалады. Жолда қайтыс болып, денесі көмілмеген қалпы қардың астында қалады. Сол кезеңде адам тағдырының осындай аяқасты болуы орнаған тоталитарлық жүйенің көрінісі деуге болады. (Кумарова, 2010).

Тек Зайсан өңірі ғана емес, сол кездегі Семей облысына мәлім болған тұлғалардың бірі - ірі саудагер Пидрахмет Бобкин. 1863 жылы Зайсан жерінде дүниеге келген. Оның кәсіпкерлік қызметі 1890-1920 жылдары аралығына сәйкес келеді. Кәсіпкерлігін саудамен бастаған ол, кейін келе Зайсанда тері өңдеу зауытын ашып, өз өнімдерін Ресейдің Нижегород жәрмеңкесіне шығаруға дейінгі дәрежеге жеткен. Оның былғарыларының, әсіресе шегірен және сүрік деген түрлерінің даңқы Қытай мен Моңғолия сияқты елдерге де жайылған.

Тегі, орыстарға оның тегін Бәбікенов деп атаудан гөрі, Бобкин деп атау оңай болса керек. Фида Ахметович деп бөліп айтатын есімді де оған орыстар берген. Өзі оған қарсы болмағандықтан, орыс әріптестері оны Бобкин Фида Ахметович деген көрінеді.

Бобкиннің саудасы берекелі болды. Жыл сайын ол Нижегород жәрмеңкесіне баратын. Ресейлік атақты көпестер Морозовтар жәрмеңкеде ол әкелген терілерді, бағалы аң терілерін сатып алса, Фида Ахметович олардан елге қажетті тауарларын алып, параходқа тиіп, су жолымен Зайсанға жеткізетін. Кейде қажетті тауарларды алуға Пидрахметтің қаражаты жетпей жатқанда, Морозовтар

оған еш кепілдіксіз қарыз беретін болған. Олар Бобкинге күмәнсіз сенген. Бидахмет те бұлардың ойынан шығып отырған. Осыған қарап, біздер Бидахмет сияқты қазақ кәсіпкерінің үлкен адамгершілік сияқты қасиетімен бірге кемел ақылын да көреміз. Зайсандағы бір кезде бүкіл елге мәлім болған былғары зауытын ашуды Пидахметке ұсынған және оған ақша қосып, компаньон болған атақты Савва Морозов екендігін бүгіндері кешегі күнге дейін көзі тірі болған, Бидахметтің қызы Айшадан туатын жиені, Бекмұхамет указдың немересі, белгілі қазақ ғалымы Ермұхан Бекмахановтың жұбайы, Алматыда тұрған марқұм Халима апай айтып отыратын.

Нижгородтағы жәрмеңкеге Бобкин өзінің үлкен қызы Айшаны бірге ала баратын көрінеді. Айша білімді, орыс тілін жақсы білетін, баспа машинкасында жұмыс істей алатын, әкесіне ісқағаздарын жүргізуге көмектесетін алғыр адам болыпты. Ал Пидахмет Бобкиннің өзі еш жерде оқыған емес, өз бетімен қазақ, орыс тілдерінде оқып-жазуды, саудаға керекті математиканы меңгерген кісі болған. Өзі білім ала алмаған соң тек балаларының ғана емес, өз халқының да сауатты болуына көңіл бөлген адам. 1912 жылғы «Айқап» журналының №14 санында «Зайсан қазақтары мектеп салуға қаржы жинау шараларын ұйымдастырды. Пидахмет Бобкин бұл шараға 500 сом бөлді», - деп жазылған. Сонымен бірге Пидахмет Бобкин қолы ашық, жомарт адам да болыпты. Өзінен көмек сұрап келгендердің ешқайсысынан да көмегін аямаған көрінеді. Бірінің оқуын төлеп берсе, тағы біреуге Зайсаннан Семейге параходпен жетуі үшін ақша беретіні және т.б да көптеген игілікті істерге мұрындық болатыны бүгінге дейін ел жадында. (Большая, 2011).

Кеңес өкіметі орнау қарсаңындағы қым-қуыт аласапыран жағдайға байланысты 1920 жылы Бобкиннің жанұясы Монғолияға кетуге мәжбүр болған еді. Онда аз уақыт болып, Зайсанға қайтып келсе, мұнда большевиктер кеңес өкіметін орнатып жатады. Бобкиннің жанұясы алдымен Семейге, кейін Өзбекстан, Қарақалпақстанға кетуге мәжбүр болады. Ақыры Ташкентке қоныстанады. 1937 жылы 11- тамызда Өзбек КСР НКВД мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы Пидахмет Бобкинді шетелдің тыңшысы болды деп айыптап, қамауға алады. Пидахмет ол уақытта 74 жастағы ақсақал болғанымен, НКВД-ның жалған құжаттары бойынша 55 жаста деп көрсетілген. Сонымен қатар, кәрілігіне байланысты есту қабілетінен айырылғанымен, тағы да НКВД құжаттарында дені сау деп жазылған. Яғни, Пидахметті лагерьлерде ауыр жұмысқа жарамды деп тану үшін жасын өзгерткенін және мүгедектігін жасырғанын байқаймыз. (Балтабаева, 2021) Пидахмет Бобкиннің немересі Халима Бекмухамедова естеліктерінде атасы Пидахмет Бобкин Ворошиловград қаласына этаппен айдалып бара жатқан жолда қайтыс болғандығын жазады. Пидахмет Бобкин өмірінің соңында немересіне: «Мен қайтыс болған соң, кедейлерге садақа беруді ұмытпа», - деп өсиет айтқан екен. (Большая, 2011)

Қазақ халқынан шыққан алғашқы кәсіпкерлердің бірі - Пидахмет Бобкин сынды ел тарихында жақсы істерімен аттары жұртшылықтың жадында қалған азаматтардың игілікті шараларын зерттеу нысандарына айналдыру, оларды дәріптеу және үлгі жасау қажеттілік деп есептейміз.

Ауылына қарап азаматын таны дегендей Зайсан қаласындағы тұлғалардың өмірі бүгінгі бізді бей-жай қалдырмайды. «Адам ұрпағымен мың жасаса, ол келешек үшін», - деген аталы сөзді негізге алған біздерге, сол қатарды өзінің саналы және жасампаз істерімен толықтырған Бабаев Керімбердінің тарих қойнауына сіңген өнегелі істері және жарқын бейнесі бүгінгі ұрпақ үшін қайта жаңғырғандай.

Керімберді мінезінің сабырлығымен, байыптылығымен, елге жасаған қайырымдылығымен елдің есінде қалған. Қол астындағылармен қарым-қатынасы адамгершіліктің шегінен шықпаған. Табырда қарамағында істеген бір ақсақалдың айтуынша Керімберді оған Тұғылдан түйемен кірпіш тасып, үй салып беріпті. Содан болар бертінге дейін шапағаты тиген ақсақалдар оның азаматтығын көздеріне жас алып, жырдай ғып айтып отырады екен.

Бұл жердегі ой-қиын қыстау кезде ағайынға қамқор болу әр қазақтың азаматының қолынан келсе де, ол замандағы қыр қазағы епсіз кезде, ыңғайы келмейтін сауданың кілтін тауып, Мәскеу мен Ірбіт барған, жоқ-жітікке жәрдем беріп, замандастарының ықыласына бөленген тұлғаның меценаттық қыры. Ол кездері татар байлары сияқты, қазақ байларының арасында да ақын-жазушылыққа бейім жандарға қаржылай демеу көрсетіп, еңбектерінің баспа бетіне шығуына септігін тигізу дәстүрге айнала бастаған.

Керімберді Бабаевтың көмегі кезінде өз заманының реалист-ақыны, ұлағатты ағартушысы болған, зайсандық Арғынбек Апашбайұлына да тиген. Қазақ халқының жазба әдебиетінің іргесін қалап, шаңырағын көтерген Абай бастаған ақындардың Зайсан жеріндегі өнегесін жалғастырушы, тұлғалы ақындардың бірі - Арғынбек Апашбайұлы алғашында Зайсандағы татар көпестеріне, одан орыс жемтемір-барлаушыларына жалданып, қызмет жасапты. Осы кісінің дарынын көрген және досы болған Керімберді оның қисса-дастандарын Қазандағы Шәмшиден Құсайыновтың баспасына жіберттіріп тұрған (Кәрімхан, 2022).

Осындай көмекті Керімберді кезінде Қытай Алтайында тұрған досы Ақыт қажы Үлімжіұлына да көрсеткен көрінеді (Арыққарықызы, 2009: 17).

Оның еңбектерін де Қазанда бастыртқан. Соған қатысты Ақыттың мына өлең жолдары да сақталған. Онда:

«Кәрімберді Бабаев –

Зайсандағы танысы.

Алтай жұрты, Өр керей,

Баспаға сөзім жете алмай,

Өттең жердің алысы...

Кәрімберді, Сәлімжан,

Зайсанский Бабаев –

Алтайға мәлім саудагер,

Таниды тәмам халайық.-делінеді (Қарамсақов, 1987: 81-92).

Шәкәрімнің: «Тарих-мәңгілік. Ол өткеннің тазасын, жарамдысын алмақ. Жаңа заман тарихтың тазасына, асылына орнамақ» дегеніндей адал еңбек пен ар-ұжданды ұран етіп, оны кейінгі ұрпағына мұра еткен тұлғалардың кетпен ұстаса да, атқа мінсе де ел мен жер үшін еңбек еткені қашанда көңілге медеу.

Қорытынды.

XIX ғасырдың екінші жартысында – XX ғасырдың басында кәсіпкерлік ісінің алғышарттары Зайсан өңірінде жедел қарқынмен даму үстінде болды. Аймақтың экономикалық-әлеуметтік дамуының ерекшелектері, сонымен қатар жүргізіліп отырған отарлық саясат, сөзсіз, жергілікті кәсіпкерліктің қалыптасу үрдісіне және дамуына өз ізін қалдырды. Қалай болғанда да Зайсан өңірі әлемді қамтыған нарық қатынастарының дамуында шеткері қалған жоқ. Қайта ол үрдістің үнемі даму үстіндегі бір бөлшегі болды.

Байқағанымыздай, қазақ жерлерінің, оның ішінде Зайсан атырабының Орталық Азиядағы дамып отырған нарық қатынастарының негізіндегі саяси және сауда-экономикалық айналымға енуі жергілікті тұрғындардың дәстүрлі өміріне де үлкен өзгерістер әкелді. Көпестердің, өндіріс кәсіпкерлерінің іскерлігі Зайсан қаласының және оған қарасты өңірдің инфрақұрылымына, өркендеуіне және оның сауда нарығындағы позицияларының нығаюына жағымды ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі

Абай облысының мемлекеттік архиві. Қ.48. Т.1. Іс.95. Б.7

Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.). – Алма-Ата, 1981.

Алтыбаев Қ. Атамекен Зайсан. - Өскемен: Реклама-Дайджест, 2006. - 505 б.

Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен), 2-ое издание. – Алма-Ата: Казак университеты, 1993. – 304 с.

Арыққарықызы Е. Монғол қазақтары поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұнұлы, зерттеу. – Алматы: Ақотау баспасы, 2009. - 208 б.

Ахтямов Я. Наперекор ударам судьбы. – Челябинск, 1997. – 159 с.

Байбатыров Ғ. Зайсан тарихы: оқулыққа қосымша. - Өскемен, 2003. - 180 б.

Балтабаева К.Н. Пидрахмет Бобкин и его потомки//Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы 2021.№ 3 (27). URL: <file:///C:/Users/Ulzhana/Downloads/%D0%9F%D0%98%D0%94%D0%90%D0%A5%D0%9C%D0%95%D0%A2+%D0%91%D0%9E%D0%91%D0%9A%D0%98%D0%9D+%D0%98+%D0%95%D0%93%D0%9E+%D0%9F%D0%9E%D0%A2%D0%9E%D0%9C%D0%9A%D0%98+.pdf>

Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957.— 324 с.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: 1986.

Большая семья Пидрахмета Бобкина. – Алматы, 2011. – 52 с.

Галиев В. З. Книга, разбудившая народ: разыскания о Мыржакыпе Дулатове и его сборнике «Проснись, казах!» - Алматы: Мектеп, 2011. – 525 с.

Гибадуллина Э.М. Татарские торговцы в Семипалатинской области Казахстана во второй половине XIX-начале XX вв. //Балтийский гуманитарный журнал. 2013. № 4 .70б.

Жапаров Б. Зайсан асулары: тарихи-публицистикалық очерктер / Жапаров Б., Түлкин Р., Құдабаев Б., Майкөбекова М. – Алматы: Баспа, 1998. – 190б.

Жеңсеханов М. Шежірелі Зайсан. - Семей: Азербаева К., 2004. - 158 б.
Зайсанская котловина и Тарбагатай. Т. 81. В. А. Хахлов – Известия
Томского государственного университета. — 1928. — 1-157 с.

Записки де ла Невилля о Московии. Невилль де ла. 1689 г. Перевод с
французского и предисл. А. И. Браудо в 71 т. №9 / Русская старина, 1891.

Каримов М.К. Шығыс Қазақстандағы қазақ кәсіпкерлігінің дамуы (XIX
ғасыр – XX ғасырдың басы) / Каримов М.К., Асылбеков М.К., Даутова А.Ф. –
Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің
баспасы, 2016 - 252 б.

Касымбаев Ж.К. Из истории развития городской промышленности
Восточного Казахстана в начале XX в. Социально-экономические и
исторические предпосылки и прогрессивное значение присоединения
Казахстана к России. – Алма-Ата, 1981.

Кәрімхан З. Алыптар алшаң басқан жер I бөлім // Электронды ғылыми
журнал «e-history.kz». URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338835> (жүгінген
күні: 22.10.2022).

Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь в 1851–1860 гг.
Записки ИРГО. Кн. 3. Венюков М. – СПб.: 1861. – 161–186 с.

Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург,
1898. - 532 с., 161-бет.

Климова О.Г. Организация изучения истории Сибирского
предпринимательства второй половины XIX - начала XX в.-Барнаул, 2021.-334б.

Кумарова Б.М. Татарская мечеть города Зайсана // сайт Восточно-
Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-
ландшафтного музея-заповедника. URL:
https://vkoem.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=421:2010-08-05-05-47-43&catid=85:2010-03-09-10-07-22&Itemid=93 (жүгінген күні: 03.10.2010).

Қазақстан Республикасының мемлекеттік орталық архиві. (ҚР ОМА). Қ.64.
Т.1. Іс.299. Б.126-132.

ҚР ОМА, Қ.64. Т.1. Іс.5895. Б.15-26

ҚР ОМА, Қ.15. Т.1. Іс.518. Б.2

Қарамсақов А. Ү. Алтайский. Әбиат Ғахидия. // Шұғыла - №4. – 1987. – 81-
92 б.

Қасымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 г. Социально-
экономический аспект. – Алма Ата: Ғылым, 1990. – 184 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные
Экспедицией по исследованию степных областей в 13 т. / Свод материалов по
киргизскому землепользованию, собранных и разработанных Экспедицией по
исследованию степных областей. – СПб., 1898-1906.

Описание Западной Сибири. Т. 3. Сибирско-киргизская степь. Завалишин И.
– М: СПб., 1867. – 145 с.

Оспанова Р.Р. Зайсан қаласы мен аттас уезінің қалыптасуы және даму
тарихы (1868-1917ж.ж.). Әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектілері:
т.ғ.к. дис., 2003.

Оспанова Р.Р. Қазақстан қалаларының тарихы (XIX ғасырдың бірінші жартысы XX ғасырдың басы. Шығыс Қазақстан материалдары негізінде): т.ғ.д. дис., 2007.

Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. – М., 1867.

Радлов В.В. Из Сибири: страницы с дневника. М., 1989. - 749 с.

Семипалатинск и другие города Семипалатинской области. Т. 2. / Живописная Россия, Потанин Г.Н. – СПб.: –1884.

Сундетов С.А. Торговля в Казахстане в начале XX века. Казахстан в канун Октября. – Алма-Ата, 1969.

Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и Китайскими владениями. Записки ЗСО ИРГО. Кн. 3. Балкашин Н. – Омск, 1881. – 1-32 с.

Финш О. Путешествие в Западную Сибирь: с рис. в тексте / Финш О., Брэм А. – Москва: М.Н. Лаврова и К°, 1882. – 578 с. Электронная книга. URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003613785?page=129&rotate=0&theme=white

Черников В.С. Эволюция социального и национального состава населения северных городов Казахстана в XIX – XX вв. Проблемы социально-экономического и этнодемографического развития городов Казахстана. – Алма-Ата, 1985.

Черных С.Е. Одна но пламенная страсть. - Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 156с.

Черных С.Е. С берегов Иртыша. - Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 287 с.

Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. (Историко-экономический очерк. – Алма-Ата, 1960.

Шоинбаев, Т. Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.

Тоты А. Кариева, Ұлжан С. Сайранбекова

Научный центр «Отырар кітапханасы» НАО им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Управление образования Абайской области, Отдел образования города Семей,

IT-лицей-школа №50, Семей, Казахстан

Предприниматели, внесшие вклад в торгово-экономическое развитие города Зайсан (вторая половина XIX века – начало XX века)

Аннотация. Данное исследование направлено на анализ и изучение предпринимательской деятельности в Зайсанском регионе во второй половине XIX – начале XX века. Город Зайсан, расположенный на территории Восточного Казахстана, предоставляет богатый материал по истории предпринимательства. В этот период такие города и крупные населённые пункты Восточного Казахстана, как Семей, Усть-Каменогорск, Зайсан, Кокпекты, превратились в важные торговые центры. Поскольку именно в указанный период регион являлся одним из значимых торгово-экономических центров.

В исследовании рассматриваются факторы, повлиявшие на развитие предпринимательства в Зайсане, включая его географическое расположение, наличие водного пути, прохождение торговых маршрутов и связи с другими регионами. Кроме того, проанализированы политические и социально-экономические условия, включая демографические изменения и трансформации в национальной структуре региона.

Особое внимание уделено месту предпринимателей и промыслов в экономической жизни Зайсана, их вкладу в развитие города и всего региона. Также исследуются меценатская деятельность предпринимателей, связанная с поддержкой образования, развитием культуры и другими сферами.

Ключевые слова: Зайсан, предпринимательство, торговля, купцы, ярмарка, татары, история, экономика, личность, культура.

Toty A. Karieva, Ulzhan S. Sairanbekova

the Otyrar Kitapkhana Scientific Center of the L.N. Gumilyov National Academy of Sciences,
Astana, Kazakhstan

*Department of Education of Abai Region, Department of Education of Semey City,
IT School-Lyceum No.50, Semey, Kazakhstan*

Entrepreneurs Who Contributed to the Trade and Economic Development of the City of Zaisan (Second Half of the 19th Century – Early 20th Century)

Abstract. This study is aimed at analyzing and exploring entrepreneurial activity in the Zaisan region during the second half of the 19th century and the early 20th century. The city of Zaisan, located in East Kazakhstan, provides abundant material on the history of entrepreneurship. During this period, cities and large settlements such as Semey, Ust-Kamenogorsk, Zaisan, and Kokpekti became major trade centers, as the region was one of the key trade and economic hubs of that time.

The research examines the factors that influenced the development of entrepreneurship in Zaisan, including its geographical location, the presence of a waterway, the passage of trade routes, and connections with other regions. In addition, political and socio-economic conditions are analyzed, including demographic changes and transformations in the national composition of the region.

Special attention is given to the role of entrepreneurs and industries in the economic life of Zaisan, as well as their contribution to the development of the city and the region as a whole. The study also highlights the philanthropic activities of entrepreneurs, particularly in supporting education, promoting culture, and other areas.

Keywords: Zaisan, entrepreneurship, trade, merchants, fair, Tatars, history, economy, personality, culture.

References

- Abai oblysynyn memlekettik arhivi. K.48. T.1. Is.95. B.7
Alekseenko N.V. Naselenie dorevoliucionnogo Kazahstana (chislennost', razmeshhenie, sostav, 1870–1914 gg.). – Alma-Ata, 1981.
Altybaev K. Atameken Zaisan. - Oskemen: Reklama-Daidzhest, 2006. - 505 b.

- Acfendiiarov C.D. Ictoriia Kazahstana (c drevneishih vremen), 2-oe izdanie. – Alma-Ata: Kazak univercitety, 1993. – 304 c.
- Arykkarykyzy E. Mongol kazakhtary poieziiasy zhane akyn Kakei Zhanzhunuly, zertteu. – Almaty: Akotau baspasy, 2009. - 208 b.
- Ahtiamov Ja. Naperekor udaram sud'by. – Cheliabinsk, 1997. – 159 s.
- Baibatyrrov G. Zaisan tarihy: okulykka kosymsha. - Oskemen, 2003. - 180 b.
- Baltabaeva K.N. Pidahmet Bobkin i ego potomki//Yelektronnyj nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» yelektrondyk gylymi zhurnaly 2021.№ 3 (27). URL: file:///C:/Users/Ulzhana/Downloads/%D0%9F%D0%98%D0%94%D0%90%D0%A5%D0%9C%D0%95%D0%A2+%D0%91%D0%9E%D0%91%D0%9A%D0%98%D0%9D+%D0%98+%D0%95%D0%93%D0%9E+%D0%9F%D0%9E%D0%A2%D0%9E%D0%9C%D0%9A%D0%98+.pdf
- Bekmahanov E. B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. – Moskva: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1957.— 324 s.
- Bekmahanova N.E. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v iepohu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.). – M.: 1986.
- Bol'shaja sem'ja Pidahmeta Bobkina. – Almaty, 2011. – 52 s.
- Galiev V. Z. Kniga, razbudivshaja narod: razyskanija o Myrzhakype Dulatove i ego sbornike «Prosnis', kazah!» - Almaty: Mektep, 2011. – 525 s.
- Gibadullina Je.M. Tatarckie trgovcy v Cemipalatinckoj oblacti Kazahctana vo vtoroj polovine XIX-nachale XX vv. //Baltijckij humanitarnyj zhurnal. 2013. № 4. 70b.
- Zhaparov B. Zaisan asulary: tarihi-publicistikalyk ocherkter / Zhaparov B., Tytkin R., Kudabaev B., Maikobekova M. – Almaty: Baspa, 1998. – 190b.
- Zhensehanov M. Shezhireli Zaisan. - Semei: Azerbaeva K., 2004. - 158 b.
- Zaisanskaia kotlovina i Tarbagatai. T. 81. V. A. Hahlov – Izvestiia Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. — 1928. — 1-157 s.
- Zapiski de la Nevillja o Moskovii. Nevill' de la. 1689 g. Perevod s francuzskogo i predisl. A. I. Braudo v 71 t. №9 / Russkaja starina, 1891.
- Karimov M.K. Shygys Kazakstandagy kazak kasipkerliginin damuy (HIH gasyr – HH gasyrdyn basy) / Karimov M.K., Asylbekov M.K., Dautova A.F. – Semei: Semei kalasynyn Shakarim atyndagy memlekettik universitetinin baspasy, 2016 - 252 b.
- Kasymbaev Zh.K. Iz istorii razvitiia gorodskoi promyshlennosti Vostochnogo Kazahstana v nachale HH v. Social'no-iekonomicheskie i istoricheskie predposylki i progressivnoe znachenie prisoedineniia Kazahstana k Rossii. – Alma-Ata, 1981.
- Karimhan Z. Alyptar alshan baskan zher I bolim // Yelektrondy gylymi zhurnal «e-history.kz». URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338835> (zhygingen kyni: 22.10.2022).
- Kratkij obzor vneshnej trgovli cherez Zapadnuju Sibir' v 1851–1860 gg. Zapiski IRGO. Kn. 3. Venjukov M. – SPb.: 1861. – 161–186 s.
- Kraft I. I. Cbornik uzakonenij o kirgizah ctepnyh oblactej. Orenburg, 1898. - 532 c., 161-bet.
- Klimova O.G. Organizacija izuchenija istorii Sibirskogo predprinimatel'sta vtoroj poloviny XIX - nachala XX v.-Barnaul, 2021.-334b.
- Kumarova B.M. Tatarskaja mechet' goroda Zajsana // sayt Vostochno-Kazahstanskogo oblastnogo arhitekturo-jetnograficheskogo i prirodno-landshaftnogo

- muzeja-zapovednika. URL:
https://vkoem.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=421:2010-08-05-05-47-43&catid=85:2010-03-09-10-07-22&Itemid=93 (zhynginen kyni: 03.10.2010).
- Kazakstan Respublikasynyn memlekettik ortalık arhivi. (KR OMA). K.64. T.1. Is.299. B.126-132.
- KR OMA, K.64. T.1. Is.5895. B.15-26
- KR OMA, K.15. T.1. Is.518. B.2
- Karamsakov A. Y. Altajskij. Abiat Gahidija. // Shugyla - №4. – 1987. – 81-92 b.
- Kasymbaev Zh.K. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 g. Social'no-jekonomicheskij aspekt. – Alma Ata: Fylym, 1990. – 184 s.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej v 13 t. / Svod materialov po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannyh i razrabotannyh Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. – SPb., 1898-1906.
- Opisanie Zapadnoj Sibiri. T. 3. Sibirsko-kirgizskaja step'. Zavalishin I. – M: SPb., 1867. – 145 s.
- Ospanova R.R. Zaisan kalasy men attas uezinin kalyptasuy zhane damu tarihy (1868-1917zh.zh.). Əleumettik-jekonomikalık zhəne mədeni aspektileri: t.Ə.k. dis., 2003.
- Ospanova R.R. Kazakstan kalalarynyn tarihy (HIH ғасырдың birinshi zhartysy XX ғасырдың басы. Shygys Kazakstan materialdary negizinde): t.Ə.d. dis., 2007.
- Potanin G.N. Materialy dlja istorii Sibiri. – M., 1867.
- Radlov V.V. Iz Sibiri: stranic s dnevnika. M., 1989. - 749 s.
- Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoj oblasti. T. 2. / Zhivopisnaja Rossija, Potanin G.N. – SPb.: –1884.
- Sundetov S.A. Torgovlja v Kazahstane v nachale HH veka. Kazahstan v kanun Oktjabrja. – Alma-Ata, 1969.
- Torgovoe dvizhenie mezhdju Zapadnoj Sibir'ju, Srednej Aziej i Kitajskimi vladenijami. Zapiski ZSO IRGO. Kn. 3. Balkashin N. – Omsk, 1881. – 1-32 s.
- Finsh O. Puteshestvie v Zapadnuju Sibir': s ris. v tekste / Finsh O., Brjem A. – Moskva: M.N. Lavrova i K°, 1882. – 578 s. Jelektronnaja kniga. URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003613785?page=129&rotate=0&theme=white
- Chernikov V.S. Jevoljucija social'nogo i nacional'nogo sostava naselenija severnyh gorodov Kazahstana v XIX – HH vv. Problemy social'no-jekonomicheskogo i jetnodemograficheskogo razvitija gorodov Kazahstana. – Alma-Ata, 1985.
- Chernyh S.E. Odnə no plamennaja strast'. - Alma-Ata: Kazahstan, 1986. – 156s.
- Chernyh S.E. S beregov Irtysha. - Alma-Ata: Kazahstan, 1981. – 287 s.
- Chulanov G. Promyshlennost' dorevoljucionnogo Kazahstana. (Istoriko-jekonomicheskij ocherk. – Alma-Ata, 1960.
- Shoinbaev, T. Zh. Dobrovol'noe vhozhdenie kazahskih zemel' v sostav Rossii. – Alma-Ata: Kazahstan, 1982. – 279 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Кариева Тоты Амангельдиевна – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ КеАҚ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Сайранбекова Ұлжан Сайранбекқызы – тарих пәні мұғалімі, Абай облысы білім басқармасы Семей қаласы білім бөлімінің №50 IT-мектеп лицейі, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кариева Тоты Амангельдиевна – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Научного центра «Отырар кітапханасы» НАО им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

Сайранбекова Ұлжан Сайранбековна – учитель истории, №50 IT-школа-лицей отдела образования города Семей, управление образования Абайской области, Семей, Казахстан.

Information about authors:

Karieva Toty Amangeldiyevna – Candidate of historical sciences Chief Researcher at the Otyrar Kitapkhana Scientific Center of the L. N. Gumilyov National Academy of Sciences, Astana, Kazakhstan.

Sairanbekova Ulzhan Sairanbekkyzy – history teacher, № 50 IT School-Lyceum, Semey City Education Department, Abai Region Education Administration, Semey, Kazakhstan.

Манаш Қозыбаев – ұжымдастыру, ашаршылық және қуғын-сүргін мәселелерінің ірі зерттеушісі

Құралай Ш. Аубакирова¹, Қымбат Қ. Байсарина²

¹*А.Қ.Құсайнов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, (Астана Қазақстан)*

²*Шәкәрім университеті, (Семей, Қазақстан)*

E-mail: aub.kuralai@mail.ru¹, bkksemey@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0009-0009-7830-5588>

²<https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты М. Қозыбаевтың еңбектеріндегі негізгі тақырыптар мен әдістемелік тәсілдерді анықтай отырып, оның ғылыми мұрасын талдап, жүйелеу және ғылыми зерттеу жұмысын жүргізудегі алғашқы қадамдары және Отан тарихын зерттелуіне қосқан үлесін ғылыми тұрғыда талдау. Ғалымның 1985-2002 жылдар аралығында жарық көрген көне заманнан бастап, XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне, 20-50 жылдары кеңестік өкімет тарапынан жүргізілген тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін нәубетіне, тұлғатануға қатысты еңбектерінің тарих ғылымында алатын орны мен маңызын зерделеп, ғылыми баға беру.

Көрнекті ғалымның бүкіл ғұмыры өз ұлтының тарихын түгендеуге, бүтіндеуге арналды. Ғалым тарих ғылымының негізгі салалары бойынша терең де көлемді зерттеулер жүргізді. Кеңес тарихын зерттеумен ғана шектелмей, өткен тарихымызды қалпына келтіруде ғалым Манаш Қозыбаев өлшеусіз үлес қосты. Тәуелсіз Қазақстан концепциясын қалыптастырудағы ролі мен отандық тарих ғылымында М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми мұрасы оның ішінде тарих ғылымына қосқан мұрасы қазіргі заман талабына сай кешенді түрде талданды.

Еңбектің деректік негізін Манаш Қабашұлының ғылыми еңбектері: энциклопедиялық жинақтары, монографиялары, мақалалары және ғылыми- публицистикалық жұмыстары, мерзімдік баспасаөз беттерінде жарияланған сұхбаттары құрайды. М.Қозыбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті, жылдар бойы жинаған тәжірибесі, терең білімі, болашақты дұрыс бағамдай білуі, алға қойған міндеттерді толық жүзеге асыра білу қабілеті – ғалымның бірден көзге түсетін ерекше қасиеттері еді. Ол тәуелсіздік таңында тұтас тарих ғылымының концепциясын айқындау ісіне жетекші болып, ғылым академиясының қабырғасындағы Тарих және этнология институтында тәуелсіздік тарихын жаңаша ойлап, батыл жазатын тарихшылардың буынын қалыптастырды. Ғалымның тәуелсіздік алғаннан кейінгі ашыла түскендігін оның осы тұстағы жазған еңбектері, көтерген мәселелері мен тұжырымдары айқын көрсетеді. Ғалымның ғылыми мұрасына байланысты көптеген ғалымдар тарихнамалық сипатта пікірлері мен ойларын білдіріп, ғалымның тарихи еңбектері ғалымдар тарапынан жоғары бағаланды. М.Қ. Қозыбаевтың елімізде Отандық тарих ғылымының қалыптасуына, дамуына, оның өзекті мәселелерін шешуге арналған ой-пікірлері, қол жеткен нәтижелері мен қалдырған мол ғылыми мұрасы еңбекте қарастырылып, ғалым ретінде қалыптасуы кезіндегі өмір жолы мен тұлға ретінде қалыптасуына жан-жақты талдау жасалды.

Қорытынды. Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың еңбектерінде Қазақстан тарихының күрделі мәселелері, ақтаңдақтары ақиқат тұрғысынан шешіліп қана қоймай, халықтың ұлттық санасының оянуына, қалыптасуына үлес қосты.

Кілт сөздер: қазақ тарихы, тарихи сана, ұжымдастыру, ашаршылық, тәркілеу, қуғын-сүргін, ғылыми мұра, тәуелсіздік.

Кіріспе

Манаш Қозыбаев қазақтың көрнекті ғалымы, тарих ғылымының көшбасы болды. Академик Манаш Қозыбаевтың ғылыми еңбектері, оның азаматтық ұстанымы Қазақстанның жаңа мемлекеттілігінің қалыптасуында елеулі рөл атқарды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында М. Қозыбаев елімізде тарихи сананы қалыптастыруға, рухани өмірдің жаңғыруы мен дамуына, ұлтаралық жарасым мен халықтар бірлігін нығайтуға зор үлес қосты. Ол қазақ мемлекеттілігі тарихының, отаршылдық және кеңестік тоталитаризм жағдайындағы Қазақстан тарихының жаңа концептуальдық бағыттарын қалыптастырудың, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бастау көзінде тұрды. Қазақстанның тәуелсіздігін алғаннан кейін оның ғылыми қызметі жаңа проблемаларды қоюмен ғана емес, сонымен бірге елдің бүкіл тарихи өткенін түсінуде жаңа көзқарасты қалыптастырумен сипатталады. Манаш Қозыбаевтың қазақ тарихнамасына қосқан үлесі ерекше оны төендегі зерттеулерінен байқауға болады. Манаш Қозыбаевтың басшылығымен Қазақстан халқының тарихи санасын қалыптастыру жөніндегі тұжырымдама әзірленіп, қабылданды. Тарихи сана тұжырымдамасы 1990-шы жылдардың күрделі кезеңінде, отандық тарихтың даму бағыттарын анықтаудың негізі болды. Қазақстан тарихын қайта қарастыруда, Отандық тарихтың түйінді мәселелерін әзірлеуде және қазақстандықтардың тарихи санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Сонымен қатар, жалпыұлттық бірлікті қалыптастыруға, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыруға, оның егемендігін нығайтуға, азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеуге ықпал етті.

Қазақ тарихын зерттеуге сүбелі үлес қосқан, ұлт тарихын зерттеуге еңбегі сіңген, мемлекетіміздің тәуелсіздігі, азаттық жолындағы күреске толы тарихын зерделеудің көш басында тұрған аса ірі ғалымдарымыздың бірі және бірегейі, мемлекет және қоғам қайраткері. Манаш Қабашұлының тарих ғылымына қосқан үлесін және қоғамдық қызметінің маңызын атап айтуға болады. Ол Республиканың жетекші ғылыми орталығының жетекшісі болды, ағартушылық қызметпен айналысты. Осы тұрғыдан алып қарағанда, академик М.Қозыбаевтың қоғамдық және ғылыми мұрасын зерделеу аталған мәселенің өзектілігін көрсетеді. Сондықтан академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың ғылыми мұрасын зерделеу өзекті мәселе болып табылады.

Талқылау

Академик Манаш Қозыбаевтың отандық тарих дамуына қосқан үлесін көрсететін, ғылыми мұраны бүгінгі күн талабына сай зерделеген еңбектер бар. Сондықтан бүгінгі таңда ғалымның ғылыми мұрасын зерттеу нысанымызға

айналып отыр. М.Қ. Қозыбаевтың өмір жолы туралы мақалалар XX шы ғасырдың 50-60 жылдардан басталады. Ғалымның қазақ тарихнамасына қосқан үлесін төмендегі тарихшылардың зерттеулерден байқауға болады. М.Қозыбаевтың алғашқы редакциялық қадамына және «Қазақстан Коммунистік партиясы Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты монографиялық еңбегіне қатысты мақала 1960 жылдары жарыққа шықты (Ахметова, 1964).

М.Қозыбаев туралы «Өнегелі өмір» биографиялық энциклопедиясында, «Жұлдызы жанған ғұлама» естеліктер жинағында, «Манаштану мәселелері» сериялық ғылыми жинақтарында, «Жұлдызым менің» автобиографиялық еңбегінде көптеген мағұлматтар берілген. Ұлы ғалым туралы қалам тартып зерттеу жасаған Қ. Алдажұманов, Е. Әбжанов, Б. Аяған, З. Туленова, Е. Күлдібаев еңбектерінде академиктің ғылыми жолы сараланады. Сондай-ақ Манаш Қозыбаев туралы зерттеген Зирабүбі Төленованың «Академик М.Қ. Қозыбаев: өмірі, қоғамдық қызметі және ғылыми мұрасы» атты диссертация, академик М.Асылбековпен бірігіп жазған «Академик М.Қ.Қозыбаев: ғалым, ірі қоғам қайраткері» атауында көлемді монографиялық еңбек атауға болады. Бұл еңбекте Манаш Қозыбаевтың өміріне, ғылыми мұрасына, қоғамдық қызметіне баға берілген. Еңбекте 1916 жылғы көтеріліс, Қазақстандағы Кеңес билігінің орнауы, азамат соғысы, аштық мәселесі, репрессия, 1941-1945 жылдарға тоқталып өткен (Асылбеков, Төленова, 2014). Аталған еңбекте Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуындағы М.Қозыбаевтың қайраткерлік рөлін, ұлт тарихындағы «ақтаңдақтарды» жою мәселелері бойынша идеологиялық комиссия құрамында болған шешімдерін және тарихи сананы қалыптастырудағы ролі жан-жақты талданған.

Қазірге дейін Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың артына қалдырған еңбектері негізінен жинақталып баспадан шықты деуге болады. Ғалымның көзі тірісінде және өмірден өткен соң жазылған «Академик Манаш Қозыбаев» (Пірманов, Қапаева, 2001), «Жұлдызы жанған ғұлама» (Қозыбаев, 2003), «Манаш Қозыбаев өнегелі өмір» (Мұтанов, 2016), сынды еңбектер – ғалым жөніндегі танымымызды тереңдете түскені анық.

Е.Қ. Күлдібаевтың «Манаш Қозыбаев: өмір жолы мен ғылыми мұрасы (1985-2002)» атты монографиялық еңбегінде белгілі тарихшы, академик, ғұлама ғалым, ұстаз, қоғам қайраткері Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі өмір жолдары, қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұрасы жан-жақты талданады. Ғалымның 1985 - 2002 жж. аралығында жарық көрген көне заманнан бастап, XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне, 1920-1950 жылдары кеңестік өкімет тарапынан жүргізілген тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін науқандарына, Ұлы Отан соғысы тақырыбына, желтоқсан оқиғасына, тұлғатануға қатысты еңбектерінің тарих ғылымы саласындағы маңыздылығы қарастырылып, ғылыми баға беріледі (Күлдібаев, 2018). Жоғарыда аталған еңбектерде тарихшы ғалымның тарих ғылымының кешенді түрде зерттеудегі ғылыми ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіде сараланды.

М. Қозыбаевтың ғылыми мұрасын зерттеудің дерек көздері болып табылатын энциклопедиялық және библиографиялық басылымдарды да атап

айтуға болады. Бұл басылымдар оның өмірі, ғылыми еңбектері және тарих ғылымына қосқан үлесі туралы кең ақпарат береді. Сонымен қатар, М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми-шығармашылық мұраларының тарих ғылымында алатын орны халықаралық, республикалық ғылыми конференциялар анықталған.

Тарихшы-ғалым Б.Е.Көмековтің Б.Е. «Айтулы тұлға», З.Е. Қабылдинов «Академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі мен қызметінің жарқын белестері», Қ.С. Алдажұманов Академик М.Қ. «Қозыбаев және Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру үрдісі», М.Х. Абусейтова «Научное наследие академика М.К. Козыбаева по проблемам методологии, историографии национальной истории», А. Кузембайұлы, Е.А. Әбіл «Концепция степной цивилизации М. Козыбаева» және басқада академик М. Қозыбаевтың замандастары мен шәкіртерінің естеліктерін атап көрсетуге болады («Академик Манаш Козыбаев және отан тарихының өзекті мәселелері», 2021). Манаш Қабашұлы Қозыбаев Қазақстанның жетекші тарихшыларының бірі болды және оның ғылыми және қоғамдық қызметі жан-жақты зерттелді. Оның жұмысы мен тарих ғылымына қосқан үлесі туралы зерттеулер бірнеше онжылдықтарды қамтиды.

Матералдар мен әдістер

Мақаланың методологиялық негізіне Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің жаңаша көзқараспен жазу қалыптасқан объективтілік және сыншыл талдау мен сараптау принципі алынды. М.Қозыбаевтың ғылыми мұрасының деректік негізі ретінде зерттеум еңбектері мен ғалымның «Ұлт», «Тәуелсіздік», «Дала өркениеті» ұғымдарына көзқарастары методологиялық негіз болды. Тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылық қызметін зерттеуге мүмкіндік беретін арнайы тарихи жүйелілік, деректанулық талдау, жинақтау, жүйелеу, түсіндірмелі баяндау, тарихи құбылыстарды бағалау және басқада әдістер қолданылды. Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің тарихына жаңаша көзқарас қалыптасқан қазіргі кезеңдегі объективтілік және сыни тұрғыдан талдау және талдау принципі құрады. Зерттеу жұмысының әдістемесі тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау және жалпылау әдістеріне негізделді.

Әр жылдары шыққан библиографиялық материалдарды пайдалану әдістері пайдаланылды. Тарихи тұлғалардың қалыптасуы мен қоғамдық-саяси дамудағы рөлін қарастыратын отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектерінде қалыптасқан теориялық-әдістемелік тұжырымдар негізге алынды.

Нәтижелер

Манаш Қабашұлы Қозыбаев – жаңа замандағы және кеңестік Қазақстан тарихы бойынша көптеген мәселелерді зерттеп, ғылымда өзіндік із қалдырған ғалым. Тарихшы-ғалым отандық тарих ғылымының дамуына 800 ғылыми зерттеу дайындап, жариялау арқылы сүбелі үлес қосты. Ғалымның «Ақтаңдақтар ақиқаты», «История и современность», екі томдық «Тарих зердесі», «Казахстан на рубежье веков: размышления и поиски» және басқада жариялаған еңбектері тарихшыларға, әсіресе жас зерттеушілер үшін рухани мұра болып саналады. Қазақстанда тың

тұжырымдарды, ұлттық тарихи сананы қалыптастыруға, төл дәстүр мен мәдениетті сақтауға бағытталған ғалым еңбектерінің қазіргі кезеңде елде болып жатқан рухани жаңғырулардың басталуына тигізер әсері мол.

М.Қ.Қозыбаевтың өмір жолына тоқталатын болсақ, 1931 жылы 16 қарашада дүниеге келген. 1953 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітіріп, Қостанай педагогикалық институтында ғылыми-педагогикалық жұмысты жүргізді. 1958 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтына қызметке шақырылып, аға ғылыми қызметкерден тарих ғылымдарының докторы, профессорға дейін көтерілді. 1961-1974 жж. М.Қ.Қозыбаев осы институттың ғылыми хатшысы, кейін Қазақстандағы партия құрылысы тарихы бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарды.

1980 жылдан М.Қ.Қозыбаев Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясын басқарды. Оның басшылығымен осы кезеңде орыс және қазақ тілдерінде 4-томдық «Қазақ ССР» энциклопедиясының, «Алматы», «Қарағанды облысы» энциклопедияларының шығуы секілді іргелі жұмыстар атқарылды.

Осы кезеңде М.Қ.Қозыбаевтың Ұлы Отан соғысының тарихы бойынша Қазақстанның және тұтастай алғанда КСРО-ның шығыс аймағының тарихы мен тарихнамасы бойынша ғылыми зерттеулері Республикада және бүкілодақтық деңгейде жоғары бағаланды. Қазіргі таңда оның «Қазақстан Коммунистік партиясы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы», «Қазақстан – майдан арсеналы», «Ұлы Ерлік» атты монографиялары және екінші дүниежүзілік соғыстағы ұлы Жеңіске қазақстандықтардың қосқан үлесі туралы басқа да еңбектерімен танылды. М.Қ. Қозыбаев еңбектері мазмұнының тереңдігімен, жан-жақтылығымен ерекшеленді. Бұған КСРО ҒА академигі М.П.Кимнің, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі П.А.Жилиннің, тарих ғылымдарының докторлары А.В.Митрофанованың, Г.А.Куманевтің, И.И.Захаровтың еңбектеріндегі шолулар дәлел. Залесский, В.Г.Анисков, Ю.В.Арутюнян және басқа да атақты кеңес ғалымдарының пікірлері де бар.

1986 жылдың наурыз айынан бастап М.Қ. Қозыбаев Ш.Уәлиханов атындағы Археология және этнография тарихы институтында тарихнама және деректану бөлімінің меңгерушісі, ал 1988 жылы директоры болып сайланды. Академик М.Қ.Қозыбаев басқаратын институт Қазақстан Республикасы тарихының өзекті мәселелерін әзірлеуде зор үлес қосты. Егемен Қазақстан мемлекетінің құрылуы, халықтың ұлттық сана-сезімінің артуы, кеңестік мемлекеттік жүйенің және коммунистік идеологияның ыдырауы тарих ғылымының қоғамдағы орнын түбегейлі өзгертті. Сол кезден бастап академик М.Қ.Қозыбаевтың жетекшілігімен Қазақстандағы тарих ғылымының негізгі басым бағыттары тарихи зерттеулердің әдіснамасы мен жинақталған тарихи білімдерді қайта бағалау мәселесіне басты назар аударылды. Ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру кезеңінде Қазақстанның басына түскен қасіреттің садарына тарихи көзқарас тұрғысынан зерттеу нәтижесі 1989 жылы М.Қ.Қозыбаевтың ғалымдармен бірлескен Қазақстан трагедиясының ауқымы туралы мақаласы «Вопросы истории» журналында алғаш рет жарыққа шықты. Ал 1991-1992 жж. оның жетекшілігімен 30-жылдардағы ашаршылық пен жаппай саяси қуғын-

сүргін жағдайларын зерттейтін арнайы Парламенттік комиссия жұмыс істеді. Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі кеңестік тоталитаризмнің тарихы мен оның салдары жан-жақты зерттелген жалғыз мемлекет. 80-жылдардың екінші жартысынан бастап Академик Қозыбаев М.Қ. Республикалық маңызы бар 1930-1940 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын анықтау және ақтау бойынша ауқымды жұмыстарды жүргізеді.

1980-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басы отандық тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыс тарихын терең зерделеумен, оның ішінде Кенесары Қасымұлы, Жанқожа Нұрмұхамедов, Әбдіғафар Жанбосынов жетекшілігімен болып өткен қозғалыстар объективті шындықты қалпына келтірумен ерекшеленді. Алаш және Алаш-Орда қозғалыстарының тарихы, қазақ хандығының тарихы, Абылайдың қызметі, қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы Отан соғысы, т.б. бойынша да орасан зор жұмыстар жүргізілді. Ғалымның 1991-2001 жылдары жарық көрген «Жауды шаптым ту байлап», «Ресей тарихының мәселелері: методология, тарихнама және дереккөздер», 2 томдық «Жеңіс үшін еңбек» және басқа да көптеген зерттеулері ұзақ жылғы зерттеудің жемісі болып табылады.

Ұлттық тарих пен тарихнаманың жаңа концептуалды тәсілдерін әзірлеу және анықтау М.Қ.Қозыбаев басқаратын институтқа қазақ және орыс тілдерінде «Қазақстан тарихы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін» очерктерін шығаруға мүмкіндік берді. 1993 және 1995 жылдары Қозыбаев «Қазақстанның ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы» академиялық басылымын шығарды. Академик М.Қ.Қозыбаев тарих ғылымына Еуразия кеңістігінде дала өркениетінің дамуы туралы тұжырымдаманы алғаш жасаған ғалым.

М.Қ.Қозыбаев академиялық ғылым мен білім беру жүйесінің дәстүрлі байланысын дамыта отырып, жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындары үшін Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар дайындады. Оның жетекшілігімен Ұлы Отан соғысында қаза тапқандар туралы «Естелік кітабының» 60-тан астам томдығы жарық көрді. М.Қ.Қозыбаевтың шығармалары ТМД халықтарының тілдеріне аударылып, АҚШ, Ресей, Қытай, Болгария, Германия, Украина, Армения, Молдова, Жапония, Иран және басқа елдерде басылып шықты.

М.Қозыбаев «Тарихтың ащы сабағы» атты еңбегінде: «Жарты ғасырдан астам уақыт бойы тарих ғылымы алдымен сталиндік тоталитарлық жүйе мен тоқырау идеологиясы мен психологиясының шырмауында болып келді», - деп жазып, тарих ғылымы қуғын-сүргін, зобалаң, әкімшілік-әміршілік белең алған кезді бастан кешіргендігін баса көрсетеді (Қозыбаев, 1992:17-18). Ол жеке басқа табыну идеологиясымен қатар, тоқырау кезінде кеңінен етек жайған волнютаризм мен субъективизмге, рухани жұтаңшылыққа тоқталады. Жалпы, социалистік жүйе 1970 жылдан астам билік құрған кезде қоғамдық-саяси ахуал ауырлаған еді. Бұның көрінісін өкіметтің өктемдігінің артуынан, әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің әдістерінің енгізілуінен, діни шектеуліктен, ұлт халықтарының құқығының аяққа тапталды. Кеңестік саясат қазақ елін әуелі малынан және еркіндігінен айырып, нәтижесінде миллиондаған жазықсыз ауыл тұрғындары елінен, жерінен айырылды деген тұжырымға келеді. Социализм

жүйесінен капиталистік жүйенің үйренген жақтарын да ашып көрсетеді. Халықты қауіпсіздендіру, әлеуметтік қорғау, экономикалық жоспарлау істері осы социализмнен алынғандығын айтады .

М. Қозыбаев атап көрсеткендей, кеңес өкіметінің алғашқы жылдары қазақ қоғамына үлкен зардаптар әкелді. Атап айтқанда XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан басынан өткен азамат соғысы, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық, одан кейінгі елді қалпына келтіру жылдары, ұжымдастыру, ұлт саясатының бұрмалануы, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, қуғын-сүргін саясаты елдің еңсесін түсіргені белгілі. 1920-шы жылдары тоталитарлық жүйе билік орнағаннан кейін қоғам өмірінде орын алған бұрмалаушылықтар мен әіршіл-әкімшіл саясаттың салдары халықтың рухани санасына қайғы-қасірет әкелді. Елдегі орын алған экономикалық және мәдени дамудағы қиындықтар жаңа экономикалық саясаттың тоқталуымен байланысты еді.

Аштық мәселесінің себептері мен зардаптарын Манап Қабашұлы да өзінің мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары мен газет тілшілеріне берген сұхбаттарында ашып көрсетуге тырысты. Оның есебінше, 1921-1922 жылдардағы аштық қазақтарды демографиялық апатқа әкелген. 1922 жылдың наурызында Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарында 2 миллион 350 мың адам аштыққа ұшырады. Үкімет тарапынан көрсетілген көмек тек қала тұрғындарына ғана жеткен. Ал негізінде бұл қалаларда қазақтардың екі проценті орныққан да, ал дені ауылдарда болған еді.

М. Қ. Қозыбаевтың көрсетуінше, деректерде Орталық Қазақстанға төніп тұрған аштық апатын орталық басшылығы дер кезінде көріп, мән бере білмеген. Орталықтан келген азық-түлік жинаушы Ф.Э. Дзержинскийдің отрядтары Түркістан өлкесі, Ақмола, Семей губернияларындағы еңбекшілердің қолындағы астықты артық деген желеумен күшпен тартып ала берген. Академик “Арқа ажары” газетіне берген сұхбатында Қазақстандағы ең үлкен демографиялық апатқа 1928-1934 жылдар аралығын жатқызады. Осы жылдар аралығында қазақ халқы өзінің жартысынан көбін жоғалтқан. Ғалым бұл кездерде 2,5 миллион халық қырылған деп санайды. Бірақ ол бұл шығыннан көп болуы мүмкін деп, осы жылдарды ең ауыр, нәубет жылдары- деп есептейді (Қозыбаев,1991).

Ғалымның өзі 30-шы жылдары Қазақстанды аштық жайлаған жылдары дүниеге келіп, оның зардаптарының шетін көрген. Бұл турада 1990 жылғы 8 наурыздағы “Қазақстан мұғалімі” газетіне берген сұхбатында: “Мен 1931 жылы елде коллетивтендіру жүріп жатқан кезде, қазақ даласын аштық жайлай бастаған шақта, өмірге келіппін. ...отызыншы жылдардағы ашаршылық жайлы тек әкемнің айтуынан ғана немесе архивтегі документтерден ғана білмеймін, өзім шетін көрдім де. Отызыншы жылдардың аяғы болатын. Бір күні әкеммен бірге келе жатып ескі көндердің ортасынан өттік. Байқап қарасам, жан-жағымыздың барлығы ескі-ескі үйлер. Бірінің төбелері, енді біреулерінің есік, терезелері жоқ. Құдды жаңа ғана көшіп кеткен ауыл сияқты. Әкемнен “Бұл ауылдың адамдары қайда?” деп едім, “балам-ау, бұл ауылдан бір-ақ отбасы тірі қалған, қалғандарының барлығы аштан қырылған”, – деді. Тұла бойым тітіркеніп кетті. Сөйтсем, мұндай ауылдар өте көп екен ғой. Содан да болар, менің есімде сол жылдар қатты қалды”, - деген еді (Қозыбаев,1990).

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін бұрындары Ертіс пен Жайық, Орал мен Сібірдегі казак жерлері казак еңбекшілеріне қайтарылып, жер-су реформалары жүргізіле бастады. Манаш Қабашұлы 1926-1927 жылдары Қазақ АКСР-індегі егіндік пен шабындық жерлер қайта бөлініп, бұрындары қанаушылардың қолында болған жерлер тартылып алынғандығын, кооперативтік қозғалыстың өрістей бастағандығын, Республика халқының материалдық әл-ауқатының артқандығын көрсетеді.

1925-1933 жылдар аралығында Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып Ф.И. Голощекиннің келгені белгілі. М. Қозыбаев Голощекиннің өмірбаянын құжаттарға сүйене талдап көрсетті. Ф.И. Голощекинді ғалым Орталық Комитеттің «орындаушы функционері» (атқарушылық қана) деп көрсете отырып, оны былай атауының екі себебін ашып көрсетеді. Оның біріншісі, Голощекинді қиялдың, шапшаң әрекеттің адамы ретінде көрсетуі. Голощекиннің жеке басына тән «шаш ал десең, бас алатын» ұраншылық қасиеттерінің барлығын, сондықтан ол революция жеңісінен кейін де қас пен достықтың аражігін ажырата алмастай дәрежеге жеткендігін айқындайды. Екінші себепке Голощекиннің социализм теориясы мен практикасын сталиндік тұрғыдан бұрмалауын жатқызды. Бұл ретте ғалым Голощекиннің Сталиннің айтқанынан шықпай, дегенін істеген қолшоқпарына айналғандығын баса айтады (Қозыбаев,1992:206).

Манаш Қабашұлы оның бұл тұжырымына қарсы дәлелді фактілер келтіреді. Қазақстанның дәнді дақылдарының түсімділігі 92 миллионға, ал мал басының 1922 жылмен салыстырғанда 2 есеге өскендігін, тауар айналымының 1923 жылмен салыстырғанда 4 есе өскендігін, 1925 жылдың 1 қыркүйегіне дейін республикада 281 кооперация, 35 колхоз, 96 коммуна, 557 артель мен 58 серіктестіктер бар болғандығын, 13 газет пен 5 журнал шығарылғандығын, 31910 коммунисті біріктіретін бір облыстық, 6 губерниялық және 40 астам уездік партия комитеттері және Қазақстан кәсіподақтарының құрамында 82 мыңнан астам мүшесі болғандығын көрсетеді (Қозыбаев,1990:73-74).

М. Қозыбаев Голощекин «1925 жылға дейін республикада болған оқиғалардың бәрі Қазақстан мен Республика партия ұйымының шын тарихына кіріспе ғана іспеттес көрінеді деп санағандығын» атап өтті. Сондай- Қазақстан өлкелік комитетінің екінші хатшысы І. Құрамысовта «қазақ ауылын Қазан дауылы сәл ғана желіп өткен, Қазақстанда бірегей коммунистік партия ұйымы жоқ» деген тұжырымды ұстанғандығын, Голощекиннің республиканың саяси және шаруашылық салаларын басқарып отырған көзі ашық азаматтары наразылық білдіргендігін, ондай азаматтардың Голощекиннің тарапынан қудалануға ұшырағандығын баса көрсетті (Қозыбаев,1992:215-216). «Кіші Қазан» идеясын жүзеге асыруға кіріскендігін, оны И.В. Сталиннің қолдағандығын, Голощекиннің Қазақстанды жеке-дара өзі ғана билеп-төсейтінін жасырмағандығын, оған Сталин мен партияның Орталық Комитеті төтенше шаралар жүргізуге, авантюристік бағытты берік ұстауға рұқсат алғандығын айқындады. М. Қозыбаев БКП(б) Орталық Комитетінің хатшысы А.А. Андреев қатысқан VI конференцияда Голощекиннің: «Енді мен Қазақстан басшылығы жайында сөз қозғағым келеді. Сіздер Зиновьевтің: Қазақстан Голощекиннің жеке

билік құруы үшін басыбайлы берілді, - дегенін білесіздер. Кез келген топтың көсемдері Қазақстанға қарсы шығып байқасын – бір аптаның ішінде күлі көкке ұшырылады»-деп жасаған баяндамасынан үзінді келтіреді (Қозыбаев,1990:75).

Манаш Қабашұлы Қозыбаев 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың шығуының себебі елді ұжымдастыру мен тәркілеудегі қателіктерден деп есептеді. Ол бұл науқандардың жүргізілу барысы мен жіберілген қателіктерді талдап көрсетуге тырысты. 1929 жылы Қазақстанда 45 миллион мал болғандығын, сол малдың саны 1930 жылдың қаңтар айында төрт жарым миллионға қысқарған (Қозыбаев,1993).

Ұжымдастыру мен тәркілеу саясаты Голощекин Қазақстанға келгеннен кейін басталған болатын. Тәркілеу мен ұжымдастыруға қатысты 1928 жылдың 27 қазанында Қазақ Атқару Комитеті мен Халық Комитеті және Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы қабылданды. Манаш Қабашұлы аз уақыт аралығында осы қаулы бойынша 657 байлар тәркіленгендігін айта келе: «Байларды тәркілеу ауыл шаруашылығын жалпылай коллективтендіруге ұласты. Ауыл шаруашылығын коллективтендірумен қатар көшпелі елді отырықшылыққа отырғызу қатар жүргізілді. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі ауылдың дәстүрлі өмірінің ыдырауына әкеліп, ата-бабасы мекендеген ұлан байтақ жайлымы жойылылды» (Қозыбаев,1993).

Ғалым ұжымдастыру мен отырықшылыққа көшу жылдам қарқынмен жүргізілгендігін, ұжымдастыру барысында асыра сілтеу, күш қолдану сияқты жәйттердің орын алғандығын, шолақ белсенділер байлардың малын ғана емес, үй жиһаздарын, тіпті тамақ ішетін ыдыстарына дейін тәркілегендігін атап көрсетеді. Астық пен ет салық мөлшерінің көтерілуі шаруалардың жағдайын күзелтіп жібергендігін, республикада 1931-1932 жылдары астық үшін ел малын етке өткізгендігін, нәтижесінде мал басының азайып, қарсыласқандар сотты болғандығын ашына келтірді. М. Қозыбаевтың көрсетуінше 1932 жылдың ақпанында Қазақстанда 87 процент колхозшылар мен 51,8 жеке шаруашылық тегісінен малынан айырылса, 1933 жылы бүкіл қазақ сахарасында бәр-жоғы 4,5 млн. мал қалған (Қозыбаев,1993:3).

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» және 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Тік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларыға байланысты зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқа комиссиясының жұмысының ұжымдық қорытындысында: «Қасірет ауқымының ғаламат болғаны сонша, біз оны геноцид саясатының көрінісі деп толық моральдық жауапкершілікпен айта аламыз» дей отырып, осы қаулылар бойынша 696 шаруашылық тәркіленіп, олардың 619-ы өздері тұратын округтен тыс жерлерге жер аударылғандығы, тәркілеу барысында зорлық-зомбылық, жазалау әрекеттерінің белең алғандығы ашық келтірілді. Аталған комиссия қорытындысында Қазақстанда 1928 жылы барлық шаруашылықтың 2 проценті ұжымдастырылса, ал 1931 жылдың күзінде 70-100 процентке дейінгі

ортақтастыруға ұшыраған аудандардың саны 78-ге жеткен (Қозыбаев,1993:232-234) .

Автордың «Өркен» газетіне жариялаған «Зобалаңның түп тамыры осындай» деген мақаласында жоғарыда аталған комиссияның негізгі міндетін 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардың басында қазақ халқының басына төнген нәубеттің себептері мен салдарын анықтау деп көрсетеді ғалым (Қозыбаев,1993). Аталған комиссия құрамындағы зерттеушілер құпия болған архив құжаттары мен материалдарын және статистикалық материалдарды, сол кездердегі мерзімді басылымдарды қолдана отырып нәтижесінде кеңейтілген баяндама әзірлеген.

Манаш Қабашұлы комиссия жұмысының қорытындысында Қазақстанда болған қасіреттің шығуына себептері анықталып, оларға баға берілгендігін атап өтеді. Мақалада бұрын барлық зобалаңды тек 1931-1933 жылдардағы ашаршылық пен күштеп ұжымдастырумен ғана байланыстырып келсе, енді оның түп-төркіні 1920-шы жылдарға байланысты екендігін анықталғандығы, мәселен, бай, ауқатты шаруа қожалықтарын жоюға мемлекеттік бағыт алу шеңберінде жүргізілген, шаруаларға қарсы жаппай жазалау шараларына ұласқан науқан екендігі келтірілді (Қозыбаев,1993).

1928-1932 жылдардағы бірінші бесжылдық кезіндегі ұжымдастыру барысында ғалымның көрсетуінше, Қазақстандағы астық өндіру 9 проценттен 3 процентке дейін азайған. Күштеп қысым көрсету, ауыл шаруашылық өндірісінің құлдырауы халықтың ашықтан ашық наразылығына алып келген. Олар өздерінің қарсылықтарын жол, арық бойларындағы астықты ормау, орақтарды әдейілеп бұзумен білдірді. Осындай жәйттерден кейін 1932 жылдың 7 тамызында «Мемлекеттік кәсіпорындар, колхоздар мен кооперациялардағы мүлікті сақтау және қоғамдық меншікті нығайту» турасында үкіметтің заңы шығып, қасақана жасалынған істер болса ату немесе дүние-мүлкін тәркілеу арқылы түрмеге отыру жазасына кесілетіндігі келтірілді.

Ф. Голощекин селолар мен ауылдарға 4800-ден астам өкіл жіберген. Олар жергілікті үкіметтің саясатына наразы болғандарды анықтап, үкімет орындарына хабарлап отырған нәтижесінде М.Қозыбаев көрсеткендей, 1928-1929 жылдар аралығында ұжымдастыруға, отырықшыландыруға қарсы болған ауыл тұрғындары қатаң жазаланып, бас бостандықарынан айырылған. М. Қозыбаев «Егемен Қазақстан» газетіне жариялаған «Алыс-жақынды таразыласақ» атты мақаласында зорлық-зомбылық, асыра сілтеу нәтижесінде ашаршылықтың басталғаны, 1930 жылғы есеп бойынша аштықтан 313 мыңнан астам адам өлгендігі, ал 1931 жылы олардың саны 755 мыңға жеткендігі, 1932 жылы 769 мыңнан астам адам өліп немесе шет ел асып кеткендігін, сөйтіп, толық емес мәліметтер бойынша Қазақстанда аштықтан, жұқпалы аурудан 1 750 мың адамдардың қаза болғандығы турасында мәлімет келтіресе (Қозыбаев, Хасанаев, 1993), ал тарих ғылымдарының кандидаты Қ. Алдажұмановпен бірлесе жазған «Қазақ даласына қырғын қалай келді» атты мақаласында 1931-1933 жылдар аралығындағы Қазақстанда болған аштыққа нақтылай тоқталып, оның шығу себептерін айқындауға тырысады. Бұл жылдар аралығында болған ашаршылық мәселесін ашып айтуға ұзақ жылдар бойы үкімет пен партия тарапынан тыйым

салынып, бұл қасіреттің себебін «асыра сілтеу», «колхоз құрлысындағы партия жолын бұрмалаушылық» деп атап келгендігі де баса көрсетілді.

1931-1933 жылдар аралығында орын алған аштықтың нақты себептеріне мыналарды жатқызады: 1920-1930 жылдардағы тоталитарлық жүйе қыспағы, ауыл шаруашылығын күшпен ұжымдастыру, әкімшілдік-әміршілдік билік және т.б. Елдегі қиыншылықтарды көре білген, 1920-1930 жылдары республикада басшы қызметте болған қазақтың зиялы қауым өкілдері қазақтың дәстүрлі шаруашылық жүйесінің шырқын күшпен қиратуға болмайтынын қатты ескерткендігі, А. Байтұрсыновтың 1929 жылы «буржуазиялық Алашорда қайраткері» деп айыпталған тергеу барысында да отырықшылыққа көшу үшін тыңғылықты даярлық қажеттігін баса айтқандығы, жер мәселесіне байланысты Ф. Голощекиннің тұсында республика басшылығында болған Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, С. Қожанов, Н. Нұрмақов сынды азаматтардың “қазақ жеріне қоныс аударуды доғару” турасында айтқаны үшін Қазақстаннан шеттетілгендігі, ақыры осы зиялылар 1937 жылы «халық жаулары» ретінде жазаланғандығы мақалада фактілермен келтіріледі.

Ауыл тұрғындары өмір сүру құқығынан айырылып, аштықтан қиналған елін, жерін тастап ауа көшуі халық санына үлкен зиян келтіргендігі, халыққа жасалынған террор мен зорлық-зомбылық толқулар мен көтерілістерге алып келгендігі белгілі.

1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың шығуына 1928 жылдың 27 тамызында қабылданған «байларды тәркілеу» турасындағы қаулының әсері барлығын да ашып көрсетеді. «... осындай “науқандарда” өзінің өмірлік мүдделері аяққа басылып жатқан жеке адамдар ғана емес, бүтіндей әлеуметтік топтар тап жауы ретінде құртылып жіберілді немесе осы саясаттың құзырына еріксіз мойынұсынды» дей келе, 1929-1931 жылдары аралығында болған шаруалар көтерілісі кезінде мыңдаған адамдар жауапқа тартылып, қаза болғандығын, ұжымдастыру мен ашаршылық салдарынан жүздеген мың адамдардың республикадан тыс жерлерге кетіп қалғандығын нақтылайды. 1931-1933 жылдар аралығында Қазақстанда 2 миллион 100 мың адамның опат болғандығын, олардың 1 миллион 750 мыңы қазақтар екендігін архив құжаттарына сүйене отырып дәлелдеген (Қозыбаев, Алдажуманов, 1993:5-7).

Н. Мұхамедханұлы «Академик Манаш Қозыбаев – тәуелсіздік сананың жаршысы» атты еңбегінде ғалымның ұлттық сананы оятып, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға қызметін атап көрсетеді. Ол: «Біз, қазақ халқы көп қуғын-сүргін көргенбіз. Қайғылы «Ақтабан шұбырынды» қазақ жеріне бір ғана келмеді, не сан оралды. Тек XX ғасырда 1916 жылғы ойранда 60 мыңнан астам адам патша жендеттерінің қолынан қаза тапты. Дүркіреп көшкен елдің тозығы ғана Отанға ашығып, тарығып зорға жетті. Қазақстан мен Қытай, Ауған арасында қырылған халықтың есебі жоқ. 1921-1922 жылдарғы аштық 2 миллион 250 мың адамды қармағына іліктірді. 1931-1933 жылдардағы қызыл қырғын 2 миллион 200 мың адамның тағдырын біржолата қиды» –деп жазудағы мақсаты – дербестігінен айырылған халықтың көрген және көретін азабын аңғартуарқылы тәуелсіздікті дәріптеу екені айдан анық. Сондықтан да Манаш Қабашұлы: «Қазақ – неше түрлі

қиямет замандарды басынан өткізген халықтардың бірі» - деп көрсеткен еді. (Мұхамедханұлы, 2021:250) .

М. Қозыбаев «Парасат» журналына берген сұхбатында аштан өлген сан миллиондаған адамдар рухы бізден тарихи шындықты одан ары қарай жалғастыруды талап ететінін, бұл жұмыс тез бітіре салатын ғана емес, келер ғасырда да жалғасын табатындығын ескертті (Қозыбаев, 1997:1-2). Жалпы аштық мәселесіне байланысты өзінің, Ж.Әбілқожин мен Қ. Алдажұмановтардың авторлықтарымен “Аштық” деп аталатын құжаттар жинағы дайындалды.

1932 жылғы 7 тамыздағы «Мемлекеттік кәсіпорындардың, колхоздардың және кооперациялардың мүліктерін қорғау және мемлекеттік меншікті нығайту туралы» заң қабылданып, осы заң бойынша сәл кінәсі үшін адамды атып тастау немесе 10 жылға түрмеге жауып, мүлкін тәркілеу әрекеттерінің орын алғандығын, осы заң негізінде алғашқы жылдың өзінде Қазақстанда 33345 адамның сотталғандығы М. Қозыбаев еңбегінде баса келтірілді. Сонымен 1929-1933 жылдар аралығында Бірлескен саяси басқарманың Қазақстан бойынша өкілетті өкілінің үштігінің толық емес мәліметтері бойынша 9805 сот ісі қаралып, 22933 адамға, соның ішінде ең жоғарғы жаза – ату жазасына 3386 адамға үкім шығарылғандығын айқындайды (Қозыбаев, Хасанаев, 1993). Кеңестік үкіметтің аудандар мен ауылдардағы халықтың наразылықтары мен көтерілістерін басуға жазалаушы органдарды кеңінен пайдаланған. Ішкі Істер халық комиссариаты Біріккен мемлекеттік саяси басқарма құрамында қуғын-сүргін шараларын қолдану үшін ерекше кеңес құрылып, осы кеңес арқылы үкіметке қарсы келген «халық жаулары» деп жазаланды.

Кеңес үкіметінің аграрлық салада жүргізген саяси реформаларының қазақ халқына тигізген зардаптарын көрсете келе, бұл мәселенің әлі де болса толықтай зерттеліп, тиісті бағасын алмағандығын, сондықтан жас зерттеушілерге жылдарындағы демографиялық ахуалдарды зерттеуді қолға алу қажеттігін ұсынады. 1920-шы ғасырдың аяғы мен 1930-шы жылдардағы халық басына түскен қасіретке сол кездегі республика басшысы болған Ф.И. Голощекин сөзсіз кінәлі деген қорытындыға келеді (Қозыбаев, 1993).

Тоталитарлық жүйе өзінің әкімшіл-шаруашылық тәртібін зорлық-зомбылық әдістерімен қалыптастырып, жаппай қуғын-сүргінге айналдырды. 1996 жылғы 30 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылды «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жариялауы турасындағы Жарлығынан кейін ғалым өзі басқарған институт ұжымымен бірлесе саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын өткізу жөнінде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сталиндік саясаттың құрбанына айналған қазақ азаматтарының неліктен “ұлтшыл”, «буржуазияшыл» болып айыпталып, қуғындалуының себептерін анықтауда арнайы комиссия құрылып, М. Қозыбаев осы комиссияның төрағасының орынбасары міндетін атқарды.

М. Қозыбаев қуғын-сүргіннің шығуының себебін тоталитарлық жүйенің қатаюынан, халықты бір уыста ұстауға тырысуынан деп түсіндірді. Сталин «ұлтшыл» деген терминді бір жексұрын терминге айналдырып, қазақ халқының ұлы тұлғаларына қара күйе жақты. Манаш Қабашұлы айтқандай, ұлтшылдыққа қарсы күресемін деп, ұлттық сипаты бар құбылыстарды аяққа басты. М.Қ.

Қозыбаев «ұлтшыл», «ұлттық», «ұлтшылдық» деген үш ұғымды дұрыс түсіну қажеттігін айтады. Оның пікірінше, «ұлтшыл» деген сүйген жан, ұлтына деген сүйіспеншілігі елден ерен, жұрттан бөлек ел баласы. Оның ол сүйіспеншілігі басқа халықтардың жақсы қасиеттерін сыйлаумен астарласады. Ғалым кеңес дәуірі кезінде осы ұлтты сүйу ұлтшылдыққа жатқызылғандығын, нәтижесінде қазақтың ұлт мүддесі үшін қызмет еткен зиялылары қудаланып, кеңес үкіметінің тарапынан олардың отбасыларында қуғын-сүргінге ұшырағандығын келтіреді (Қозыбаев, 1997:2).

1930-шы жылдары Қазақстан жазықсыз айыпталып, жазаланған, саяси қудаланғандарды бөліп ұстайтын лагерьге айналған еді. М. Қозыбаев қуғын-сүргін саясаты тотальдық-жалпыламалық бағыт алғандығын, 1929 жылдың өзінде саяси желеумен 56 498 шаруа айыпқа тартылып, оның 32 мыңнан астамы жазаға тартылғандығын, 3-8 жыл мерзімінде 13 151 адам сотталып, лагерьге қамалғандығын айта келе, 1930 жылы концлагерьлер үшін 110 мың гектар жер бөлінгендігін келтіреді (Қозыбаев, 1994).

«1930 жылдары Кеңестік Конституция қабылданған кезде Сталин социалистік ұлт, жаңа советтік жұмысшы табы, колхозшы шаруа табы, социалистік интеллигенция қалыптасуы туралы теориялық тұжырымдарға келді. Одақтық республикалар, оның ішінде Қазақстанда қазақ халқының тарихы осы дайын схемаға бағындырылды. «Қазақ халқы 30-жылдардың ортасында социалистік ұлт болып қалыптасты», - деп даурыға бастады. Ал сол кезде халық болса, ұлттық трагедияға ұшырап жатқан еді. Қазақтың азын-аулақ байырғы интеллигенциясы, онан қалды, советтік дәуірде қаулап өсіп келе жатқан социалистік интеллигенцияның бір бөлігі репрессияның құрбаны болды», - деп жаза келе, М. Қозыбаев осы «ақтаңдақ» атанып келген жылдардың қасіретін ашуды үлкен бір мәселелердің қатарына қояды (Қозыбаев, 1992:8).

М.Қ. Қозыбаев Қазақстан тарихнамасында аса өзекті болған XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы ұжымдастыру, тәркілеу, ашаршылық, қуғын-сүргін мәселелерін жіті зерттеп, толымды тұжырымдар жасады. Әсіресе, 1920-шы жылдардағы кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясатының қарапайым халыққа қаншалықты ауыр жүк артып, арты қайырылмас қайғыға толтырғандығын, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында зорлық-зомбылықтың жүргізілгендігін, бюрократық әдістің үстем болғандығын айқындап берді.

М.Қозыбаев өшпейтін із қалдырды, ғалымның қаламынан 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектер дүниеге келді. Сонымен бірге ол талантты ғалымдардың тұтас бір шоғырын тәрбиелеп шығарды. Оның жетекшілік етуімен 86 ғылым докторлары мен кандидаттары әзірленді. Ғалымның ғылыми мектебі қалыптасты (Көмеков, 2021:16). М.Қозыбаевтың ерекше қамқорылығының арқасында қазақ диаспорасының өкілдері З. Қинаятұлы, И. Қабышұлы, Н. Мұхаметханұлы және т.б. ғалымдар қосылды. Тәуелсіздік жылдарында Манаш Қабашұлы елімізде тарихи сананы қалыптастыруға, рухани өмірдің жаңғыруы мен дамуына ұлтаралық жарасым мен халықтар бірлігін нығайтуға зор үлес қосты. Ол қазақ мемлекеттілігі тарихының, отаршылдық және кеңестік тоталитаризм жағдайындағы Қазақстан

тарихының жаңа концептуалдық бағыттарын қалыптастырудың, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бастау көзінде тұрды.

Қазақстан тарихының туын биік көтеріп, тәуелсіздік рухының баянды болуына үлес қосты. Тарихи шындықты жаңғыртқан, бұрынғы жабық тарихтың ақиқатын ашатын «Ермак: аңыз бен ақиқат», «Голощекин және Қазақстан», «Сталин және Қазақстан», «Хрущев және Қазақстан», «Брежнев және Қазақстан» және тағы басқа еңбектері тарихи сананың қалыптасуына үлкен ықпал жасады. Тоталитарлық жүйе тұсында қуғындалып, нәубет құрбанына айналған азаматтарды ақтау барысында тың, тарихи деректерді жинастырып, өзі басқарған “Әділет” қоғамы және тарих институтының ғалымдарымен «Азалы кітап», «Боздақтар» сияқты жинақтарды шығарды.

Тарих институтының ғалымдарына «Қазақстан тарихының очерктері», «Қазақстан тарихы» (5 томдық) кітаптарын шығаруда басшылық етіп, бұл басылымдардың жаңа көзқараста жазылуын қадағалады. Академик М. Қозыбаев академиялық ғылымын білім саласымен байланыстыра білді. Орта және жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар мен оқу құралдарын жазды. М. Қозыбаев басқарған институт бірнеше шет мемлекеттермен, атап айтқанда Ресей, Қытай, Түркия, Жапония және т.б. елдермен әлі күнге дейін ғылыми байланыс жасауда. Оның басшылығымен Қазақстанның өзекті мәселелеріне арналған бірнеше халықаралық конференциялар өткізілді. Ғалымның ғылыми еңбектері шет мемлекеттерде танымал болды.

Қорытынды

Манаш Қабашұлы Қозыбаев басқарған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты тарихымызды қайтадан зерделеуде, тәуелсіз Қазақстанның тарихын жасауда үлкен жұмыстар атқарды. Ресей академиясының тарих институтымен бірігіп, күштеп ұжымдастыру мәселесін қарастыруды қолға алды. Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың Отан тарихын зерделеуде парасатты жолды ұстанды. Оның тікелей басшылығымен ұлттық тарихымыздың “ақтаңдақ” деп аталып келген мәселелері зерделеніп, көптеген архив қорларындағы деректер ғылыми айналымға енгізілді.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың Қазақстан тарихына қосқан ғылыми үлесін төмендегідей зерделеуге болады: Ол көне заманнан бастап қазіргі кезге дейінгі қазақ тарихын қазақ халқының мүддесі тұрғысынан қарастырды; бұрындары “жабық” болып келген тақырыптардың шынайы бағасын алуға, атап айтқанда ұлт-азаттық қозғалыстардың маңыздылығын айқындады, Кеңес кезеңінде орын алған 1920-50 жылдардағы қуғын-сүргін нәубетін зерттеуге үлес қосты. Қазақстан тарихын әдістемелік, тарихнамалық, деректанулық тұрғыдан зерттеудің негізін салды. Оның зерделеуімен қазақ халқының этногенезі, Қазақтардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен далалық өркениет мәселелерінің жаңа қырлары, Қазақстанның Ресейдің отарлауына айналу үрдісі кезеңдері, барысы, нәтижелері, Кіші Қазан саясаты, 1930-жылдардағы ашаршылық, саяси қуғын-сүргіндер, Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихының бұрынғы кеңестік заман кезеңіндегі зерттеу

нысанына айналмаған тұстары, тоталитарлық билік сабақтары, аз ұлттардың Қазақстанға күштеп қоныс аударуы, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы, Қазақстанның тарихнамалық мәселелері айқындалып, тың деректік маңызы бар еңбектер жарияланды.

М. Қозыбаев көп қырлы, кәсіби ғалым-зерттеуші. Ол қазақ елінің тәуелсіздік тарихының жаңа концепциясын жасауда өз зерттеулерінде жаңа ой-тұжырымдар жасады. Манаш Қозыбаев та энциклопедист ағартушы бола білді. Оның ой-сананы ағарту жолында атқарған қызметі, іс жүзінде Қазақстан қоғамында ағартушылық рөл атқарды. Ғалым тарихи фактілерді егенменді елдің мүддесі тұрғысынан жаңаша пайымдап, ұлттарихының өткені мен бүгінін, келешегін өзара байланыстырып жан-жақты ашып көрсетіп, жаңа тәуелсіз қоғамдық ойдың қалыптасуына теориялық негіз қалады.

Әдебиеттер тізімі:

Ахметов А. Страницы героической истории // Казахстанская правда. – 1963. – 4 декабря.

Асылбеков М., Теленова З. Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 б.

Комеков Б.Е. Айтулы тұлға // «Манаш Қозыбаевтың өмір жолы және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы». М. Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы. 16 қараша 2021.

Қозыбаев С. Жұлдызы жанған ғұлама. – Алматы: «Атамұра». – 2003. – 288 б.

Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.

Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.

Қозыбаев М. Халықтану проблемалары // Арқа ажары. 1991. – 3 қыркүйек.

Қозыбаев М. Ездікті қойып, елдікті ойлайық // Қазақстан мұғалімі. -1990. – 8 наурыз.

Қозыбаев М. Голощекин. Саяси портрет // Нәубет. Публицистикалық ой-толғаулар. – Алматы: Жалын, 1990. – 448 б.

Қозыбаев М. Алапат нәубет// Қызыл Қырғын. – Алматы, 1993.

Қозыбаев М. Зобалаңның түп тамыры осындай // Өркен. – 1993. – 16 қаңтар.

Қозыбаев М., Хасанаев М. Алыс-жақынды таразыласақ //Егемен Қазақстан. – 1993. – 24 тамыз.

Қозыбаев М., Алдажұманов Қ. Қазақ даласына қырғын қалай келді? // Қызыл қырғын. – Алматы, 1993.

Қозыбаев М. Ұлттың ұяты мен мияты // Парасат. – 1997. –№5. –1-2 бб.

Қозыбаев М. Ғасыр тауқыметін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан.- 1994. – 12 тамыз.

Козыбаев М.К, Алдажұманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. –Алматы: Фонд ХХІ века, 1997. –28 с.

«Манаш Қозыбаевтың өмір жолы және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы» //М. Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.-Алматы. 16 қараша 2021.

Мұхамедханұлы Н. Академик Манаш Қозыбаев – тәуелсіздік сананың жаршысы // Отан тарихы. 2021, №4/96/.- 251 б.

Мұтанов Ғ.М. Манаш Қозыбаев өнегелі өмір. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 396 б.

Пірманов Ә., Қапаева А. Академик Манаш Қозыбаев. - Алматы: «Атамұра», 2001. – 240 б.

Куралай Ш. Аубакирова, Кымбат К. Байсарина

*Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан,
Университет Шакарима, кафедра истории, Семей, Казахстан*

Манаш Козыбаев — один из крупнейших исследователей проблем коллективизации, голода и репрессий

Аннотация. Целью статьи является анализ и систематизация научного наследия М. Козыбаева путём выявления ключевых тематических направлений и методологических подходов в его трудах. Особое внимание уделяется первым шагам учёного в научной деятельности и его вкладу в развитие отечественной историографии.

В статье рассматриваются работы М. Козыбаева, опубликованные в 1985–2002 гг., затрагивающие актуальные проблемы истории Казахстана — от древности до начала XX века, включая политику конфискации, коллективизации, сталинские репрессии 20–50-х годов, а также вопросы персоналистики. Представлена научная оценка значения этих трудов в контексте развития исторической науки.

Видный учёный посвятил свою жизнь восстановлению и осмыслению национальной истории. Он провёл глубокие исследования по ключевым направлениям исторической науки, внёс значительный вклад в переосмысление советского прошлого и формирование концепции независимого Казахстана. Научное наследие М. Козыбаева рассматривается в соответствии с современными требованиями комплексного анализа.

Источниковую базу статьи составляют энциклопедические издания, монографии, статьи и научно-публицистические работы М. Козыбаева, а также интервью, опубликованные в периодике. Его организаторские способности, богатый опыт, научная проницательность и стратегическое мышление позволили ему сыграть ключевую роль в становлении новой школы отечественной исторической науки в годы независимости.

В заключение подчёркивается, что в трудах М. Козыбаева научно обоснованно освещены сложнейшие и замалчиваемые страницы истории Казахстана. Его исследования способствовали восстановлению исторической справедливости и формированию национального самосознания.

Ключевые слова: история Казахстана, историческое сознание, коллективизация, голод, конфискация, репрессии, научное наследие, независимость.

Kuralai Sh. Aubakirova, Kymbat K. Baisarina

*Eurasian Humanities Institute named after A.K. Kusainov, Astana, Kazakhstan
Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

Manash Kozybayev — one of the most prominent researchers of the problems of collectivization, famine, and repression

Abstract. This article aims to analyze and systematize the scholarly legacy of M. Kozybayev by identifying the key thematic directions and methodological approaches in his works. Special attention is given to the early stages of his academic career and his contribution to the development of national historiography.

The study examines Kozybayev's publications from 1985 to 2002, which address critical issues in the history of Kazakhstan—from ancient times to the early 20th century. These include the policies of confiscation and collectivization, the Stalinist repressions of the 1920s–1950s, and biographical research. The article provides a scholarly assessment of the significance of these works in the context of the development of historical science.

A distinguished historian, Kozybayev dedicated his life to restoring and reinterpreting the national past. His profound research across key areas of historical inquiry made a significant contribution to the re-evaluation of Soviet history and the formation of Kazakhstan's independent historiographical paradigm. His academic legacy is analyzed through the lens of modern interdisciplinary and methodological approaches.

The source base includes Kozybayev's encyclopedic collections, monographs, academic articles, journalistic works, and interviews published in periodicals. His leadership qualities, extensive experience, deep knowledge, and strategic vision played a crucial role in the emergence of a new generation of historians in post-independence Kazakhstan.

In conclusion, the article emphasizes that Kozybayev's works offer a scientifically grounded reflection on the most complex and previously silenced aspects of Kazakhstan's history. His research contributed significantly to the restoration of historical justice and the awakening of national consciousness.

Keywords: history of Kazakhstan, historical consciousness, collectivization, famine, confiscation, repressions, scholarly heritage, independence.

Reference:

Ahmetov A. Stranicy geroicheskoy istorii // Kazahstanskaja pravda. – 1963. - 4 dekabrja.

Asylbekov M., Tolenova Z. Akademik M.K. Kozybaev: gulama galym, iri kogam kajratkeri. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. – 280 b.

Komekov B.E. Ajtuly tulga // «Manash Kozybaevtyn omir zholy zhane otandyk tarihtyn zamanauı tuzhyrymdaluy». M. Kozybaevtyn tuganyna 90 zhyl toluyna arnalğan Halykaralyk gylimi-teorijalyk konferenciya materialdary. – Almaty. 16 karasha 2021.

Kozybaev S. Zhuldyzy zhanghan gulama. – Almaty: «Atamura». – 2003. – 288 b.

Kozybaev M.K. Tarih zerdesi (Zamana asuy). 1-kitap. – Almaty: Gylym, 1998. – 344 b.

Kozybaev M. Aktandaktar akikaty. – Almaty «Kazak universiteti», 1992. – 272 b.

Kozybaev M. Halyktanu problemalary // Arka azhary. 1991. – 3 kyrkujek.

Kozybaev M. Ezdikti kojyp, eldikti ojlayyk // Kazakstan mugalimi. -1990. – 8 nauryz.

Kozybaev M. Goloshhekin. Sajasi portret // Naubet. Publicistikalyk oj-tolgaular. – Almaty: Zhalyń, 1990. – 448 b.

Kozybaev M. Alapat naubet// Kyzyl Kyrgyn. – Almaty, 1993.

Kozybaev M. Zobalannyn tup tamyry osyndaj // Orken. – 1993. – 16 kantar.

Kozybaev M., Hasanaev M. Alys-zhakyndy tarazylasak //Egemen Kazakstan. – 1993. – 24 tamyz.

Kozybaev M., Aldazhumanov K. Kazak dalasyna kyrgyn kalaj keldi? // Kyzyl kyrgyn. – Almaty, 1993.

Kozybaev M. Ulttyn ujaty men mijaty // Parasat. –1997. –№5. –1-2 bb.

Kozybaev M. Gasyr taukymetin arkalagan arystar // Egemen Kazakstan.- 1994. – 12 tamyz.

Kozybaev M.K, Aldazhumanov K.S. Totalitarnyj socializm: real'nost' i posledstvija. –Almaty: Fond HHI veka, 1997. –28 s.

«Manash Kozybaevtyn omir zholy zhane otandyk tarihtyn zamanai tuzhyrymdaluy» //M. Kozybaevtyn tuganyna 90 zhyl toluyna arnalgan Halykaralyk gylymi-teorijalyk konferencija materialdary.-Almaty. 16 karasha 2021.

Muhamedhanuly N. Akademik Manash Kozybaev – tauelsizdik sananyn zharshysy // Otan tarihy №4/96/. 2021.-251 b.

Mutanov G.M. Manash Kozybaev onegeli omir. – Almaty: «Kazak universiteti», 2016. – 396 b.

Pirmanov A., Karaeva A. Akademik Manash Kozybaev. - Almaty: «Atamura», 2001. – 240 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Құралай Шаймардановна Аубакирова - тарих ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайнов атындағы Еуразия гуманитарлық институт, Астана, Қазақстан.

Қымбат Қабидолдина Байсарина – тарих ғылымдарының докторы, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Information about authors:

Kuralai Sh. Aubakirova — Candidate of Historical Sciences, Eurasian Humanities Institute named after A.K. Kusainov, Astana, Kazakhstan.

Kymbat K. Baisarina – Doctor of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Құралай Шаймардановна Аубакирова - кандидат исторических наук, Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан.

Қымбат Қабидолдина Байсарина – доктор исторических наук, Университет Шакарима, Семей, Казахстан.

Депортация, көші-қон үдерістерінің Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық құрамына ықпалы (1930-1950 жж.)

Танакоз У. Джакипова, Майра С. Ибраимова

Семей Медицина университеті, (Семей, Қазақстан)

Шәкәрім университеті, (Семей, Қазақстан)

E-mail: tdzhakipova@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада 1930–1945 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстан өңірінде орын алған этнодемографиялық процестер жан-жақты қарастырылады. Кеңестік тоталитарлық жүйенің қатаң әлеуметтік-саяси реформалары, ұжымдастыру, ашаршылық, қуғын-сүргін, соғыс жылдарындағы көшіп-қону қозғалыстары өңірдің этникалық құрамына, халық санына және оның әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Аталған кезеңде өзге ұлт өкілдерінің (мысалы, корей, неміс, шешен, ингуш, поляк және басқа да этностардың) мәжбүрлі депортация арқылы Шығыс Қазақстанға қоныстандырылуы, жергілікті қазақ халқының демографиялық ахуалына кері әсерін тигізді. Сонымен қатар, индустрияландыру мен соғысқа байланысты ішкі көші-қон қозғалыстары аймақтың этникалық картасын қайта қалыптастырды. Мақалада архивтік деректер мен ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, осы этнодемографиялық өзгерістердің себептері мен салдары, сондай-ақ олардың аймақтық ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижелері Шығыс Қазақстандағы этносаралық қатынастар мен демографиялық үдерістердің тарихи негіздерін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар А.Н. Алексеенконың, Т. Омарбековтың, М. Қозыбаев сияқты демограф ғалымдардың еңбектерінен де зерттеулер келтірілді. Қоныс аударылған халықтар мен ұлт өкілдерінің құрамы талданып талқыланды. 1940-1950 жылдар ғылыми түрде қатаң бағалауды, оң және теріс жақтарын қатар қарастыруды қажет ететін қазіргі замандағы Қазақстан тарихындағы күрделі және қайшылыққа толы кезең болып табылады. Тақырыптың аз зерттелгендігі, күрделілігі және маңыздылығы әсіресе Шығыс Қазақстан өңірі үшін қажетті жағдай болмақ.

Кілт сөздер: саясат; ұйым; ұлт; шекара; халық; облыс; этнос; депортация; эвакуация; көші-қон.

Кіріспе

Қаралып отырған кезең тарихы ХХ ғасырдың басындағы аса күрделі кезеңдердің бірі болды. Әсіресе осы кезеңдегі депортациялау тарихы Отандық тарихшылар тарапынан біршама зерттелуде. Бұрынғы тоталитарлық мемлекет тарихының ашылмаған жаңа беттерін ашып зерттеу бүгінгі таңдағы негізгі мәселелердің бірі болып қала бермек. Тоталитарлық жүйе миллиондаған адамдардың өмірін қиып, жаңа арнаға бет бұрғызды. Бұл кезеңнің ауыр зұлмат тарихын екі бөлікке бөліп көрсетуімізге болады: бірі зиялы қауым өкілдерін қуғындап, жерден-елден алыстатса, екінші бөлігін депортация тарихымен байланыстырып қарауымызға болады. Осы екі ауыр тарих қойнауына Қазақстанда енген еді. Осындай аласапыран заманда демографиялық ахуалды өзге елден келген қоныстанушылар толықтырып отырды. Қазақстан егемен ел

ретінде танылғаннан бастап тарих ғылымда ірі өзгерістер болып жатыр. Демографиялық жағдайларға байланысты мұрағаттарда құпия ұсталған көптеген құжаттар жарыққа шығып, қазіргі таңда зерттеліп, өзекті тақырыптардың біріне айналып отырғаны белгілі. Соның аясында мақалада еліміздің Шығыс бөлігіндегі этнодемографиялық мәселе барысына зерттеу жүргізілді.

1930–1945 жылдар аралығы – Қазақстан тарихында аса ауыр кезең ретінде сипатталады. Бұл кезеңде Кеңес өкіметінің ұжымдастыру, ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін және Екінші дүниежүзілік соғыс тәрізді ауыр саяси-экономикалық үдерістері жүзеге асырылды. Бұл оқиғалар республиканың барлық өңірлеріне, соның ішінде Шығыс Қазақстанға да зор ықпал етті. Аталған уақыт аралығында өңірдің демографиялық жағдайы түбегейлі өзгеріп, халық саны мен этникалық құрамында күрделі трансформациялар орын алды.

Шығыс Қазақстанға жаппай күштеп қоныс аударылған этностар – корейлер, немістер, шешендер, ингуштар, қалмақтар, күрдтер және тағы басқа халықтар өңірдің этнодемографиялық құрылымын өзгертті. Сонымен қатар, жергілікті қазақ халқы ашаршылық пен қуғын-сүргіннің салдарынан ауыр демографиялық күйзеліске ұшырады. Бұл үдерістердің барлығы өңірлік деңгейде тарихи әділетсіздіктердің, әлеуметтік шиеленістердің және этникалық қатынастардың жаңа сипат алуына алып келді.

Зерттеудің өзектілігі – аталған тарихи кезеңдегі демографиялық өзгерістердің себеп-салдарын анықтап, олардың Шығыс Қазақстан аймағындағы этникалық, әлеуметтік құрылымға ықпалын ғылыми тұрғыдан зерделеу қажеттілігінен туындайды. Бұл зерттеу қазіргі кезеңдегі этносаралық қатынастарды түсіну үшін тарихи негіз қалайды.

XX ғасырдың 30-жылдың ортасында Кеңестер Одағы сыртқы саясатында екі бірдей майданның ортасында қалды. Оның бірі – милитаристік Жапония болса, екіншісі – Германия болатын. Агрессияшыл гитлерлік үкімет Польша арқылы КСРО-ны басып алуды көздеді.

Адамдардың өміріндегі демографиялық құбылыстар мен оқиғалардың ажырамас координаттары жас пен жыныс болып табылады.

Жасы мен жынысын есепке алмай, адамдардың отбасы жағдайындағы өзгерістерді де, отбасылардың құрылуы мен құрылымын да, туу мен өлу процестерін де, адамдардың бір күйден екінші күйге өтуін де талдау мүмкін емес, демографияда халықтың жас-жыныстық құрылымын және оның зерттелетін барлық процестерге әсерін зерттеуге ерекше мән беріледі.

Демографиялық ғылымның практикалық міндеттері:

- демографиялық үдерістердің үрдістерін зерделеу (бала туу, өлім-жітім, некелесу, ажырасу, көші-қон);
- демографиялық дамуға әсер ететін факторларды зерттеу; перспективада;
- демографиялық болжамдарды әзірлеу;
- демографиялық саясаттың тиімді шараларын әзірлеу.

Демографиялық даму факторларының рөлін зерттеуге өркениеттің алғашқы кезеңдерінде назар аударылды. Ежелгі әлем ойшылдарын ресурстар мен халық арасындағы оңтайлы арақатынас идеясы қызықтырды.

Платон және Аристотель сияқты ежелгі әлемнің көрнекті философтары халық туралы өз сөздерінде халықтың өсуі мен қозғалысын реттеу жөніндегі міндеттерді мемлекетке жүктей отырып, оның санын шектеу проблемасына үлкен назар аударды. Халық тығыздығының және оның санындағы өзгерістердің қоғам өміріне әсерін түсінуге ұмтылу Шығыстағы қоғамдық ойға б.з.д. VI-III ғасырлар тән болатын. Мысалы, ежелгі Қытайда Конфуций халық саны мен жер алаңы арасындағы «мінсіз пропорцияны» бұзу белгілі бір қиындықтарға әкеледі деп есептей отырып, «халық оптимумы» идеясын дамытқан. Ол тұрғындарды халық тығыз орналасқан жерлерден халық аз қоныстанған жерлерге көшіруді халықтың саны мен орналасуын мақсатты реттеу саласындағы тиімді мемлекеттік шара деп санады. Феодалдық орта ғасыр дәуірінде демографиялық ой одан әрі дамыды. Кеш феодализм идеологтары халық өсуінің қоғам үшін қолайсыз салдары туралы қорытындыға келді.

Қиыр Шығыс Кеңестер Одағына Германиядан бұрын әскери қауіп төндірді. Олар мақсаты кеңес үкіметінің Қиыр Шығыстағы жерлер мен Сібірдің бөлігін басып алу еді. 1934 жылдан бастап Кеңестер Одағына Жапонияның барлау ұйымдары жұмысы үш есеге өсті. Қиыр Шығыста және Сібірде заңды барлау жұмысы үшін жеті консулдық жұмыс істеді. Халықаралық экономикалық келісім бойынша жапон жұмысшылар мен қызметкерлері Сахалинде, Владивостокта транспорт және балық шаруашылығы конторында қызмет жасады. 1936 жылы жапон барлаушыларының қандай ниет көздегендігі анықталған еді.

Қиыр Шығыстағы КСРО шекарасының маңына Квантун армиясы штабының бұйрығымен біруақытта барлау орталығы болған жапондардың әскери миссиясы ұйымдастырылды. Басшылары Харбинде орналасып, Муданцзян, Хунчун, Минанда 13 резидентурасы болған.

XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңында Қазақстанға күштеп жер аударылған ұлттар поляктар, немістер, корейлер, шешендер мен ингуштар болған. 1937 жылдың 5-6 қаңтарында Бүкілодақтық халық санағы өтті. Негізінде бұл санақ 1932 жылдың қыркүйегінен басталып, Москваның бірнеше аудандарында жүргізілген болатын. Алайда санақ 1935 жылға, одан кейін 1936 жылға қалдырылған еді. Бұл жайында ғалымдардың жазуынша санақ өткізу барысы бірнеше рет жоспарланған. Мәселен, А.Г. Волкованың пікірінше, санақ кеміне төрт рет кейінге қалдырылған. Сондағы 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша КСРО халқы 162 039 470 адам болған. Бұдан кейінгі болған 1939 жылғы санақта 170 557 093 адам деп келтіріледі [1, 113 б.].

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде 1930–1945 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстан өңірінде орын алған этнодемографиялық процестерді талдау үшін әртүрлі тарихи және статистикалық материалдар пайдаланылды. Негізгі дереккөз ретінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві мен Шығыс Қазақстан облыстық архивінің қорларындағы құжаттар, 1937 және 1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағының нәтижелері, ішкі істер және көші-қон органдарының

мәліметтері, сондай-ақ сол кезеңге қатысты кеңестік үкіметтің қаулылары мен нұсқаулықтары қолданылды.

Зерттеуде мынадай әдістер қолданылды:

Тарихи-хронологиялық әдіс – этнодемографиялық процестерді уақыттық ретпен жүйелі түрде талдауға мүмкіндік берді;

Салыстырмалы- тарихи әдіс – әртүрлі этностардың қоныстану ерекшеліктерін, көші-қон динамикасын және демографиялық көрсеткіштерді салыстыра отырып саралауға негіз болды;

Құжаттық әдіс – архивтік деректер мен ресми құжаттар арқылы этностардың нақты қоныстану аумағын, саны мен әлеуметтік жағдайын анықтауға көмектесті;

Сандық-статистикалық әдіс – халық санағы мәліметтері мен көші-қон көрсеткіштерін жүйелеп, сандық жағынан талдауға қолданылды.

Сонымен қатар, зерттеуде отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектеріне, демографиялық анықтамаларға, этносаралық қатынастарға қатысты ғылыми зерттеулерге сүйенілді. Мақалада тарихи оқиғалар мен этнодемографиялық көрсеткіштер кешенді түрде қарастырылып, ғылыми негізде қорытындыланды.

«Материалы к серии «Народы Советского Союза» жинағынан алынған кестеге сүйенсек, КСРО-да 1937 жылы 156 948 597 адам, ал 1939 жылы 161 434 707 адам болды деген дерек келтіреді. Жинақтағы көрсетілгендей Қазақстан халқы 1937 жылы 4 929 254, ал 1939 жылы 5 217 085 адам болған екен [2, 681 б.].

Жалпы қазақ жерінде 1939 жылғы бүкілодақтық санақ деректеріне сүйенсек, күштеп қоныстандырғанға дейін де бұл аталған ұлт өкілдері мекендеген екен. Санақ бойынша Қазақстан халқының ұлттық белгілері жағынан орналасуы әркелкі болған.

Қуғын-сүргіннен кейінгі жағдайға сүйенсек, 1939 жылы Шығыс Қазақстан облысы бойынша қазақтардың саны – 116 087, орыстар – 369 796, украиндар – 27 253, татарлар – 5400, немістер – 4041 [1, 135 б.].

Талқылау

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанға жіберілген арнайы қоныстанушылар мәселесі Б. Жангуттин мен М. Қалыбекованың бірлесе жазған еңбектеріне арқау болды. Еңбек армиясы, колонна, батальон жұмысшыларын Қазақстанға әкелу, оларды көшіріліп әкелінген өндіріс орнына орналастыру барысы нақтыланады. Алайда еңбекте авторлар Шығыс өңіріне жіберілген қоныстанушылар туралы кешенді қарастырмайды [3].

Арнайы, күштеп қоныстанушылар, «Үлкен террор» бойынша қуғындалып Қазақстанға әкелінгендер мәселесі А. С. Жанбосынованың монографиясында келтіріледі. Автор қуғындалып Шығыс Қазақстан облысына әкелінген кейбір өзге ұлт өкілдерінің тағдырына да тоқталады. өтеді. Тәркілеу, ұжымдастыру тұсында істі болып, жер аударылған кейіннен облыста тұрақтап қалған этностар жөнінде мәліметтер де бар [4]. А.С. Жанбосынованың еңбектерінің арасында

Шығыс Қазақстандағы этностардың арасында тазартулар жүргізуге арналған зерттеуі де бар. Автор архив материалдары негізінде депортацияланған неміс этностарының қуғындалуы, сонымен бірге неміс армиясының тұтқындары тарихына қатысты белгісіз болып келген құжаттарды анықтап, олар еңбек армиясына тарту барысын нақтылайды. Шығыс Қазақстан территориясында орналасқан лагерлердегі немістердің түсті металл өндіру өнеркәсіп орындарына тартылуы мен ауруға ұшырап, өлім барысының көбейгендігі турасында дәлелді мәліметтер береді [5, 73-79 бб.].

Қазақстандағы поляк диаспорасының қалыптасу барысы Н.В. Степаненконың ғылыми зерттеуіне арқау болды. Ғалым XIX ғасырдың соңында қазақ даласына поляк ұлт өкілдерін келу себебін, этнос ретінде қалыптасуын нақтылайды. Кеңестік жүйе тұсында Қазақстан территориясына поляктардың күштеп көшірілуінің барысын аша отырып, олардың жергілікті халықпен қарым-қатынасын, поляк диаспорасының республиканың әлеуметтік-мәдени, экономикалық және қоғамдық өміріне араласу мәселесін айғақтайды. Еңбекте Шығыс Қазақстан облысындағы жер аударылып келген поляктардың орналасуы мен олардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты маңызды мәліметтер бар [6].

Шығыс Қазақстанға неміс этностарын депортациялау, олардың қуғындалу барысы жайында шығарылған жинақта Б. Ж. Атантаева, Р.Д. Ахметова, Т.А. Камалджанова, А.С. Жанбосынованың ғылыми мақалаларында неміс этностары жан-жақты талқыланды. Аталмыш ғалымдар Б.Ж. Атантаева, Р.Д. Ахметова және Т.А. Камалджанованың ғылыми зерттеулерінде XIX ғасырдың аяғынан бастап Украина мен Повольжеден келген неміс этностарының Шығыс Қазақстан өңіріне қоныстануы мен орналасу барысы, Кеңестік жүйе тұсындағы неміс поселкелері мен селолары мен немістердің әлеуметтік, шаруашылық, мәдени өмір деңгейі туралы мәлімет береді [5].

Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихына А.М. Мамырбеков монографиялық еңбек арнап, XX ғасырда Шығыс Қазақстандағы неміс, поляк диаспораларының қалыптасуын, олардың әлеуметтік-демографиялық жағдайын, миграциялық қозғалысын, мәдени дамуын қарастырады. Депортацияланған халыққа жасалған кеңестік саясат салдарын ашып көрсетуге тырысады. Неміс пен поляк диаспораларының қалыптасу тарихын, қоныстану ерекшеліктерін, облыстағы неміс, поляк диаспорасының әлеуметтік-демографиялық дамуындағы өзгерістер барысын нақтылайды [7].

Біріншіден 1930–1933 жылдар аралығында жүргізілген күштеп ұжымдастыру саясаты Шығыс Қазақстан халқының өмір сүру деңгейін күрт төмендетіп, жаппай ашаршылыққа әкелді. 1931–1933 жылдардағы аштық салдарынан өңірдегі қазақ халқының едәуір бөлігі қырылды немесе босқынға айналды. Кейбір аудандарда қазақтар жалпы халықтың 70–80%-ын құраса, ашаршылықтан кейін бұл көрсеткіш 30–40%-ға дейін кеміді. Бұл этнодемографиялық құрылымда тепе-теңдіктің бұзылуына алып келді. Екіншіден, 1937–1938 жылдардағы сталиндік репрессия кезінде өңір халқының едәуір бөлігі қуғын-сүргінге ұшырады. Қоғам қайраткерлері, мұғалімдер, дін өкілдері мен бай-құлақтар «халық жауы» ретінде жазаланды. Бұл жағдай қазақ халқының табиғи дамуын тежеп, әлеуметтік құрылымын өзгеріске ұшыратты.

Үшіншіден, 1937 жылдан бастап Шығыс Қазақстанға басқа республикалардан күштеп қоныс аударылған этностар келе бастады. Атап айтқанда: 1937 ж. – корейлер (Қиыр Шығыстан); 1939–1941 жж. – поляктар, немістер, финдер; 1943–1944 жж. – шешендер, ингуштар, қалмақтар, балқарлар. Ал төртіншіден, 1941–1945 жылдар аралығындағы соғысқа Шығыс Қазақстаннан он мыңдаған адам майданға аттанып, олардың біразы оралмады. Бұл жағдай өңірдегі ер-азаматтардың азаюына, соған байланысты әлеуметтік құрылымның бұзылуына әсер етті. Сонымен қатар, тылда еңбек етуге көшірілген өнеркәсіп орындары мен мамандар (басқа аймақтардан) өңірге уақытша қоныстанып, этностық құрамға ықпал етті. Бесіншіден, 1930–1945 жылдар аралығында Шығыс Қазақстанның этникалық картасы айтарлықтай өзгерді. Қазақ халқының үлесі азайып, орыс, украин, неміс, корей, шешен және басқа да этностардың үлесі артты. Бұл өзгеріс көші-қон процестері мен саяси-әлеуметтік факторлардың ықпалымен жүзеге асты.

А.Н. Алексеенконың зерттеуінде, 1939 жылы Шығыс Қазақстанда өзге ұлттардан жалпы саны 431 мың болып, оның 137 мыңын қазақтар құраса, 201 мыңын орыс, 42 мыңын украиндықтар, 15 мыңын немістер, 36 мыңын басқа ұлт өкілдері құраған екен [8, 22 б.].

Қазақстанға алғаш болып жер аударылған поляктар болды. Оларды өздері орналасқан территориядан ішкі аймақтарға көшіру мәселесі Польша мен Германия арасындағы 1934 жылы жасасқан өзара келісімнен кейін туындады. Оның себебі бар-тын. Өз жерінен күштеп көшірілген поляктар Украинаның шекара маңына орналастырылған еді. Жергілікті украиндықтар мен поляктардың арасында ішінара қақтығыстар мен түрлі жанжалдар да туындап отырды. Оның үстіне Кеңестік жүйеге қарсы шығушылардың қатары да көбейді. Кеңес үкіметі поляктарды шекара маңынан Қазақстанға көшіруге байланысты екі бірдей қаулы қабылдады. Оның бірі 1936 жылғы 23 қаңтарындағы «Украин КСР-нен Қазақ АКСР-на қоныс аудару» жөніндегі болса, ал екіншісі 1936 жылғы 26 сәуірдегі «УКСР-нан Қазақ АКСР-нің Қарағанды облысына экономикалық қамтамасыз ету» жөніндегі қаулысы жарық көрді [9, 195-196 бб.].

1936 жылы сәуірде Украинаның шекара маңайындағы 45 мыңдай адамды Қазақстанға жер аудару турасында шешім қабылданды. 35,739 поляк ұлт өкілдері (99,8 %-і) қазақ жеріне жіберіліп, Солтүстік өңірлерге орналастырылды [10].

Бұдан кейінгі жылдары да Батыстағы шекара маңындағы мазасыз жағдайларға байланысты поляктарды Кеңестер Одағының территориясына орналастыру жалғастырылды. 1939 жылы желтоқсанда Кеңес өкіметі «УКСР мен БКСР-дің батыс облыстарынан арнайы жер аударылғанды еңбекпен орналастыру жөніндегі ережені» бекітті. Осы бұйрық бойынша ішкі істердің халкомы Л. Берия көшіріліп әкелінетін 55 теміржол вагонын бөлдіртті.

Жер аударылғандарға («Осадниктерге») бірінші ретте бұрынғы поляк офицерлері, Польша территориясында полиция шенінде және әкімшілік саласында қызмет еткендер жатты.

1939 жылы Гитлерлік Германияның Батысқа ашқан соғысы, Польшаны жаулап алуы поляктардың мыңдаған тұрғындары мен әскери офицерлерін,

солдаттарын Кеңестер Одағына қашуға мәжбүр болды. Шекара асып келгендерді шекара маңынан бөлектеп ұстау, КСРО-ның ішкі республикаларына қарай орналастыру және бақылауға алу арнайы қаулылардың негізіне сүйене жүргізілді. А. Волковтың жазғанына сүйенсек, Қазақстанға 190 мың поляктар көшіріліп әкелінген екен [10].

Бұдан кейінгі жылдары да Украина мен Белоруссияның шекара аймағындағы поляктарды көшіру қолға алынған. 1940 жылдың 18 қазанындағы КСРО Халық Комиссарлар кеңесінің қаулысымен осы екі республикадан Қазақстанға 6681 поляктар көшіріліп әкелінген екен [11, 23 п.].

Жалпы Украина шекара маңынан поляктармен қоса немістерді де көшіру үдерісі қолға алынды. КСРО-да күштеп көшіруге дейін 85 мыңдай немістер мекендеген [8, 18 б.].

Қиыр Шығыстағы шекара маңынан кәрістерді көшіру 1935 жылдан басталды. 1937 жылдан бастап Қазақстан мен Орта Азия елдеріне корейлерді Қиыр Шығыстан күштеп көшірілді. Негізінде Амурь өңірінде 200 мыңдай корейлер өмір сүріп жатқан еді. Қазақ жеріне корейлердің 95421 жаны бар 20141 отбасы әкелінген екен. Олардың басымы Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Қостанай, Қарағанды облыстарына орналастырылған [8,23б.]. Негізінде жоспар бойынша қазақ жеріне 14600 корей шаруашылығы көшіп келуге тиіс болған [12, 217 п.]. Дегенмен көшіріліп әкелінген корейлердің саны жоспардан асып кетті. Тарихшы Т. Омарбековтың жазуынша, 1938 жылдың ақпанына дейін Қазақстанға 20.789 корейлер жанұясы, яғни 98 454 адам жер аударылып әкелінген екен [13, 303 б.].

Академик М. Қозыбаев саяси жер аударылғандар туралы былай деп жазады: «1936 жылдың көктемінде Украинадан саяси бағы ашылмаған поляктар жер аударылып келді. Ал, келесі жылы Әзербайжан мен Армениядан курдттар, Қиыр Шығыстан 95 мың корейлер келіп орнықты» [14, 220 б.].

Жалпы 1939 жылғы халық санағына сүйенсек, республикада қазақтарды қоспағанда (2314 мың) өзге ұлт өкілдерінен орыстар – 2449 мың, украиндар – 657 мың, немістер – 93 мың, татарлар – 107 мың, өзбектер – 103 мың, белорустар – 31 мың, ұйғырлар – 35 мың, корейлер – 96 мың, әзербайжандар – 12 мың, басқа ұсақ ұлттар – 197 мың болған [15, 192 б.]. Санақ есебімен салыстырсақ жоғарыдағы екі ғалымның да жазғанынан сәл ғана айырмашылықты байқауға болады. Орналастыру жағына келсек, корейлердің басымы Қызылорда облысына қоныстандырылған. Бұл жайында архив деректері мен ғалымдардың еңбектерінен байқауымызға болады. Георгий Кан бұл жайында былай деп жазады: «Основным местом выгрузки и временного расселения корейцев в Казахстане стала Южно-Казахстанская область, та ее часть, которая ныне является Кызылординской областью (по административно-территориальному делению того времени она входила в состав Южно-Казахстанской области)» [16, 115 б.].

Қазақстанға жер аударылып әкелінген корейлер қоныстандырудың екі кезеңінен өтті. Оның бірі – 1937 жылдың күзінен 1938 жылдың көктеміне дейінгі аралық. Екіншісі – 1938 жылдың көктемінен 1939 жыл бойы.

Бірінші кезеңдегі жағдай өте ауыр жүргізілді. Кеңес өкіметі жер аударылғандарды орналастыруға дайын емес еді. Сондықтан сарайларға, қораларға, жертөлелерге, қираған мешіттерге, бұрынғы түрмелерге орналастыруға мәжбүр болды. Бұл жерлер адам тұруға лайықты емес еді. Терезелері жоқ немесе сынған, іші суық, от жағатын пештер салынбаған жерлерге орналастырылған корейлерге тамақ табудың өзі бір ғанибет болды.

1937-1938 жылдардағы КСРО-дағы жаппай қуғындау нәтижесінде халық санының азайғанын аңғару қиын емес. Бұл нәубет жер аударылып келген өзге ұлт өкілдеріне де әсер етпей қоймады.

ПХК-ның МҚББ-на директивтік хаттардында жазғандай 1937 жылғы 14 ақпанда «Неміс троцкистерінің террорлық, диверсиялық және шпиондық қызметі туралы» және 2 сәуірдегі «КСРО Одағы аумағында фашистік партияның германдық барлау органдары мен арнайы мекемелерінің өсіп келе жатқан белсенділігі туралы» қаулылар сол кездердегі жағдайларға байланысты бірден жүзеге асқан жоқ. Тек Ұлы Отан соғысының алғашқы күнінде қолға алынды.

Немістерді этникалық тазартудың негізі 1937 жылғы 25 шілдедегі КСРО НКВД-ның бұйрығы болды. Германияның пайдасына тыңшылық жасады және ұлтшыл фашистік ұйымға қатысты деген айыппен неміс ұлтының 265 адамы қамауға алынды. Бұл Шығыс Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшырағандардың жалпы санының 3,01%-ын құрайды [17, 239 б.].

Немістердің арасындағы Кеңес үкіметіне деген наразылығы 30-жылдардың басында орын алған. 1934 жылғы шілдедегі БК(б)П Қазақ өлкелік комитетіне жіберілген «Немістер туралы» қызметтік жазбада 1929 жылдан Қазақстан территориясына неміс эмигранттарының жаппай қозғалысының басталғаны айтылады. 1933 жылдан Германиядағы фашистердің билігіне келуіне байланысты контрреволюциялық неміс астыртын қызметінің кеңеске қарсы жаңа толқыны байқалады. Қазақстандағы кеңестік жүйеге қарсылық барысы Новосібір қаласындағы Германия консулдығы арқылы жүзеге асырылып отырылған. Немістердің баптистік «Брокгауз» қоғамына Шығыс Қазақстан облысының Цюрупин ауданының Заборовка поселкесінен колхозшы Екатерина Унру «Біз киімсізбіз, жалаңаяқ күн сайын жұмыс істеуге мәжбүрміз. Менің сізге өтініш айтудан басқа шығу жолын білмеймін. Барлық есіктерді қағудамын. Маған мұның бәрін сипаттап айту қиын, не боларын да білмеймін, Сізден көмек сұраймын» деген мазмұндағы хат жолдаған. Алайда, осы жазбада колхозшының колхозға мүше болып, сиыры барлығы, 200 еңбек күнінен де көп табыс тапқандығын, жеткілікті мөлшерде нан алғандығы келтірілді. Осындай мазмұндағы хаттар Қазақстанның басқа неміс поселкелерінен де барған [18, 14-15 п.].

XX ғасырдың басында Ақмола, Семей, Павлодар, Омск, Барнауыл аймақтарында неміс қоныстары көбейе түсті. Олар теміржол бойындағы шаруашылыққа қолайлы жерлерді сатып алды. Қоныстанушылар арасында зергерлер, шеберлер, қолөнершілер көп еді. Ал олар шығарған тауарлар жергілікті өнімдерден арзан әрі сапалы болды. Алайда немістерге қазақ жерінің топырағы мен қытымыр ауа райы ұнамаған. Ресейдің ішкері аймақтарындағы суармалы, шұрайлы жерге үйренген олар, алғашқы жылдары өнімнің төмен

болғандығын айтып, кері қайтуға сұранған. 1930 жылдың 25 ақпанында өткен Казрайком бюросының жабық отырысы хаттамасының көшірмесінде барлық облыстарда атқарылып жатқан шараларға қанағаттанарлық емес деген теріс баға берілген. Семей, Ақмола, Ақтөбе, Павлодар, Петропавл және Орал облыстарында неміс елді мекендеріндегі шаруашылық және мәдени іс-шаралардың баяу жүргізілуіне, эмиграциялық үрдісті түбегейлі тоқтатуға мән берілмегендігіне орай, ескертулер жасалған. Ескерту жасай отырып, ОК облыстардың жоспарлы шараларына бірқатар түзетулер енгізеді. Олар наурыз-сәуір айларында қайта сайлаулар өткізу, іс қағаздарын неміс тіліне көшіру, шұғыл түрде жеті жылдық неміс мектептерін ашу сияқты тапсырмалар еді. Бұл бұйрықтар дереу іске асырылып, есеп берілу керектігі ескертілген.

Міне, осындай большевиктік идеологияға қарсылық барысы, одан кейінгі жылдары да орын алғандығы сонша, 1935 жылдың 5 қаңтарында Ішкі Істер Халық комиссары Г.Г. Ягоданың қол қоюымен Ішкі Істер Халық комиссариаты Басқармаларына арналған Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқармасының циркулярын шығарып, онда еңбек мигранттарының құқықтарын қалпына келтірудің жаңа тәртібі айтылды. Осы циркуляр бойынша шаруашылық жағынан орналастырылмаған еңбек мигранттарының құқықтарын жаппай қалпына келтірілуі оларды жіберілген қонысынан кетулеріне жол берілгенді хабарланды. Осындай жағдайдың алдағы уақыттарда қайталанбасы үшін, ГУЛАГ ПХК-ның санкциясынсыз құқықтарды жаппай қалпына келтіруге жол бермеу, өз жұмысы бойынша қоныстанған жерлерге қана құқықтарын қалпына келтіру, олардың арасында жаппай насихат жұмыстарын өрістету және шаруашылық ұйымдардан көмек көрсету мәселесі қолға алынатын болды. 17 қаңтарда Г. Ягода И.В. Сталинге еңбек құқығы қалпына келтірілген қоныстанушыларды қонысынан шығу құқығынан айыру туралы ұсыныс түсірді [19].

1935 жылдың 19 шілдесіндегі мәліметке сүйенсек, Шығыс Қазақстан облысының құрамына енген 25 аудан мен 2 қаланың 23 ауданында қазақтармен өзге ұлт өкілдері мекендеген [20, 27-28 п.]. 1939 жылғы санақ барысына сүйенсек, халықтың басым бөлігі ауылды жерлерде тұрған. Дегенмен 1926 жылғы санақпен салыстырсақ, 1939 жылы қала халқының санының 3 есеге өскенін байқауға болады. Осылардың ішінде Семей облысында қалада тұтатын халықтың пайызы 40,6% болса, Шығыс Қазақстан облысында 25%-ға жеткен [21, 21 б.].

XX ғасырдың 40 жылдардың соңы мен 50 жылдары Шығыс Қазақстан өңіріне жер аударылып келген этностардың алғашқы жылдары жағдайы ауырлау болды. Әсіресе 1946-1948 жылдары депортацияланғандар қиыншылықтарды бастан кешірді. Келген кездерде орналастырылатын үй-жайлары дайын болмады. Жер аударылғандар көбіне ауылды жерлерде тұрып, сол жерлерге тіркелді. Дегенмен колхозға келіп орналасқандарға ақшалай көмек көрсетті, колхоз қорынан мал бөлді.

1941 жылы 26 тамызда ХКК мен КОКП Орталық Комитетінде қабылданған қаулы бойынша Қазақ КСР-не 100 мың адамды қоныстандыру жоспарланып, олар елдің Солтүстік-Шығысында орналасқан 6 облысқа- Семей, Ақмола,

Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Повладар және Шығыс Қазақстан облыстарына орналасатыны белгілі болған еді [22, 366.].

Екінші дүниежүзілік соғыс басталған жылы арнайы қоныстанушылар-поляктардың жағдайы біршама өзгерді. Германия елінің КСРО-ға шабуылы, соғыстың алғашқы күндеріндегі сәтсіздіктер Польшамен қарым-қатынасты қайта қарауға мәжбүр етті. 1941 жылдың 30 шілдесінде КСРО аумағында поляк армиясын құру жөніндегі шараларды қарастыратын екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастарды қалпына келтіру туралы келісімге қол қойылды. КСРО мен Польша фашистік Германияға қарсы күресте бір-біріне көмектесуге уәде берді. Келісімге КСРО-ғы Польша азаматтарының жағдайы туралы хаттама ілінді, оған сәйкес КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 12 тамыздағы Польша азаматтарына рақымшылық жасау туралы қаулысы қабылданды. КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің және Бүкілодақтық большевиктер Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің қаулысымен сол кездегі Польша азаматтарының КСРО-да тұру ережелері көрсетілген. Босатылып, уақытша куәлік алғаннан кейін, олар Польша елшілігінде тіркеліп содан кейін ғана төлқұжат алып шетелде тұруға рұқсат алды. 61092 адамның ішінді Қазақстанда 51 164 полякқа рақымшылық жасалды. Шығыс Қазақстан облысында 410 поляк қоныстанды, оның 123-і әйелдер, 176-сы ерлер, 111-і балалар еді. Оның ішінде Семей облысы бойынша-7467 поляк, оның 1638-і еркектер, 3189-ы әйелдер, 2640-ы балалар болды [22, 7-12966.]. Шығыс Қазақстан облысына жер аударылған поляк азаматтарының құрамы әр түрлі болды, мысалы олардың арасында еврей, украйын, литвалықтар, белорустар және тағы басқа да ұлт өкілдері болды. Тиісінше бұл адамдар санатына рақымшылық жасалды: еврейлер-8, украйындар-18, белорустар-90, орыстар-10 және 39 өзге ұлт өкілдері еді [24, 49 п.].

Мұрағат құжаттарын алып қарар болсақ көшіп жер ауып келген жанұялардың жағдайы мәз болған жоқ. Үй-жайларының дұрыс болмауы, дұрыс тамақтанбау сияқты мәселелер жиі орын алып отырды. Сол себепті жұқпалы аурулар да жиі байқалды. Үкіметтің көрсетіп жатқан көмек мөлшері бір жағынан аз болса екінші жағынан көшіп келушілердің саны жағынан көп болуы себепті беріліп отырған азық-түлік мөлшері халыққа жетпеді. 1941 жылы Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма ауданында 191 неміс қайтыс болды, оның ішінде жұқпалы аурудан 116 адам, оның 45 ересектер болса 71-і балалар болды. Осы аймақ бойынша 1944 жылы 25 шешен қайтыс болды, оның ішінде жұқпалы аурудан 16 адам, 12 ересек 4-і балалар еді [24, 37 п.].

Солтүстік Кавказ бен Қырымнан Қазақстанға жаппай жер аударылуына байланысты күрделі мәселелер туындағандықтан 1945 жылы 17 қарашадағы және 1946 жылдың 6 тамызындағы КСРО ХКК-нің Қазақстан мен Қырғызстанға жер аударылғандар мен арнайы қоныстандырушыларды жіберілген жерлерге орналастыру және шаруашылыққа жайластыруға бағытталған бірқатар шараларды жүзеге асыруға қатысты қаулылар қолға алынды. Осы қаулылардан кейін Қазақстан К(б)П ОК-і мен республикалық ХКК-нің шешімімен депортацияланған халықтарды орналастыруда шаруашылықта кездесесіп отырған қиыншылықтарды жоюға кірісті. Алайда әлі де болса, дұрыс

басшылықтың болмауынан арнайы қоныстанып келген өзге ұлт өкілдерінің жағдайы бірден түзеле қоймады. Келушілердің арасында табиғи бейімделе алмаушылық, ауру-сырқаудың тарауы өлім-жітімге алып келді. 1946 жылдың шілдесінде Солтүстік Кавказдан келгендердің арасында 73,7 мың адам қайтыс болған [25, 60 п.].

Арнайы қоныстанушыларды орналастыру барысында ауылшаруашылығына жіберілгендер жұмыс таппағандықтан оларды облыстың ішіндегі өнеркәсіп орындарына жіберу қолға алынды. Негізінде республикадағы теміржол мен басқа да стратегиялық орындарға жұмысшы күші аса қажет болатын-ды. Соғыс болып жатқан кездің өзінде колхоз, совхоздарға орналастырылған қоныстанушы өзге ұлт өкілдерін өндіріске тартқан еді.

Соғыс кезінде қолға түскен әскери тұтқындар ірі өндіріс орындарына, құрылыстарға тартылды. Дегенмен олардың жағдайлары өте ауыр еді. Тұтқындардың асында түрлі жұқпалы аурулардың тарауынан, дұрыс тамақтанбаудан өлім көбейді. Шығыс Қазақстанның Алтай және Лениногор кеніштерінде 181 неміс армиясының тұтқындары қайтыс болған. Мәліметтерге сүйенсек, лагерьлерде еңбек еткен 2 миллион 228 мың тұтқындардың 1 миллион 645-і немістер де, 583-і жапон әскерлері болған.

Жалпы 1948 жылдың тамызына дейін арнайы қоныстанушы этностардың 59%-і колхоздарға, 7,5%-і совхоздарға, ал 33,5%-і өндіріс орындарына, құрылыстарға, мекемелерге жіберілді [26,139п.].

Қоныстанушылардың 1945 жылы 8 қаңтардағы КСРО ХКК-сі мен 1948 жылғы 26 қарашадағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Алқасының Жарлығымен арнайы қоныс қиыншылыққа байланысты жіберген жеріне тұрақтамай қашуына байланысты аударушылардың ұтқырлығы ғана емес, сонымен бірге контингентті көшіру бойынша ішкі істер министрлігінің санкциясымен әрекет еткен аймақтық билік пен шаруашылық органдарының мүмкіндіктері де айтарлықтай шектелді. 1945 жылғы Ережеге сәйкес арнайы қоныс аударушылар үкіметтің рұқсатынсыз басқа территорияға кетуге қатаң тиым салынды [27, 91п.].

Шығыс Қазақстан өңіріне жіберілген арнайы қоныстанушылар шекара маңайына орналастырылмады. Оның үстіне ірі өндіріс орындары үлкен қалаларда болатын. Түріксіб теміржолы Шығыс Қазақстан өңіріне басып өткендіктен жер ауадырылғандарды жұмыс күшіне тарту үдерісі қалыпты болды.

Шығыс Қазақстан өңірінде ірі өндіріс орындарына немістер жіберілген. Семей облысында 46% жер аударылып келгендер қалаларда, аудан орталықтары мен темір жол бойларына орналасып, жұмыс істеген [28,117п.]

Қалаларда, теміржол бойында шешен, ингуш, балқар ұлт өкілдерінің топталуынан тек «шешен қалалар» сияқты елді-мекендердің көбеюіне алып келді. Осыған орай Мемлекеттік Қауіпсіздік министрлігі арнайы қоныстанушыларды жіберген жерінен басқа облыстарға ішкерілей, өзге ұлт өкілдерімен араластыра орналастырумәселесін көтерді. Оның үстіне 1952 жылы 10 наурыздағы Г.М. Мальенковтың үкімет басшысына жазған баяндамалық жазбасында Қазақстанда соңғы кездерде облыстық қалаларда, аудан орталықтары мен теміржол станцияларында шешен, ингуш ұлттарының топтасып орналасуына жол беріліп отырғандығы, оның өзге де контингенттерге

әсер ететіндігі, жер аудару тәртібінің бұзылып, еңбек етуден қашу сияқты фактілердің жиі орын алатындығы айтылды. Осыған орай, қоныстанушыларды қала, аудан, темір жол бойынан алысырақ совхоздар мен колхоздарға бөліп орналастыру мәселесін көтерді [29,128б.].

Бұл жағдайға орай 1952 жылдың 1 сәуірінде Қазақстан коммунист партиясының бюросы арнай комиссия құрып, қоныстанушыларды араластыра орналастыру мәселесін тексеріп, қолға алуға кірісті. Екі аптадан кейін қорытындылары жарияланып, арнайы контингенттерді жұмыс күші қажет ететін нысандарға жіберуді көздегенді [30,172б.].

50-жылдары Министрлер Кеңесі «арнайы қоныстанушыларды қала, аудандық орталық және терміржолдар станциясынан қашыққа орналастыру» туралы жоба даярланған болатын. Осы құжатқа орай, аймақаралық қоныстандыру үдерісін жүргізуге тиісті болған. Семей облысынан 9704 арнайы қоныстанушыларды сол өңірдің басқа мекендеріне орналастыру мәселесі жүзеге асырыла бастады. Барлық облыстарға қарағанда тек Шығыс Қазақстан облысы ғана қоныстанушыларды басқа жерлерге орналастырмау жөнінде шешім қабылдаған [31,1-9б.].

Нәтижелер

1930–1945 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі этнодемографиялық процестер кеңестік билік жүргізген күштеу саясатының, соғыс жылдарындағы көші-қон қозғалыстары мен әкімшілік-территориялық қайта құрулардың тікелей салдары ретінде қалыптасты.

Зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытындыларға қол жеткізілді:

1. Ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңінде (1931–1933 жж.) қазақ халқы қатты демографиялық шығынға ұшырады. Аймақтағы ауыл халқының едәуір бөлігі аштық пен босқындық салдарынан қаза тапты немесе басқа өңірлерге көшіп кетті.

2. Саяси қуғын-сүргіндер (1937–1938 жж.) халықтың әлеуметтік құрылымына кері әсер етті. Білімді зиялы қауым өкілдері мен қоғам қайраткерлері жаппай қуғындалды, бұл этнодемографиялық тепе-теңдікті бұзды.

3. Күштеп қоныстандырылған этностардың (корейлер, немістер, шешендер, ингуштар, қалмақтар және т.б.) Шығыс Қазақстанға жаппай көшірілуі нәтижесінде өңірдің этникалық құрамы күрт өзгеріп, этникалық әртүрлілік артты.

4. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде өңір халқының бір бөлігі майданға кетіп, қайтып оралмады. Сонымен қатар, әскери өнеркәсіпке жұмыс істеу үшін басқа облыстардан келген жұмыс күшінің есебінен көші-қон үдерісі күшейді.

5. Аймақтың этнодемографиялық құрылымы 1940 жылдардың ортасына қарай көпэтносты сипат алып, қазақ халқы өз тарихи отанында сандық жағынан азшылыққа айналды.

Жалпы алғанда, бұл кезеңдегі этнодемографиялық процестер Шығыс Қазақстандағы этникалық қатынастар мен әлеуметтік-мәдени дамуға

ұзақмерзімді әсерін тигізді. Зерттеу нәтижелері өңірдің тарихи-демографиялық ерекшеліктерін түсінуге және болашақ зерттеулерге негіз болады.

Қортындылай келе 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін Шығыс Қазақстан өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуына ерекше әсер етті. Жаппай қуғындалу барысынан жергілікті халықтың саны азайды. Алайда халық санының өсімі өзге ұлт өкілдерін департациялап әкелумен толықтырылды. Сөйтіп, өзге этностарды қазақ жеріне әкеліп орналастырудың нәтижесінде ұлттық құрам өзгеріске ұшырады. Байқағанымыздай жер аударылған арнайы қоныстанушылардың әлеуметтік тұрғыдан көзқарастары екі жақты болды. Үкімет сол кезде негізінен шешен, неміс, ингуш және кәріс ұлттарының жаңадан келген эмигранттарының өмір сүру жағдайларын жақсарту үшін бірқатар шаралар қабылдады, бірақ көп жағдайда нәтиже бермеді. Бұл мигранттардың наразылығын тудырды, олардың әлеуметтік даму деңгейі тұрақсыз болды. Қазақ жеріне көп мөлшерде ұлттардың келуі экономика саласына да ауыр соққы еді. Бірақ елімізге келген әр ұлт өкілдерін кең пейілді еліміз құшақ жая қарсы алып өз қамқорлықтарына алып, көмектерін аямады. Соның арқасында өсіп-өніп, қазірге дейін сіңісіп кетуі әрине ұлтымыздың дархандығы, қонақжайлылығы деп толық айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Саркенова К.А. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 220 б.
2. Материалы к серии «Народы Советского Союза. Ч. 4. – М., 1990. – с.681.
3. Жангуттин Б.О.,Калыбекова М.Ч. Спецпереселенцы Казахстана: трудовые армии, рабочие колонны, батальоны: 1941-1945 гг. – Алматы, 2013.
4. Жанбосинова А. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. – Семей: «Интеллект», 2020. – 580 с.
5. Немцы Казахстана и Сибири: история и современные проблемы развития; материалы Международной научно-практической конференции – Омск, Институт наследия, 2017. – 198 с. 73-79-бб.
6. Степаненко Н.В. Формирование польской диаспоры в Казахстане. Издание второе исправленное и дополненное. – Костанай: «Костанайский печатный двор», 2020. – 241 с.
7. Мамырбеков А.М. Шығыс Қазақстандағы неміс және поляк диаспораларының тарихы (XX ғ.) / А.М. Мамырбеков. – Семей, 2015. – 192 б.
8. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. -126
9. Тәңірбергенқызы Л. Қазақ жеріндегі поляктардың тарихи тағдыры // Жұлдыз. –1997. – №2.
10. Волков А. Қазақстандағы поляктар // NOMAD – KAZAKHSTAN. – 2006. – №2 (8).

11. ҚР ОМА (Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві) 1987-қ., 1-т., 13-іс. 23-п.
12. ҚР ОМА. 1208-қ., 1-т., 47-іс. 217-п.
13. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.
14. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
15. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991.
16. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс»-«Қазақстан», 1998. – 428
17. Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. - 577
18. ҚР ПА (Қазақстан Республикасы Президентінің архиві) 141-қ., 1-т., 6662-іс. 14-15-пп.
19. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2012. – 772 с.
20. ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 8302-іс. 27-28-пп.
21. Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. Основные итоги Всесоюзного переписи населения 1939 года по Казахстану /Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5 т. – Алматы: Арыс 2009. – Т. 1. – 400 с.
22. Т.Әпендиев Қазақстандағы XIX ғасырдың соңы мен ХХІ ғ. бас кезіндегі неміс диаспорасы А.2017 ж.
23. Дегитаева Л.Д. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) Алматы, 2000 г.
24. 24. ШҚО МА (Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві) Қор.462, Т. 1. Іс.21. 49-п
25. ШҚО МА Қор.1 П, Т..1. Іс.4996.
26. ҚР ПА. 708-қ., 10-т. 242-іс. 60-п.
27. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 53, 120, 139-пп.
28. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 91-п.
29. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 117-п.
30. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 127-128-пп.
31. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 15-іс. 172-п.
32. ҚР ПА. 708-қ., 16/2-т. 55-іс. 1,9-пп.

Танакоз У. Джакипова, Майра С. Ибраимова

Семейский медицинский университет (Семей, Казахстан)

Шакаримский университет (Семей, Казахстан)

**Депортация и миграционные процессы и их влияние на
этнодемографический состав Восточного Казахстана (1930–1950 гг.)**

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются этнодемографические процессы, происходившие в Восточном Казахстане в 1930–1950-е годы. Жёсткие социально-политические реформы советской тоталитарной системы, коллективизация, голод, репрессии, а также миграционные перемещения военных лет внесли значительные изменения в этнический состав региона, численность населения и его социальную структуру. В указанный период представители других этносов (корейцы, немцы, чеченцы, ингуши, поляки и др.) были насильственно депортированы в Восточный Казахстан, что негативно сказалось на демографической ситуации среди местного казахского населения. Наряду с этим внутренняя миграция, вызванная индустриализацией и войной, также изменила этническую карту региона. На основе архивных материалов и научной литературы анализируются причины и последствия данных этнодемографических изменений, а также их региональные особенности. В статье приводятся исследования демографов, таких как А.Н. Алексеенко, Т. Омарбеков, М. Козыбаев. Рассмотрен состав переселённых народов и этнических групп. 1940–1950-е годы оцениваются как один из наиболее сложных и противоречивых периодов в истории современного Казахстана, требующий комплексного и объективного анализа. Недостаточная изученность, сложность и актуальность темы особенно значимы для понимания исторического развития Восточного Казахстана.

Ключевые слова: политика; организация; нация; граница; население; область; этнос; депортация; эвакуация; миграция.

Tanakoz U. Dzhakipova, Mayra S. Ibraemova

Semey Medical University (Semey, Kazakhstan)

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

Deportation and Migration Processes and Their Impact on the Ethno-Demographic Composition of East Kazakhstan (1930–1950)

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the ethno-demographic processes that took place in East Kazakhstan during the 1930s–1950s. The strict socio-political reforms of the Soviet totalitarian system, collectivization, famine, repression, and wartime migration significantly altered the region's ethnic composition, population size, and social structure. During this period, representatives of other ethnic groups (such as Koreans, Germans, Chechens, Ingush, Poles, and others) were forcibly deported to East Kazakhstan, which negatively affected the demographic situation of the local Kazakh population. In addition, internal migration caused by industrialization and the war reshaped the region's ethnic map. Based on archival sources and scholarly literature, the article analyzes the causes and consequences of these ethno-demographic changes, as well as their regional characteristics. The research also draws upon the works of demographers such as A.N. Alekseenko, T. Omarbekov, and M. Kozybayev. The composition of resettled peoples and ethnic groups is examined in detail. The 1940s–1950s are assessed as one of the most complex and contradictory periods in modern Kazakhstan's history, requiring strict scientific evaluation of both its positive and negative aspects. The limited study, complexity, and importance of the topic make it particularly relevant for understanding the historical development of East Kazakhstan.

Keywords: policy; organization; nation; border; population; region; ethnos; deportation; evacuation; migration.

Reference:

1. Sarkenova K.A. 1920-1930 zhyldardaQy Qazaqstan halqy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 220 b.

2. Materialy k serii «Narody Sovetskogo Soyuza. Ch. 4. – M., 1990. – s.681.
3. Zhanguttin B.O., Kalybekova M.Ch. Specpereselency Kazahstana: trudovye armii, rabochie kolonny, batal'ony: 1941-1945 gg. – Almaty, 2013.
4. Zhanbosinova A. «Proshu snyat' s menya nezasluzhennoe klejmo 58-j stat'i»: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazahstane. – Semej: «Intelлект», 2020. – 580 s.
5. Nemcy Kazahstana i Sibiri: istoriya i sovremennye problemy razvitiya; materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii – Omsk, Institut naslediya, 2017. – 198 s. 73-79-bb.
6. Stepanenko N.V. Formirovanie pol'skoj diaspory v Kazahstane. Izdanie vtoroe ispravlennoe i dopolnennoe. – Kostanaj: «Kostanajskij pechatnyj dvor», 2020. – 241 s.
7. Mamyrbekov A.M. Shyqys Qazaqstandaqy nemis zhane polyak diasporalarynyn tarihy (XX g.) / A.M. Mamyrbekov. – Semej, 2015. – 192 b.
8. Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg. – Almaty: Gylym, 1993. -126
9. Tanirbergenqyzy L. Qazaq zherindegi polyaktardyn tarihi taqdyry // Zhuldyz. –1997. – №2.
10. Volkov A. Qazaqstandaqy polyaktar // NOMAD – KAZAKHSTAN. –2006. – №2 (8).
11. QR OMA (Qazaqstan Respublikasy Ortalyq Memlekettik arhivi) 1987-к., 1-t., 13-is. 23-p.
12. QR OMA. 1208-q., 1-t., 47-is. 217-p.
13. Omarbekov T. Qazaqstan tarihnyn XX ҕasyrdary ozekti maseleleri. Komekshi oqu quraly. – Almaty: «Oner», 2003. – 552 b.
14. Qozybaev M.Қ. Tarih zerdesi (Zamana asuy). 1-kitap. – Almaty: Gylym, 1998. – 344 b.
15. Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980). – Alma-Ata: Gylym, 1991.
16. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by. – Almaty: «Arys»-«Qazaqstan», 1998. – 428
17. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Znat', chtoby ne zabyt': totalitarnaya vlast' i narod v 20-50-h godov HH veka». 30-31 maya 2014 goda. – Ust'-Kamenogorsk: «Media-Al'yans», 2014. - 577
18. QR PA (Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin arhivi) 141-к., 1-t., 6662-is. 14-15-pp.
19. Iz istorii deportacij. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornik dokumentov. – Almaty: LEM, 2012. – 772 s.
20. QR PA. 141-q., 1-t., 8302-is. 27-28-pp.
21. Asylbekov M.H., Asylbekova Zh.M. Osnovnye itogi Vsesoyuznogo perepisi naseleniya 1939 goda po Kazahstanu /Naselenie Kazahstana po Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1939 goda. V 5 t. – Almaty: Arys6 2009. – T. 1. – 400 s.
22. T.Apendiev Qazaqstandaqy XIX qasyrdyn sony men XXI q. bas kezindegi nemis diasporasy A.2017 zh.

23. Degitaeva L.D. Iz istorii polyakov v Kazahstane (1936-1956 gg.) Almaty , 2000 g.
24. ShQO MA (Shygys Qazaqstan oblysynyn memlekettik arhivi) Qor.462, T. 1. Is.21. 49-p
25. ShQO MA Qor.1 P, T..1. Is.4996.
26. QR PA. 708-q., 10-t. 242-is. 60-p.
27. QR PA. 708-q., 1/1-t. 22-is. 53, 120, 139-pp.
28. QR PA. 708-q., 1/1-t. 22-is. 91-p.
29. QR PA. 708-q., 1/1-t. 22-is. 117-p.
30. QR PA. 708-q., 1/1-t. 22-is. 127-128-pp.
31. QR PA. 708-q., 1/1-t. 15-is. 172-p.
32. QR PA. 708-q., 16/2-t. 55-is. 1,9-pp.

Авторлар туралы мәлімет:

Джакипова Танакөз Уалқанқызы - тарих магистрі, КеАҚ «Семей Медицина университеті», оқытушы. Қазақстан Республикасы, Семей қ., Достоевского көшесі 186, 32 пәтер.

Ибраимова Майра Сансызбайқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Information about authors:

Dzhakipova Tanakoz Ualkanovna - Master of History, Semey Medical University, Republic of Kazakhstan, Semey, Dostoevsky 186, apt. 32.

Mayra Sansyzbayev Ibraimova - Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Джакипова Танакөз Уалқанқызы - магистр истории, НАО «Медицинский университет Семей». Республика Казахстан, г. Семей, Достоевского 186, кв. 32.

Ибраимова Майра Сансызбаевна - кандидат исторических наук, университет им. Шакарима, Семей, Казахстан.

МРНТИ 11.25.67

Лесные ресурсы в Либерии: вопросы устойчивого управления и роль международного сотрудничества

Тахира А. Камалджанова

Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

E-mail.: Takhira.Kamaljanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6877-7129>

Аннотация. В статье рассматриваются состояние, особенности использования и подходы к управлению лесными ресурсами в Либерии — стране, более 40% территории которой покрыто лесами и которая обладает одними из крупнейших участков сохранившихся тропических лесов в Западной Африке. В статье подчеркивается экономическое, экологическое и геополитическое значение лесной промышленности Либерии, а также рассматриваются проблемы незаконной вырубki леса, слабого институционального потенциала и экологической деградации. Особое внимание уделяется роли международных организаций в содействии устойчивому управлению лесами. В статье освещаются как потенциал, так и уязвимые стороны лесного сектора Либерии, отмечается напряженность между экономическим развитием, основанным на ресурсах, и защитой окружающей среды. Исследование указывает на необходимость совершенствования механизмов управления и развития правовой базы для достижения устойчивого использования лесных ресурсов. Опираясь на официальные данные, тематические исследования и обзоры политики, исследование способствует более широкому пониманию проблем управления лесами в нестабильных и зависящих от ресурсов экономиках.

Ключевые слова: управление ресурсами, Либерия, устойчивое развитие, деградация ресурсов, устойчивое управление ресурсами, международные организации.

Введение

Лесные ресурсы играют ключевую роль в экологическом балансе и экономическом развитии Либерии. Леса Либерии, охватывающие более 43% суши страны, представляют собой одну из самых биологически разнообразных экосистем в Западной Африке. Эти леса не только поддерживают средства к существованию миллионов людей, предоставляя древесину, топливную древесину, продукты питания и экосистемные услуги, но и вносят существенный вклад в национальную экономику посредством занятости и экспорта. Однако лесной сектор Либерии сталкивается с множеством сложных и взаимосвязанных проблем, включая неустойчивые методы лесозаготовок, институциональные слабости, незаконные торговые сети и конфликты за землю. Поскольку глобальный спрос на тропическую древесину растет, а местные механизмы

управления остаются недостаточно развитыми, риск обезлесения, утраты биоразнообразия и социальных потрясений усиливается. Целью данной статьи является оценка текущего состояния лесных ресурсов в Либерии, анализ причин и последствий деградации лесов и оценка усилий национальных и международных субъектов по содействию устойчивому управлению лесами.

Методы исследования

Методологическая основа исследования опирается на комплексный междисциплинарный подход, сочетающий элементы экологического анализа, политической экономики природных ресурсов, а также институционального анализа в сфере устойчивого управления. В рамках исследования применялись как качественные, так и элементы количественных методов.

Одним из ключевых инструментов выступил метод контент-анализа нормативно-правовых актов и стратегических документов, включая «Закон о правах на землю» Либерии (2018), отчёты ФАО, Всемирного банка, ООН и других международных организаций. Использование метода сравнительного анализа позволило сопоставить практики управления лесными ресурсами в Либерии с более широкими тенденциями в странах Африки южнее Сахары, а также выявить общие вызовы и институциональные барьеры.

Эмпирическая часть исследования основана на вторичных данных из открытых источников: статистических отчётов, научной литературы, аналитических обзоров, а также материалов международных организаций. Применение структурно-функционального анализа обеспечило выявление ключевых акторов, вовлечённых в управление лесами, а также оценку их взаимодействия на национальном и международном уровнях.

Кроме того, в работе использован проблемно-хронологический подход, что позволило проследить эволюцию политик и механизмов регулирования лесного сектора в Либерии с учётом изменения социально-экономического и институционального контекста. Особое внимание уделено вопросам международного сотрудничества, роли донорских программ и влиянию многосторонних инициатив в сфере устойчивого лесопользования.

Применение указанных методов обеспечило всесторонний анализ текущего состояния лесных ресурсов Либерии, выявление ключевых проблем и оценку потенциала перехода к устойчивым моделям управления.

Результаты и обсуждение

Согласно мнению ряда исследователей, леса представляют собой один из важнейших возобновляемых природных ресурсов Либерии. На сегодняшний день лесной покров охватывает приблизительно 45% территории страны (Property rights and resource Governance, 2016). При этом практически вся площадь приходится на первичные (175 тыс. га) или естественным образом восстановленные леса, тогда как искусственно посаженные леса занимают не более 8 тыс. га. Либерийские леса составляют свыше половины оставшихся

тропических лесов Западной Африки, среди которых преобладают влажные вечнозелёные и полулистопадные типы (в основном на севере страны) (FAO, 2015). Лесная продукция, включая топливную древесину, строительный материал, корма и древесные культуры, играет ключевую роль в обеспечении жизнедеятельности миллионов людей. Леса выполняют широкий спектр экосистемных функций, таких как предотвращение эрозии почвы, оползней и деградации земель, а также остаются важнейшим источником энергии в сельской местности.

При условии подотчётности и устойчивости лесной сектор способен приносить значительные доходы как государству, так и местным сообществам, одновременно создавая рабочие места (Brown, Blankenship, 2013: 27-28). Тем не менее, по данным FAO (2015), поступления от лесного хозяйства существенно снизились: с 21,713 тыс. долларов США в 2005 году до 3,107 тыс. долларов в 2010 году. Северные регионы страны потенциально могли бы стать базой для устойчивой лесной промышленности (в 2015 году экспорт необработанной древесины составил 44,1 млн долларов США) (Timber Trade Portal, 2018), однако вместо этого они превратились в центр нелегальной деятельности, связанной с вырубкой ценных пород древесины (International Trade Centre, 2018). Развитие незаконной экономики в лесном секторе усугубляет проблемы безопасности в регионе.

Продолжающийся конфликт и растущий внутренний спрос на древесину и топливо в последние годы способствовали значительному сокращению лесного покрова страны. Наиболее часто заготавливаемыми породами древесины являются азобе (*Lophira alata*), нянгон (*Heritiera utilis*), боссе (*Guarea cedrata*), ироко (*Milicia excelsa*), айус (*Triplochiton scleroxylon*) и дабема (*Piptadeniastrum africanum*). Всего в Либерии было зарегистрировано около 240 древесных пород, из которых около 60 использовались для экспорта. Однако, по данным SGS LiberFor (2011), на тот момент оставалось лишь 95 видов, включённых в официальный реестр (Timber Trade Portal, 2018). Основные направления экспорта приходятся на Китай (75,2%) и Индию (14,2%), остальная часть – на другие азиатские и европейские страны (International Trade Centre, 2018).

Отсутствие надёжной статистики по масштабам вырубки вызывает дискуссии среди специалистов (Brown, Blankenship, 2013: 28). Согласно данным Глобальной оценки лесных ресурсов, ежегодный уровень обезлесения в Либерии составляет порядка 30 тыс. га, что обусловлено в первую очередь расширением сельскохозяйственных и горнодобывающих операций. При этом нелегальные рубки играют значительную роль в деградации лесных экосистем (FAO, 2015).

Кроме экономических потерь, разрушение лесов влечёт за собой серьёзные экологические последствия. В совокупности с чрезмерным выпасом скота, засухами, изменением климата и внутренними конфликтами, вырубка лесов ведёт к усилению эрозионных процессов, опустыниванию, сокращению биоразнообразия и деградации водоразделов (Brown, Blankenship, 2013). Во многих регионах Либерии наблюдается острая нехватка топливных ресурсов. За последние десятилетия сокращение лесных массивов привело к потере не только экологических, но и социально-экономических выгод.

Таблица 1. Лесные ресурсы Либерии (FAO, 2015; [Timber Trade Portal, 2018](#))

Поверхность суши	9.6 млн. Га
Лесной покров	4.2 млн. га (43.4%)
	в основном другой естественно восстановленный лес
Производственный лес	1.1 млн. га предназначен для производства
Лесная собственность	100% в государственной собственности
Годовой коэффициент изменения	- 0,7% в год; за последние 25 лет (1990-2015)

В рамках охраны окружающей среды, Совет безопасности ООН (СБ ООН) на 66-й сессии в 2011 году принял ряд мер, направленных на решение вопроса о незаконной эксплуатации природных ресурсов. Так, он ввел эмбарго на поставки всех видов круглого леса, лесоматериалов и древесины из Либерии. Одновременно Совет поручил Миссии ООН в Либерии оказать помощь переходному правительству в восстановлении надлежащего управления природными ресурсами и создал группу экспертов для выработки мер по предотвращению незаконной эксплуатации природных ресурсов для финансирования вооруженных групп в восточной части Демократической Республики Конго. Данный вопрос также был включен в повестку дня других межправительственных органов, таких как Экономический и Социальный Совет и Комиссия по миростроительству. Международный консорциум по борьбе с преступлениями против дикой природы, учреждённый в ноябре 2010 года, разрабатывает интегрированный и межведомственный подход к предотвращению незаконного использования природных ресурсов, включая охрану исчезающих видов и противодействие противоправной деятельности в сфере лесопользования. Наряду с этим, начиная с июня 2009 года, Департамент операций по поддержанию мира совместно с Департаментом полевой поддержки ООН осуществляет деятельность в области охраны окружающей среды. Эта работа охватывает ключевые аспекты управления природными ресурсами, включая утилизацию отходов, рациональное использование энергетических ресурсов, водоснабжение, а также защиту культурного и исторического наследия (ООН Совет безопасности, 2011).

Согласно отчёту ФАО по лесному хозяйству за 2010 год, в сравнении с 1990-ми годами за последнее десятилетие наблюдается ускорение прогресса в достижении устойчивого управления лесами на африканском континенте. В частности, снизились темпы чистой утраты лесного покрова, в то время как площади лесов, охраняемых законом и предназначенных для сохранения биологического разнообразия, продемонстрировали умеренный рост. Эти положительные тенденции вселяют надежду на улучшение ситуации в будущем. Однако вызывает беспокойство продолжающаяся высокая скорость сокращения лесных массивов — вторая по значимости среди всех регионов за последние два десятилетия. Основной причиной этого процесса является уменьшение площади девственных лесов (ФАО по лесному хозяйству, 2011).

Лесной сектор традиционно играет важную роль в экономике Либерии, являясь значимым источником промышленного производства, занятости, государственных доходов и экспортной выручки. Использование и управление лесными ресурсами рассматривается как один из ключевых элементов экономической деятельности страны. В 1980-х годах доля лесного производства составляла около 5% ВВП, а к концу 1990-х годов этот показатель вырос до 20% на фоне общего экономического спада. В тот же период экспорт древесной продукции увеличился с 5–10% до более чем 50% от общего объема экспорта. Несмотря на отсутствие точных данных за последние годы, известно, что в 2002 году в Либерии действовали 36 компаний, экспортировавших древесину на сумму свыше 100 млн долларов США, что составляло около 60% экспортной выручки, и обеспечивавших занятость порядка 8 000 человек.

В целом по Африке лесная продукция обеспечивает в среднем около 6% ВВП, что выше, чем на других континентах. Это объясняется богатством лесных массивов: на одного жителя приходится около 0,8 га леса, по сравнению с 0,6 га в среднем по миру. Африканский регион обладает 17% мировых запасов лесных ресурсов, при этом в странах Центральной и Западной Африки лесной сектор обеспечивает свыше 60% ВВП.

Экспорт высококачественной древесины, в частности таких пород, как красное дерево и окоуме, приносит значительные доходы. Эти виды в основном произрастают в густых тропических лесах бассейна реки Конго, охватывающих Камерун, Центральноафриканскую Республику, Конго, Демократическую Республику Конго, Габон и Экваториальную Гвинею. Основные направления экспорта – Япония, Израиль и страны Европейского Союза.

Тем не менее, лесной сектор региона сталкивается с серьезными проблемами, связанными с незаконной вырубкой и чрезмерной эксплуатацией отдельных ценных пород древесины. Ряд видов, включая красное дерево и окоуме, находятся под угрозой исчезновения. Эксперты по природным ресурсам предупреждают, что интенсивная рубка может привести к утрате лесных экосистем. Посадка новых деревьев недостаточна для компенсации потерь, а сами леса разрушаются в результате расширения сельскохозяйственной деятельности и урбанизации (Madan, 2016).

Таким образом, страны Африки оказываются перед сложным выбором между экономическим использованием лесных ресурсов и необходимостью сохранения этих природных ландшафтов от чрезмерного истощения.

Концепция устойчивого управления лесами направлена на сбалансированное удовлетворение текущих потребностей в древесных ресурсах при сохранении их доступности для будущих поколений, а также поддержание экологической и социальной значимости лесов. В широком понимании устойчивое управление охватывает административные, правовые, технические, экономические, социальные и экологические аспекты лесопользования. Это предполагает различную степень человеческого вмешательства – от мер по охране и поддержанию функционирования лесных экосистем до целенаправленного стимулирования социально или экономически ценных видов для повышения эффективности лесного производства.

Устойчивое управление лесами важно не только для обеспечения стабильных поставок возобновляемых ресурсов, но и для сохранения природных функций и социальной значимости лесов. Для этого требуется эффективная деятельность соответствующих учреждений и специалистов, ответственных за лесной сектор. В Либерии правительство формирует политику и устанавливает целевые ориентиры в области устойчивого управления лесами, однако эти меры распространяются в основном на земли, находящиеся в государственной собственности, не охватывая частные территории.

На уровне государственной политики Либерия предпринимает шаги, направленные на сохранение биоразнообразия, поддержание продуктивного потенциала лесных экосистем, укрепление их устойчивости и повышение долгосрочной социальной и экономической отдачи в интересах общества (Forest industries, 2012.).

Местное население Либерии традиционно ведёт образ жизни, ориентированный на гармоничное сосуществование с окружающей лесной средой, используя природные ресурсы в объёмах, не превышающих их естественную воспроизводимость. Принятый в 2018 году «Закон о правах на землю» чётко разграничивает четыре категории земельной собственности, признанные в национальной правовой системе: общественная, обычная, государственная и частная земля. Земельные участки, не подпадающие под первые три категории, автоматически относятся к категории обычных земель. В соответствии с данным законом, общины получают право собственности на свои обычные земли, однако практическое влияние этих положений на систему общинного управления лесами остаётся до конца не определённым. Известно, что право собственности распространяется на землю, но не на лесные ресурсы, при этом община наделяется возможностью заключать концессионные соглашения на срок до 50 лет (Timber Trade Portal, 2018).

Как подчёркивает Манвел, важной задачей при реализации положений Закона о правах на землю является выработка такого подхода, который позволит местным сообществам осуществлять управление лесными участками, опираясь на существующие внутренние социальные структуры, без необходимости создания дополнительных управленческих механизмов. Вместе с тем, в отдельных районах Либерии продолжается использование лесных ресурсов в условиях ограниченного контроля и недостаточного соблюдения принципов восстановления, что затрудняет достижение критериев устойчивого лесопользования и сопровождается постепенным снижением природного потенциала (Manvell, 2019).

В контексте ограниченных институциональных ресурсов Либерия, как государство с развивающейся экономикой, испытывает потребность в дальнейшей модернизации систем управления лесами. Международные партнёры и экспертное сообщество в сфере устойчивого природопользования вносят вклад в совершенствование методов управления и распространение практик, соответствующих принципам устойчивости.

При этом на глобальном уровне сохраняется вызов обеспечения соответствия принципам устойчивого лесопользования, закреплённым в Лесных

принципах, принятых на Конференции ООН по окружающей среде и развитию, особенно в тропических и субтропических регионах. Во многих развивающихся странах сохраняются институциональные и ресурсные ограничения, влияющие на возможность комплексного планирования, реализации и мониторинга лесохозяйственных программ. Кроме того, определённые трудности связаны с обеспечением участия местных сообществ в процессах управления, а также с нехваткой нормативно-правовых и экономических механизмов, способствующих широкому внедрению устойчивых подходов.

В этой связи международные организации оказывают содействие странам, стремящимся укрепить свои управленческие возможности в сфере природных ресурсов. Так, ФАО поддерживает страны-члены посредством предоставления экспертных рекомендаций, информационных ресурсов и программ, направленных на развитие институционального и технического потенциала (Forest industries, 2012).

Дополнительно, Всемирный банк впервые реализует в Либерии инвестиционный проект в сфере устойчивого управления лесами на ландшафтном уровне — LFSP (на сумму 37,5 млн долларов США), в партнёрстве с правительством Норвегии. Основной целью проекта является повышение эффективности управления ключевыми лесными ландшафтами и обеспечение более справедливого распределения выгод, получаемых от их использования. Реализация проекта осуществляется в сотрудничестве с Лесным управлением Либерии (FDA), Агентством по охране окружающей среды, Либерийским институтом статистики и геоинформации, Министерством сельского хозяйства, Министерством земель, шахт и энергетики, а также Либерийским земельным управлением. Координация между государственными органами рассматривается как необходимое условие успешного выполнения проекта, и LFSP направлен на развитие структур, способствующих этому межведомственному взаимодействию (World Bank, 2018: 41).

Деятельность Всемирного банка в Либерии охватывает широкий спектр секторов, многие из которых тесно связаны с управлением лесными ресурсами. В частности, речь идет о сферах государственного управления, землеустройства, сельского хозяйства, транспортной инфраструктуры, водоснабжения, развития возобновляемых источников энергии и обеспечении участия местных сообществ. Помимо прямой технической и консультационной помощи, Всемирный банк также предоставляет финансовую поддержку, сопровождающуюся мерами по реализации институциональных реформ в ключевых отраслях.

Так, в рамках проекта по управлению земельными ресурсами осуществляется содействие в разработке нормативно-правовых актов, картографировании территорий и планировании землепользования, что, в свою очередь, оказывает влияние и на организацию лесного сектора. Поддержка развития сельского хозяйства направлена на повышение продуктивности как продовольственных, так и товарных культур. Это реализуется, в частности, через действующий Проект по восстановлению мелководных древесных культур, а также завершённый Западноафриканский проект по повышению

продуктивности сельского хозяйства. Одновременно с этим реализуются меры по содействию коммерциализации малых фермерских хозяйств, включая расширение доступа к рынкам, что способствует росту доходов сельского населения и снижению давления на лесные массивы, нередко вырубаемые ради расширения сельхозугодий.

Дополнительное значение имеют программы, направленные на внедрение альтернативных источников энергии. Например, в рамках проекта по развитию возобновляемой энергетики в Либерии реализуются меры по сокращению зависимости домохозяйств от древесного топлива, которое остаётся основным источником энергии в сельской местности (World Bank, 2018). Таким образом, комплексная поддержка Всемирного банка способствует снижению антропогенной нагрузки на лесные ресурсы страны и укреплению основ устойчивого природопользования.

Заключение

Лесные ресурсы Либерии обладают значительным экологическим, экономическим и социальным потенциалом, играя важную роль в поддержании жизнедеятельности населения и формировании основ устойчивого развития. Будучи одним из наиболее лесистых государств Западной Африки, Либерия располагает уникальными природными богатствами, которые при надлежащем управлении могут способствовать как укреплению национальной экономики, так и охране окружающей среды.

В последние десятилетия в стране принимаются шаги по совершенствованию нормативно-правовой базы в сфере землепользования и лесного хозяйства, что создаёт предпосылки для более эффективного регулирования и участия местных сообществ в управлении природными ресурсами. Законодательные инициативы, в частности «Закон о правах на землю» 2018 года, отражают стремление государства к укреплению прав землепользователей и развитию общинных форм природопользования.

Международное сотрудничество играет важную роль в поддержке Либерии в этом процессе. Проекты, реализуемые международными организациями, направлены на повышение институционального потенциала, внедрение устойчивых практик управления лесами, развитие альтернативных источников энергии и улучшение координации между государственными структурами.

Тем не менее, долгосрочная эффективность данных усилий во многом зависит от последовательной реализации принятых стратегий, укрепления механизмов мониторинга и учёта, а также обеспечения сбалансированного подхода к использованию природных ресурсов. Внимание к вопросам просвещения, научного сопровождения и вовлечённости всех заинтересованных сторон будет способствовать формированию устойчивой модели лесопользования, соответствующей экологическим, экономическим и социальным приоритетам Либерии.

Список использованной литературы:

1. Property rights and resource Governance. Liberia. // https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf Accessed 09/2016
2. ФАО, 2015. Глобальная оценка лесных ресурсов 2015: Настольный справочник. – Электронная книга. – 2015. – 243 с. Available at: <https://books.google.kz/books?id=JLRcDwAAQBAJ&pg=PA233&lpg=PA233&dq=доход+от+лесного+ресурса+в+либерии&source=bl&ots=->
3. Brown, O., Blankenship, E., 2013. Natural Resource Management and Peacebuilding in Afganistan. Kenya, Nairobi: United Nations Environment Programme (UNEP), 2013, pp. 58
4. ТТР (Timber Trade Portal), 2018. Liberia. – Available at: <https://www.timbertradeportal.com/countries/liberia/> Accessed: 03.12.2018
5. ITC (International Trade Centre), 2018. calculations based on UN Comtrade statistics. – Available at: <https://www.timbertradeportal.com/countries/liberia/>
6. ООН Совет безопасности. Генеральная Ассамблея 66 сессия. Пункт 63(b) предварительной повестки дня «Новое партнерство в интересах развития Африки»: прогресс в осуществлении и международная поддержка: причины конфликтов и содействие обеспечению прочного мира и устойчивого развития в Африке. 1 августа 2011 // <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/S/2011/476>
7. ФАО по лесному хозяйству, 2011. Глобальная оценка лесных ресурсов 2010 года. Основной отчет. - Италия, Рим. – 2011. – 340 p. Available at: <http://www.fao.org/3/i1757r/i1757r.pdf>
8. Madan G., 2016. Liberia's land Law could Protect Forest, People and the Climate. Rights Resources. URL: <https://rightsandresources.org/en/blog/liberias-land-law-protect-forests-people-climate/#.XlOLf6NeOuV> Accessed: 31.08.2016
9. Forest industries. 2012. Liberia: Sustainable Forest Management. – Available at: <http://forestindustries.eu> Accessed: 05.04.2012
10. Manvell A., 2019. How Liberia's forest communities can benefit more from their timber resources in small forest reserves — community forestry in Liberia. – UK: Fern/DFID, 2019. – 34 p.
11. World Bank, 2018. Liberia: Country Forest Note. Environment and Natural Resources Global Practice. – 2018. – 40 p. Available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/233271527176589175/pdf/Liberia-Country-Forest-Note.pdf>

Тахира А. Камалжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Либериядағы орман ресурстары: тұрақты басқару мәселелері және халықаралық ынтымақтастықтың рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада Либериядағы орман ресурстарының жай-күйі, пайдаланылуы және басқарылуы қарастырылады. Либерия аумағының 40%-дан астамын ормандар алып жатыр және бұл ел Батыс Африкадағы тропикалық ормандардың ең ірі сақталған алқаптарының бірін иеленеді. Мақалада Либерияның орман шаруашылығының экономикалық, экологиялық және геосаяси маңызы айқындалады, сонымен қатар заңсыз ағаш кесу, әлсіз институционалдық әлеует және қоршаған ортаның тозуы мәселелері талданады. Тұрақты орман шаруашылығын дамытуда халықаралық ұйымдардың рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеуде Либерияның орман секторындағы әлеуеті мен әлсіз тұстары көрсетіліп, табиғи ресурстарға негізделген экономикалық даму мен қоршаған ортаны қорғау арасындағы қайшылық атап өтіледі. Ормандарды тұрақты пайдалану үшін басқару тетіктері мен құқықтық негіздерді жетілдіру қажеттігі айтылады. Ресми деректерге, нақты жағдайларға және саясаттық талдауларға сүйене отырып, мақала әлсіз әрі ресурстарға тәуелді экономикалардағы орман басқару мәселелерін кеңінен түсінуге үлес қосады.

Кілт сөздер: ресурстарды басқару, Либерия, тұрақты даму, ресурстардың тозуы, табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану, халықаралық ұйымдар.

Takhira A.Kamaljanova

L.N.Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Forest resources in Liberia: sustainable management issues and the role of international cooperation

Annotation. This paper explores the status, utilization, and governance of forest resources in Liberia—a country where forests cover more than 40% of the land area and which hosts some of the largest remaining tracts of tropical rainforest in West Africa. It highlights the economic, environmental, and geopolitical importance of Liberia's forestry industry, and addresses issues of illegal logging, weak institutional capacity, and environmental degradation. Particular attention is paid to the role of international organizations in promoting sustainable forest management. The paper highlights both the potential and vulnerabilities of Liberia's forestry sector, noting the tension between resource-based economic development and environmental protection. It points to the need for improved governance mechanisms and legal frameworks to achieve sustainable forest use. Drawing on official data, case studies, and policy reviews, the paper contributes to a broader understanding of forest governance issues in fragile and resource-dependent economies.

Keywords: resource governance, Liberia, sustainable development, resource degradation, sustainable resource management, international organizations.

Reference:

1. Property rights and resource Governance. Liberia. // https://www.land-links.org/wp-content/uploads/2016/09/USAID_Land_Tenure_Liberia_Profile.pdf Accessed 09/2016
2. FAO, 2015. Global'naya ocenka lesnyh resursov 2015: Nastol'nyj spravochnik. – Elektronnaya kniga. – 2015. – 243 s. Available at: <https://books.google.kz/books?id=JLRcDwAAQBAJ&pg=PA233&lpg=PA233&dq=dohod+ot+lesnogo+resursa+v+liberii&source=bl&ots=->
3. Brown, O., Blankenship, E., 2013. Natural Resource Management and Peacebuilding in Afganistan. Kenya, Nairobi: United Nations Environment Programme (UNEP), 2013, pp. 58
4. TTP (Timber Trade Portal), 2018. Liberia. – Available at: <https://www.timbertradeportal.com/countries/liberia/> Accessed: 03.12.2018

5. ITC (International Trade Centre), 2018. calculations based on UN Comtrade statistics. – Available at: <https://www.timbertradeportal.com/countries/liberia/>
6. OON Sovet bezopasnosti. General'naya Assableya 66 sessiya. Punkt 63(b) predvaritel'noj povestki dnya«Novoe partnerstvo v interesah razvitiya Afriki»: progress v osushchestvlenii i mezhdunarodnaya podderzhka: prichiny konfliktov i sodejstvie obespecheniyu prochnogo mira i ustojchivogo razvitiya v Afrike. 1 avgusta 2011 // <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/S/2011/476>
7. FAO po lesnomu hozyajstvu, 2011. Global'naya ocenka lesnyh resursov 2010 goda. Osnovnoj otchet. - Italiya, Rim. – 2011. – 340 r. Available at: <http://www.fao.org/3/i1757r/i1757r.pdf>
8. Madan G., 2016. Liberia's land Law could Protect Forest, People and the Climate. Rights Resources. URL: <https://rightsandresources.org/en/blog/liberias-land-law-protect-forests-people-climate/#.XlOLf6NeOuV> Accessed: 31.08.2016
9. Forest industries. 2012. Liberia: Sustainable Forest Management. – Available at: <http://forestindustries.eu> Accessed: 05.04.2012
10. Manvell A., 2019. How Liberia's forest communities can benefit more from their timber resources in small forest reserves — community forestry in Liberia. – UK: Fern/DFID, 2019. – 34 p.
11. World Bank, 2018. Liberia: Country Forest Note. Environment and Natural Resources Global Practice. – 2018. – 40 p. Available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/233271527176589175/pdf/Liberia-Country-Forest-Note.pdf>

Сведение об авторе:

Камалджанова Тахира Анваржановна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Камалджанова Тахира Анваржановна — тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Information about author:

Takhira Anvarzhanovna Kamaljanova — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Land reforms of the soviet period and the position of the kazakh intelligentsia

Aisara A. Oralbekova

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

E-mail: aysara.oralbekova@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9727-8388>

Annotation. This article analyzes the essence of land reforms during the Soviet era and their impact on Kazakh society. The land policies implemented by Soviet authorities, particularly collectivization and forced sedentarization, brought fundamental changes to the traditional economic system of the Kazakh people. As a result, the nomadic and semi-nomadic population was forced to settle, leading to severe consequences such as economic crisis and famine.

Additionally, the article examines the positions of Kazakh intellectuals regarding these reforms. Although the views of Alash figures and Soviet-era national intellectuals on land issues varied, their primary goal was to preserve the land, culture, and livelihood of the Kazakh people. Some cooperated with Soviet authorities and supported certain aspects of the reforms, while others opposed the injustices of land policies and criticized them. The article aims to assess the long-term consequences of Soviet agrarian policies and to historically evaluate the role and struggle of Kazakh intellectuals in this issue. The article also examines the contradictions and contentious issues of the national-territorial delimitation of the Soviet republics, which, in turn, was one of the factors influencing the ethnic and state unity of the Kazakh people.

Key words: Soviet authorities, land reforms, collectivization, sedentarization, Kazakh intelligentsia, Alash figures, land issue, agrarian policy, famine, historical analysis.

Introduction

Land is one of the essential factors for the existence and development of any nation. In Kazakh society, land had long been the foundation of nomadic and semi-nomadic livelihoods. However, at the beginning of the 20th century, Soviet agrarian reforms brought fundamental changes to this traditional system. In particular, the land policies of the 1920s and 1930s became a severe trial for the Kazakh people. Collectivization, forced sedentarization, and the nationalization of land significantly affected people's way of life, leading to economic crises and famine.

During this period, Kazakh intellectuals held different positions on land issues. Some supported Soviet reforms and attempted to adapt to the new system, while others recognized the dangers of these policies for the Kazakh people and opposed them. The leaders of the Alash movement and other national intellectuals fought to preserve Kazakh lands and protect the interests of rural communities.

This study analyzes the impact of Soviet land reforms on Kazakh society and examines the positions of Kazakh intellectuals on this issue. Based on historical data and research, it aims to provide a comprehensive assessment of the consequences of Soviet agrarian policies.

The 1920s marked a significant period in the process of shaping Kazakhstan's territorial boundaries. Following the October Revolution, the Soviet authorities were compelled to reconsider the administrative-territorial structure in response to the country's political and economic conditions. Amid these historical transformations, Kazakh intellectuals—particularly Ä. Bökeyhan, A. Baitursynuly, and M. Dulatuly—worked tirelessly to defend national interests and preserve territorial integrity.

During this time, Kazakh intellectuals waged a determined struggle for national independence and land rights. One of their primary objectives was to safeguard the unity of Kazakh lands and achieve a fair territorial demarcation. Prioritizing national interests over personal safety, these leaders devoted themselves selflessly to securing the future of their people.

At the beginning of the 20th century, Kazakh intellectuals were divided in their views on land issues. Analyzing this debate, historian M. Koigeldiev assessed the proposal to allocate 15 desyatinas of land per person and transition to a fully sedentary lifestyle as a dangerous step, arguing that it would lead to the economic collapse of the Kazakh people under conditions of rapid colonization (Koigeldiev, 1995).

Even after the February Revolution of 1917, the Provisional Government continued the colonial policies of the Tsarist regime and failed to take concrete measures regarding land issues in the Kazakh steppe. The proposals of the local population to limit the influx of settlers from inner Russia and regulate land relations were ignored. Leaders of the Alash movement advocated for a peaceful resolution to this issue, emphasizing the need to halt migration and allow the local population temporary use of unoccupied lands.

Materials and methods

Currently, domestic historiography contains a limited number of scholarly works and historical studies dedicated to land issues in Kazakhstan. While some research examines the topic from economic, agricultural, and agrarian perspectives, most studies reflect the ideological biases of the Soviet period.

Kazakhstan's land issue is closely linked to the broader history of agrarian policies within the Russian Empire. Key historical sources include imperial legislative acts, official reports, correspondence, protocols, statistical records, telegrams, government orders, petitions from indigenous Kazakh communities and peasant settlers, speeches delivered in the State Duma, and newspaper articles.

In the course of research, extensive use has been made of archival documents housed in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. This article primarily draws on the works of both domestic and international scholars, enabling a comprehensive examination of zemstvo activities. Furthermore, various historical documents, particularly articles authored by prominent national intellectuals and compiled in documentary collections, provide valuable insights into the complexities of the land issue.

This study is grounded in established scientific methods, their classification, and theoretical frameworks within academic research. The research adheres to fundamental

principles, including historicism, objectivity, the system-structural approach, and social analysis.

The principle of historicism emphasizes the examination of events and facts within their historical context, considering their interconnected development over time. This approach makes it possible to understand societal evolution, the nature of interethnic relations, and the interplay of social and historical processes. The principle of objectivity ensures a balanced evaluation of phenomena by acknowledging both their strengths and contradictions. The system-structural approach allows for the identification of cause-and-effect relationships between historical events, particularly the Russian Empire's expansion and the transformation of Kazakhstan's traditional land relations.

By incorporating perspectives from social history, economic history, intellectual history, imperial studies, biographical research, and oral history, this study adopts an interdisciplinary approach. The integration of these methodologies enhances the depth and scope of the research. Additionally, an analysis of historical sources and historiographical works has been conducted, contributing to the formation of an independent scholarly perspective.

Discussion

The land issue remains one of the most complex subjects in Kazakh historical research. To gain a deeper understanding of this topic, it is essential to examine key works that provide significant insights. Among the notable Soviet-era scholars who contributed to this field are A. Donich (Donich, 1928), M.G. Sirius (Sirius, 1928), A.I. Chelintsev (Chelintsev, 1928), and S.P. Shvetsov (Shvetsov, 1926), among others. These researchers generally maintained the view that, due to natural and climatic conditions, the majority of Kazakhstan's territory was only suitable for nomadic livestock farming.

S.P. Shvetsov, in particular, argued that the nomadic lifestyle and extensive pastoral economy of the Kazakh people were essential and should be preserved because of environmental factors. Additionally, under the direction of A. Alibekov, he conducted an extensive study that examined not only the Kazakh way of life but also the living conditions and land relations of Cossacks and Russian settlers. By compiling and organizing available materials, he produced a comprehensive work titled "Kazakh Economy in Its Natural-Historical and Everyday Contexts."

In 1926, the People's Commissariat of Agriculture of the Kazakh ASSR published materials on land allocation norms in the republic (Shvetsov, 1926). While contemporary researchers often cite this publication as an individual work by Shvetsov, it was, in fact, a collaborative effort carried out under his editorial supervision.

The issue of land in Soviet-era Kazakhstan has been thoroughly examined in both Russian and Kazakh academic literature. Historians often cite S.D. Asfendiyarov, a key figure in Kazakh historiography, who played a crucial role in shaping Kazakhstan's scientific historical narrative. He was one of the first scholars to explore discussions on the civilizational unity of nomadic culture, critically reevaluating early

interpretations that linked ethnicity to ancestral knowledge shaped by environmental and cultural factors (Asfendiarov, 1998).

To gain a deeper understanding of the complex transformations within Kazakh society, the comprehensive works of M.K. Kozybayev (Kozybayev, 1991), N.E. Masanov (Masanov, 1995), and Zh.B. Abylkhozhin (Abylkhozhin, 1991) are particularly valuable.

Some of the most significant research on the social dimensions of agrarian history, conducted under the Kazakhstan Academy of Sciences, includes the studies of G.F. Dakhshleyger and K.N. Nurpeisov (Dakhshleyger, Nurpeisov, 1985). These scholars provided an objective perspective on land redistribution, emphasizing that one of the Kazakh people's greatest achievements in land use policies was securing genuine equality.

In contemporary historiography, the in-depth and comprehensive studies of A.P. Kozlov (Kozlov, 2015), N.A. Abdurakhmanov (Abdurakhmanov, 2014), and S.Sh. Kazyev (Kazyev, 2014) deserve special attention. These authors analyze the Soviet leadership's land policies, highlighting contradictions and inconsistencies in the early government decrees. They particularly focus on the central issue of resettlement, shedding light on the disparities between federal and regional authorities in addressing this challenge. According to researchers, despite the urgent need to resolve the agrarian issue in Kazakhstan, it required a thorough and well-considered analysis rather than hasty decisions driven by fleeting political sentiments.

J.U. Kydyralina, in her works, examines Soviet national policy in the 1920s, revealing the conflict between Kazakh political parties and the national intelligentsia, who supported the idea of "national communism," and those who advocated for strict centralization. This clash also extended to land issues (Kydyralina, 2009).

E.B. Sydykov argues that the policy of returning Kazakh lands and prohibiting peasant resettlement had significant socio-psychological consequences (Sydykov, 1998).

Contemporary Kazakh researchers such as A.M. Auanasova and A.M. Suleimenov have also addressed this multifaceted issue, particularly focusing on the evolution of the delimitation of Kazakhstan's state borders and the formalization of its borders under Soviet rule (Auanasova, Suleimenov, 2010). N.B. Seidin has studied the relationship between geopolitical changes and border policies across different historical periods (Seidin, 2006).

In recent studies, Z.A. Amanzholova has emphasized the role of the "Alash" party, noting that the territorial-national autonomy established at the Second All-Kazakh Congress in Orenburg—comprising regions with a predominantly Kazakh population—marked the beginning of Kazakh statehood (Amanzholova, 2014).

Numerous local scholars have documented valuable insights regarding land settlement in the Irtysh region during this period. In her work "Famine in Semey District and Its Consequences (1931-1933)", K.K. Baisarina highlights that the ineffective agrarian reforms implemented by the Soviet government were a key factor contributing to the famine, detailing its impact specifically in the Semey district (Baisarina, 2021).

Similarly, B.Zh. Atantayeva and her co-authors, in their study “Confiscation of Rich Farms as an Integral Part of the Collectivization Policy in the 1920s-30s (Based on the Example of East Kazakhstan)”, examine the process of property confiscation from wealthy landowners in East Kazakhstan and the hardships faced by peasants who lost their lands during this time (Atantayeva, Akhmetova, 2021).

The study by Zhanbosinova A.S. and colleagues, “Historical Memory of the Modernization of the Kazakh Court in Soviet Narratives”, explores the effects of land reforms on the social structure of the nomadic Kazakh people. These reforms were implemented under the pretext of modernizing the Kazakh village (Zhanbosinova, 2020).

Similarly, N.Sh. Ismagulov and D.M. Ismagulova provide a comprehensive analysis of the development of land norms within Soviet land policy. Their article emphasizes the significance of defining land norms based on newly uncovered archival materials, examining the unique aspects of their formation and the methods used to determine the land fund (Ismagulov, Ismagulova, 2022).

Additionally, significant interest is sparked by the foundational research of Harvard University professor Terry Martin (Martin, 2011). He offers a different perspective on the well-known Bolshevik principles of internationalism and the right of nations to self-determination, arguing that early Soviet national policies were detrimental to the Russian population. Specifically regarding Kazakhstan, he introduces historical evidence into academic discourse suggesting that Russian peasants faced discrimination during the Land Reform of the early 1920s.

When studying the territorial division related to the land issue, another important aspect should be highlighted. Western scholars note that until 1924, the new Soviet government retained all administrative divisions of the former Tsarist Empire, merely renaming them without considering their geographical or historical relevance. The language and ethnic characteristics of the population were disregarded.

For instance, "The former Steppe Governor-Generalship, located within the territory of Soviet Kazakhstan, was transformed into the Autonomous Kyrgyz Republic, while the Turkestan province remained unchanged and was renamed the Turkestan Autonomous Republic."

A. Bennigsen writes that Muslim communist leaders advocated for the unity of the Muslim nation and sought to establish Muslim states such as a Unified Turkestan, the Tatar-Bashkir Republic, and a United North Caucasus. However, a unified Muslim state posed a significant threat as a centralized competitor to Soviet power (Bennigsen, 1983).

Results

The colonization of the Kazakh steppe has a long history. The pre-revolutionary colonization of Kazakhstan can be divided into two stages: the military-Cossack colonization, which lasted until the 1870s, and the subsequent mass migration of Slavic and other European populations from the western provinces of the Russian Empire. As a result, between 1870 and 1914, approximately 1,434,400 people settled in what is now Kazakhstan (Alekseenko, Alekseenko, 1999). This large-scale colonization

significantly influenced the region's ethnic composition and left a lasting impact on its economic, social, and cultural development.

One of the dominant demographic trends in pre-revolutionary Kazakhstan was the gradual increase in the proportion of settlers and the decline of the indigenous population. This trend was particularly noticeable in Northern and Eastern Kazakhstan. By October 1917, on the eve of the Bolsheviks' rise to power, the total population of Kazakhstan reached 5,753,500 people (Alekseenko, 1993).

The starting point of Soviet Kazakhstan's national-political history was the signing of the decree by V.I. Lenin on August 26, 1920, establishing the "Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic" under the authority of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR). The newly formed state's borders were primarily drawn based on economic and political considerations rather than a thorough acknowledgment of the historical and ethnic characteristics of the included territories. Consequently, it is unsurprising that Kazakhstan's national borders were revised multiple times over the years.

Soviet agrarian policy in Kazakhstan had unique aspects. Unlike in Russia's central European regions, where the Bolsheviks secured peasant support by redistributing land from landlords, the land issue in Kazakhstan was less critical. This was due to the absence of large landowners, with most cultivable land being held by settlers and Cossacks. Following their rise to power, the Bolsheviks struggled to fully execute their agrarian agenda. The October Revolution of 1917 symbolized the dominance of the communal peasant mindset, fulfilling a long-standing aspiration to eliminate private landownership and redistribute land among peasants according to labor-based norms. As the country edged closer to civil war, the Bolshevik government sought to appease the peasantry by introducing its initial agrarian policies—the Decree on Land (1917) and the Fundamental Law on the Socialization of Land (1918).

At the beginning of the 20th century, in the socio-political life, the role of the leader of Alash, Alihan Bokeyhan, was of great importance among the intelligentsia. Ä. Bökeyhan considered his primary duty to be the restoration of the rights of Kazakhs to their lands and territories, while avoiding bloody resistance from Russian settlers, Cossacks, and others. The establishment of the Main Land Committee by the Provisional Government in April 1917 to address land issues provided him with many opportunities in this matter. As the commissioner of the Turgay region, he was able to find an effective solution to the complex land issue in favor of the Kazakhs under his jurisdiction, without causing significant complaints from settlers and their representatives. This can be seen in subsequent events.

At the initiative of A. Bokeyhan, in April 1917, provincial Kazakh congresses were held in several regions. In addition to discussing pressing issues of the time, they raised demands for Russia to be declared a democratic federal republic, the election of deputies from among the Kazakh people, and the establishment of civil administration committees from the village level to the provincial level. Between April 2 and 8, in Orenburg, under the chairmanship of A. Baitursynuly, the Turgay Regional Congress adopted the following decisions under the sixth clause:

1. Kazakhs consider it fair that land be expropriated for state needs only after the settlement process is completed, based on the principles established by the Constituent Assembly.

2. Vacant plots, as well as unlawfully seized lands, must be immediately returned to their former owners. Additionally, plots abandoned by old settlers must be transferred back to their original owners.

3. Settlement activities in the Steppe regions and Turkestan must be halted. The relocation of Kazakhs currently residing on unsettled lands should be suspended. There should be a new land demarcation process, returning illegally taken homes, hayfields, arable lands, and pastures to Kazakhs. In these areas, free haymaking and livestock grazing should be permitted during the winter. Forest plantations cultivated by Kazakhs should be returned to their former owners. Poor Kazakhs living near forested areas should be provided with housing conditions (Alash-Orda, 1992).

This congress played a significant role in addressing crucial issues such as the unification of the Kazakh people and the resolution of land-related matters.

In this regard, it is particularly noteworthy that the Cossacks' congress "fully supported the resolution of the regional Kazakh congress on the land issue and decided to join it." Additionally, "The Kazakhs and peasants at the congress shook hands, embraced as brothers... They declared, 'Let us now be friends, let us resolve minor border disputes through mutual agreement and unite through our committee.'" (Kyr balasy, 1917).

In July 1917, A. Bokeyhan decided in advance to leave the Cadet Party. He explained his departure by stating that during the summer of 1917, he encountered strong disagreements with other members of the Central Committee (CC) on three key issues. The Cadet Party's CC supported the introduction of private land ownership, whereas Bokeyhan was convinced that if Kazakhs acquired land as private property, they would soon sell it to Russian peasants—just as the Bashkirs had tragically done—and would ultimately be left with nothing. Additionally, at a critical moment, the Cadet Party's Central Committee suddenly began opposing Kazakh autonomy and the separation of religion from the state. In response to this, Bökeyhan expressed his dissatisfaction, resigned from the Central Committee, and announced his departure from the party at the First All-Kazakh Congress, held in Orenburg from July 21 to 28, 1917.

He wrote about his decision in an article titled "Why I Left the Cadet Party." In particular, he stated: "The Cadet Party supports private land ownership. In our case, transferring land into private hands will lead to a situation similar to that of the Bashkirs, where, after some time, land plots will be sold to neighboring peasants, and Kazakhs will end up impoverished. The Cadet Party opposes national autonomy. We, under the banner of Alash, strive to establish national autonomy... The Cadet Party is against the separation of church and state, whereas I support this separation. These three differences are clearly defined. Therefore, I decided to leave the Cadet Party and organize the Alash Party." (Gali han, 1917).

Due to the frequent change of the All-Russian government every two to three months, the leader of Alash-Orda, Alihan Bokeyhan, persistently and convincingly

defended the necessity of including the Siberian and Turkestan regions within the Alash autonomy before each newly established Russian authority.

He also emphasized that Alash autonomy covered a circular-shaped territory and formed a large political entity with a population of ten million (Alash-Orda, 1992). It is important to note that Bokeyhan and his Alash-Orda associates did not aim to expel Russian peasants who had settled on Kazakh lands, nor the so-called "German colonists" and Hokhols (a term used by settlers themselves and Tsarist officials—Author's note), as well as Cossacks and many other migrants. They did not seek to deport them back to Russia. In all his works, research, articles, and writings, Älihan viewed all categories of settlers as victims of the Tsarist government's "ill-conceived colonial expansionist policy." After the fall of autocracy, despite being a commissioner of the Provisional Government, he did not allow Kazakhs to mistreat settlers or forcibly expel them from occupied territories. Evidence of this can be found in his telegram sent from Orenburg on May 19, 1917, while serving as the Turgay regional commissioner: "If the Kazakhs of Village No. 2 in the Elek volost, resettled under Section No. 434, do not agree with the conditions outlined in the protocol drawn up by the regional government chairman Tkachenko and deputy chairman Kadirbayev on May 13, 1917, they will be forcibly expelled."

Alihan Bokeyhan urged Kazakhs to live as peacefully as possible with settlers. He accepted the settlement of Russian migrants in the Kazakh steppe as an already established fact. On the eve of the declaration of Alash autonomy, he wrote: "A boundary will be plowed between Russian and Kazakh lands, and beyond that, Kazakhs shall no longer graze their livestock, mow hay, or cultivate crops. I ask you to live in harmony with the Russians, without conflict. Otherwise, Kazakhs will be punished." (CGA RK. – F. 17. – Op. 1. – D. 23. – L. 11.)

Regarding the land issue, the renowned poet and Alash activist M. Dulatov also addressed this pressing matter in his poem "Kazakh Lands," stating: "If you lose the land you have left today, You will only graze livestock on bare soil, Kazakh." With these lines, he called for finding a solution to the escalating land dispute. During a heated debate at the Kremlin on August 20, 1920, Ä. Yermekov gave a precise answer to Lenin's question, "Which territories will be included in the Kazakh autonomy?" As a result, he successfully secured a 13,400-kilometer border in favor of Kazakh autonomy. In this context, Ahmet Baitursynuly also emphasized the importance of the land issue in his article "On an Unresolved Matter," published in the "Kazakh" newspaper. He argued that the land issue was the most critical problem, determining whether the Kazakh people would survive or perish.

To illustrate the difficult period of negotiations in the Kremlin for defining the border between Kazakh autonomy and the RSFSR, here are a few little-known facts from Kazakhstan's history in 1919–1920. One notable fact is how 29-year-old Alimhan Yermekuly (Yermekov) defended the oil and gas fields of what was then Guriyev (now Atyrau region) from Soviet leader V. Lenin. A short excerpt from his memoirs was published by Zhayık Bekturov in 1989 in the "Ortalyq Qazaqstan" regional newspaper under the article "Ush Aleken" ("Three Ali's") (Bekturov, 1989).

The second fact concerns Ahmet Baitursynuly's letter to the All-Russian Council of People's Commissars and the Central Executive Committee, which resulted in the

return of Kostanay Uyezd from Russia's Chelyabinsk region to the jurisdiction of the Autonomous Republic. Today, you know that Kostanay region has become the "breadbasket" of an independent Kazakhstan, where at least a quarter of the country's annual grain harvest is produced. Would Alimhan Yermekuly and Ahmet Baitursynuly have been able to defend and return these lands to the Kazakhs without the irrefutable scientific and historical evidence presented by national leader Alihan Bokeyhan? His archival proofs confirmed that Tsarist colonial authorities had illegally seized these territories. Bokeyhan personally participated in negotiations, particularly in discussions on defining the border between Kazakhstan and Russia. Leading the Kazakh delegation, he attended meetings of the RSFSR Council of People's Commissars and negotiations in the Kremlin. However, he preferred to remain in the background, supporting his younger colleagues—such as Yermekov—by providing them with indisputable facts and arguments.

Or take another example: In his letter demanding the return of Kostanay Uyezd, A. Baitursynuly not only emphasized that he was born and raised in the region and had worked there as a teacher but also provided concrete evidence that Kazakh lands in the area had been illegally seized by Cossacks and settlers. To strengthen his argument, he cited A. Bokeyhan's 1908 article "The Future Desert," which detailed these unlawful land acquisitions (Staryi Stepnyak, 1908). Bokeyhan's leading role in the border negotiations is further confirmed by Ä. Yermekov's memoirs, as well as an archival document provided by the Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI) (RGASPI. – F. 17. – Op. 3. – D. 65. – L. 17.).

In 1928, Bokeyhan wrote and published a brief but highly valuable scientific essay titled "Agriculture of the Karakalpak Region" in the journal "Kazakhstan's National Economy." At that time, the Karakalpak Autonomous Region was still part of the Kazakh ASSR until July 1930. It remains unclear whether the Alash leader published this essay out of concern over the RSFSR's planned annexation of the region or purely for academic purposes. However, on July 20, 1930, the Karakalpak Autonomous Region was officially removed from the Kazakh ASSR and placed directly under the RSFSR's jurisdiction. Later, on December 5, 1936, it was transferred to the Uzbek SSR. In the same year (1930), Uzbekistan also claimed Tashkent as its new capital. Notably, between 1918 and 1924, under the leadership of T. Ryskulov and S. Khodjanov, Tashkent served as the capital of the Turkestan ASSR and effectively remained within the Kazakh ASSR until 1930. However, these territorial redistributions took place when A. Bokeyhan was not only absent from the leadership of the republic but also from his homeland altogether. Since 1922, the "Alaş-Orda" leader had been trapped in the "Moscow cage," from which he could only escape to his homeland occasionally.

In 1923, an administrative-territorial reform was initiated in the USSR, leading to the process of national-territorial division in Central Asia. One of the main objectives of this large-scale initiative, which continued for many years, was to ensure the efficient use of the country's natural resources. S. Saduaqasov explained that the reform concerning the Kyrgyz Republic aimed to consolidate regions with similar climatic and ethnic characteristics into a unified economic-administrative entity. While acknowledging the overall rationale behind the project, Säduaqasov also highlighted

several issues that arose during the districting process, particularly in defining the republic's external borders. In his article, he thoroughly analyzed all disputed territories of the autonomy, demonstrating which regions should remain within the Kazakh ASSR. His conclusions were based on an in-depth understanding of the ethnic composition of the uyezds and the types of economic activities practiced in those areas.

In his previously published article, S. Saduaqasov highlighted the national issue in connection with economic districting, emphasizing this matter more thoroughly in his role as chairman of the Kazakh ASSR Planning Commission. He stressed the need to consider the historical characteristics of the planned district-based volosts. Säduaqasov argued that, due to the Tsarist government's policy of selective rather than mass colonization of Kazakh lands, the current approach to districting did not align with the framework of the modern economy (Sadvokasov, 1924). In this context, it is worth recalling that in 1923, during the adoption of the RSFSR Land Code, the local government introduced an additional regulation. This regulation established land-use relations in the Kazakh ASSR's nomadic and semi-nomadic regions in accordance with the local characteristics of existing economies. However, while expressing his views on settlement policies, Säduaqasov disagreed with the content of this regulation.

In turn, Seyitqali Mendeshev, the first chairman of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR and a member of the Presidium of the USSR CEC in 1924-1925, insisted that the Tashkent Uyezd should be incorporated into Kazakhstan during territorial disputes between the Kazakh ASSR and the Uzbek SSR over the former Syr Darya region. Mendeshev based his argument on the fact that the majority of the population in the Tashkent Uyezd were Kazakhs. He noted a fundamentally incorrect tendency to count only the nomadic Kyrgyz (Kazakhs) while disregarding the settled, agricultural Kyrgyz (Kazakhs), even though they constituted the majority in several districts of the uyezd. Saken Seifullin, a prominent representative of the revolutionary wing and Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR (1922-1924), frequently opposed what Zh. U. Kydyralin described as the "colonial excesses of the central authorities." At Kazakhstan's Third Party Conference in March 1923, a representative of the central apparatus, E. M. Yaroslavsky, harshly criticized Seifullin, accusing him of deviating from the main line of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and replacing class struggle with national struggle.

Conclusion

By 1925, the process of unifying all Kazakh lands under the Kazakh ASSR was finalized. This followed a decree by the USSR Central Executive Committee on October 7, 1924, which established the Uzbek and Turkmen ASSRs, along with the Tajik ASSR within Uzbekistan and the Kara-Kyrgyz Autonomous Region under the RSFSR. As part of this decision, Kazakh lands that had been part of the Turkestan Republic were transferred to the Kazakh ASSR, along with the Karakalpak Autonomous Region, which remained part of it until 1930.

The Alash leaders took the land issue seriously, recognizing its significance for the people's well-being. Publications like "Aikap" magazine and "Kazakh" newspaper

consistently highlighted land concerns, emphasizing the need to preserve national unity and sovereignty. Many historical materials from these periodicals, which contributed to intellectual, literary, and cultural discussions, were later misrepresented or excluded from Soviet historiography. These newspapers and magazines pursued ambitious goals, but many had short lifespans, with some ceasing publication after just one issue. Nevertheless, they played a crucial role in political debates, striving to fulfill their mission despite the challenges.

A detailed study of the 1930 pre-Soviet map of Kazakhstan, published in 1985 by researchers from Oxford University's Central Asian Studies Society, shows that the country's territorial boundaries once had a nearly circular shape (Kazakhs on Russians Before 1917, 1985). This reflects the borders defined during "Alash-Orda" leader Alikhan Bokeikhan's steadfast efforts to assert Kazakh rights over these lands before the All-Russian authorities in 1918–1919. The map also illustrates how Kazakhstan's present borders were formed following the separation of the Orenburg region and the Karakalpak Autonomous Region. Bokeikhan's remark on the eve of "Alash-Orda's" autonomy declaration—"These lands are sufficient for us, as long as we protect and cultivate them"—highlights the critical importance of preserving Kazakhstan's vast territory.

References:

- Abdurahmanov N. A. Iz istorii politiki zemleustroistva kazahskogo naseleniya v 1917—1927 gg. Rol' nacional'noi intelligencii v razreshenii zemel'nogo voprosa [Elektronnyi resurs]/ N. A. Abdurahmanov// Vestnik Karagandinskogo universiteta. – 2014. - № 4(76). – S. 26-33. Rejim dostupa: URL:https://history-philosophy.vestnik.ksu.kz/apart/srch/2014_history_4_76_2014.pdf
- Abylhojin J. B. Tradicionnaya struktura Kazahstana: social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii (1920—1930-e gg.). / J. B. Abylhojin.- Alma-Ata : Gylym, 1991. – 240 s.
- Alash-Orda: Sbornik dokumentov./ Sost. N. Martynenko. – Almaty: «Aıqap», 1992, 189 s.
- Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana v 1920-1990 gg./ A.N. Alekseenko. – Almaty: Gylym, 1993. – 7 p.
- Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana za 100 let (1897 – 1997 gg.)/ N.V. Alekseenko, A.N. Alekseenko. – Ust'-Kamenogorsk: Poligrafiya, 1999. – 27 p.
- Amanjolova Z.A., Atanov M.M., Turarbekov B.SH. Pravda o gosudarstvennoi granice Respubliki Kazahstan. 3-e izd. / Z.A. Amanjolova, M.M. Atanov, B.SH. Turarbekov. – Almaty: Jibek joly, 2014. – 167 p.
- Asfendiarov S. D. Istoriya Kazahstana s drevneishih vremen. 3-e izd.: uchebnik / S. D. Asfendiarov.- Almaty : Sanat, 1998. - 304 s.
- Atantaeva B.Zh., Akhmetova R.D., Abenova G.A., Tokhmetova G.M. Confiscation of rich farms as an integral part of collectivization policy in the 20-30s of the 20th century (on the example of East Kazakhstan) // Collection of reports of the republican scientific and practical conference on the topic "Political repressions in

the 20s-30s of the 20th century: causes and consequences" - Semey, 2021. - P. 36-39.

Auanasova A.M., Suleimenov A.M. Iz istorii delimitacii gosudarstvennyh granic Respubliki Kazahstan / A.M. Auanasova, A.M. Suleimenov// Evraziiskii yuridicheskii jurnal. – 2010. - №4 (23). – S. 10-15.

Baysarina K.K. Famine in the Semey region and its consequences (1931-1933) // Collection of reports of the republican scientific-practical conference on the topic "Political repression in the 20-30s of the XX century: causes and consequences" - Semey city, 2021. - p. 31-35 .

Bekturov J. Ush Aleken./ Bekturov J. // «Ortalyk Kazakstan» gaz., - Karagandy, 1989.

Bennigsen A. Musul'mane v SSSR. / A. Bennigsen. – Parij: Ymca Press. 1983. – 90 c.

CGA RK. – F. 17. – Op. 1. – D. 23. – L. 11.

Chelincev A.N. Perspektivy razvitiya sel'skogo hozyaistva Kazahstana/ A.N. Chelincev// Narodnoe hozyaistvo Kazahstana, 1928. – №4–5. – S.1–39.

Dahshleiger G. F., Nurpeisov K. N. Istoriya krest'yanstva sovetskogo Kazahstana. / G. F. Dahshleiger, K. N. Nurpeisov. Alma-Ata : Nauka, 1985. T. 1. - 247 s.

Donich A.N. Problemy novogo kazahskogo aula./ A.N. Donich. – Kzyl-Orda: izd. Gosplana KazSSR, 1928. – 28 s.

Gali han. Men kadet partiyasynan nege shyktylm?// «Kazak» gaz., - Semei, 1917, 23 jelt., - № 256.

Ismagulov U. Sh., Ismagulova D. M. Kazakstanda zher normasyn zhasaktau zhane zher koryn anyktau maseleleri (1917-1930 zhzh.). [Problems of creating land norms and determining land stock in Kazakhstan (1917-1930)] № 4 (100). 122-131(2022) Kazakhs on Russians Before 1917. A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursynov, T. Ryskulov.// Society for Central Asian Studies. Reprint series. – 1985, Oxford. - № 5.

Kaziev S. SH. Pereselencheskii vopros v nacional'noi politike sovetskogo gosudarstva v Kazahstane v 1920-e gody / S. SH Kaziev.// Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya. - 2014. - № 3 (26). S. 116—124.

Koigeldiev M. Alash kozgalysy. Juz jyldan son: oku kuraly./ M.Koigeldiev. – Almaty, 1995. – 7 p.

Kozlov A. P. Istoki agrarnoi politiki sovetskoi vlasti v Kazahstane v 1920-e gg./ A. P. Kozlov // V mire nauchnyh otkrytii. Social'no-gumanitarnye nauki. - 2015. - № 9.3 (69). P. 823—829

Kozybaev M. K. Istoriya i sovremennost'./ M. K. Kozybaev.- Alma-Ata, 1991. - 256 s.

Kydyralina J. U. Naciya i istoriya. / J. U. Kydyralina. – Astana : Elorda, 2009. – 304 s.

Kyr balasy. «Torgai oblysynyn mujyk-kazagynyn siezi». //«Kazak», gaz., - Orynbor, 1917. - № 229.

Martin T. Imperiya «polojitel'noi deyatel'nosti». Nacii i nacionalizm v SSSR, 1923— 1939 / T. Martin; per. s angl. O. R. SCHyolokovoi; Upolnomochennyi po

- pravam cheloveka v Rossiiskoi Federacii [i dr.]. M. : ROSSPEN : Fond «Prezidentskii centr B. N. El'cina», - 2011. – 662 s.
- Masanov N. E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy jiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva./ N. E. Masanov. - Almaty : Socinvest ; M. : Gorizont, 1995. – 320 s.
- RGASPI. – F. 17. – Op. 3. – D. 65. – L. 17.
- Sadvokasov S. Osnovnye problemy, vznikshie pri raionirovanii Kirgizii (Okonchanie)/ S. Sadvokasov.// Sovetskaya Kirgiziya. – 1924. - № 1-2. - S. 36—42.
- Seidin N.B. Kazakstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: kalyptasuy, maseleleri jane aikyndalu barysy./ N.B. Seidin. – Almaty. KSZI, 2006. – 172 p.
- Shvecov S.P. Priroda i byt Kazahstan. Kazahskoe hozyaistvo v ego estestvenno-istoricheskikh usloviyah. Materialy k vyrabotke norm zemel'nogo ustroistva v Kazahskoi ASSR./ SHvecov S.P. – Leningrad: N.K.Z.KazSSR, 1926. – P.93–105.
- Sirius M.G. K voprosu o bolee racional'nom napravlenii sel'skogo hozyaistva v Severnom Kazahstane/ M.G. Sirius// Narodnoe hozyaistvo Kazahstana. – 1928. – №6–7. – P.15–36.
- Saryi Stepnyak`. Buduschaya pustynya.// «Sibirskie voprosy», jurn. – 1908. - №45-46. - P. 19-27.
- Sydykov E. B. Rossiisko-kazahstanskije otnosheniya na etape stanovleniya totalitarnoi sistemy./ E. B. Sydykov. – Almaty: Gylym, 1998. – 208 p.
- Zhanbosinova, A.S., Zhandybayeva, S.S., Atantayeva, B.Z., Zhirindinova, K.R., Kazbekova, A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives // Opción, Año 36, Regular №91.- 2020. - 426-441.

Айсара А. Оралбекова

Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

Кеңес дәуіріндегі жер реформалары және қазақ зиялыларының ұстанымы

Аннотация. Бұл мақалада Кеңес дәуіріндегі жер реформаларының мәні мен олардың қазақ қоғамына әсері талданады. Кеңес билігі жүргізген жер саясаты, әсіресе ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру, қазақ халқының дәстүрлі экономикалық жүйесіне түбегейлі өзгерістер әкелді. Нәтижесінде, көшпелі және жартылай көшпелі халық қоныстануға мәжбүр болды, бұл экономикалық дағдарыс пен ашаршылық сияқты ауыр салдарларға алып келді.

Сонымен қатар, мақалада қазақ зиялыларының осы реформаларға қатысты ұстанымдары қарастырылады. Алаш қайраткерлері мен кеңестік кезеңдегі ұлттық интеллигенцияның жер мәселесіне қатысты көзқарастары әртүрлі болғанымен, олардың басты мақсаты – қазақ халқының жерін, мәдениетін және өмір сүру салтын сақтау болды. Кейбіреулері кеңес билігімен ынтымақтасып, реформалардың жекелеген тұстарын қолдаса, енді біреулері жер саясатының әділетсіздігін сынап, қарсылық білдірді. Мақаланың мақсаты – кеңестік аграрлық саясаттың ұзақ мерзімді салдарын бағалау және бұл мәселедегі қазақ зиялыларының рөлін, күресін тарихи тұрғыдан талдау. Сонымен қатар, мақалада кеңестік республикалардың ұлттық-аумақтық межелеуіндегі қайшылықтар мен даулы мәселелер қарастырылады, бұл өз

кезегінде қазақ халқының этникалық және мемлекеттік бірлігіне ықпал еткен маңызды факторлардың бірі болды.

Кілт сөздер: Кеңес билігі, жер реформалары, ұжымдастыру, отырықшыландыру, қазақ зиялылары, Алаш қайраткерлері, жер мәселесі, аграрлық саясат, ашаршылық, тарихи талдау.

Айсара А. Оралбекова
Университет Шакарима, Семей, Казахстан

Земельные реформы советского периода и позиция казахской интеллигенции

Аннотация. Эта статья анализирует сущность земельных реформ советского периода и их влияние на казахское общество. Земельная политика, проводимая советскими властями, в частности коллективизация и насильственная оседлость, привела к коренным изменениям в традиционной экономической системе казахского народа. В результате кочевое и полукочевое население было вынуждено осесть, что повлекло за собой серьезные последствия, такие как экономический кризис и голод.

Кроме того, в статье рассматриваются позиции казахской интеллигенции по отношению к этим реформам. Хотя взгляды представителей движения «Алаш» и национальной интеллигенции советского периода на земельные вопросы различались, их главной целью было сохранение земель, культуры и образа жизни казахского народа. Одни сотрудничали с советскими властями и поддерживали отдельные аспекты реформ, тогда как другие выступали против несправедливости земельной политики и подвергали ее критике. Статья направлена на оценку долгосрочных последствий советской аграрной политики, а также на исторический анализ роли и борьбы казахской интеллигенции в данном вопросе. Кроме того, в ней рассматриваются противоречия и спорные вопросы национально-территориального размежевания советских республик, что, в свою очередь, являлось одним из факторов, повлиявших на этническое и государственное единство казахского народа.

Ключевые слова: Советские власти, земельные реформы, коллективизация, оседлость, казахская интеллигенция, представители Алаш, земельный вопрос, аграрная политика, голод, исторический анализ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Абдурахманов Н. А. Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917—1927 гг. Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса [Электронный ресурс]/ Н. А. Абдурахманов// Вестник Карагандинского университета. – 2014. - № 4(76). – С. 26-33. Режим доступа: [URL:https://historyphilosophyvestnik.ksu.kz/apart/srch/2014_history_4_76_2014.pdf](https://historyphilosophyvestnik.ksu.kz/apart/srch/2014_history_4_76_2014.pdf)

Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920—1930-е гг.). / Ж. Б. Абылхожин.- Алма-Ата : Гылым, 1991. – 240 с.

Алаш-Орда: Сборник документов./ Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: «Айқап», 1992, 189 с.

Алексеев А.Н. Население Казахстана в 1920-1990 гг./ А.Н. Алексеев. – Алматы: Гылым, 1993. – 125 с.

- Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897 – 1997 гг.) / Н.В. Алексеев, А.Н. Алексеев. – Усть-Каменогорск: Полиграфия, 1999. – 147 с.
- Аманжолова З.А., Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. Правда о государственной границе Республики Казахстан. 3-е изд. / З.А. Аманжолова, М.М. Атанов, Б.Ш. Турарбеков. – Алматы: Жибек жолы, 2014. – 228 с.
- Асфендияров С. Д. История Казахстана с древнейших времен. 3-е изд.: учебник / С. Д. Асфендияров. – Алматы : Санат, 1998. – 304 с.
- Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А., Тохметова Г.М. Конфискация байских хозяйств как составная часть политики коллективизации в 20-30-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана) // Сборник докладов республиканской научно-практической конференции на тему «Политические репрессии в 20-е годы». -30-е годы XX века: причины и последствия» – г. Семей, 2021. – С. 36-39.
- Ауанасова А.М., Сулейменов А.М. Из истории делимитации государственных границ Республики Казахстан / А.М. Ауанасова, А.М. Сулейменов// Евразийский юридический журнал. – 2010. - №4 (23). – С. 10-15.
- Байсарина К.К. Голод в Семейском районе и его последствия (1931-1933 гг.) // Сборник докладов республиканской научно-практической конференции на тему «Политические репрессии в 20-30-е годы XX века: причины и последствия» - г. Семей, 2021 г. . - стр. 31-35.
- Бектуров Ж. Үш Әлекең./ Бектуров Ж. // «Орталық Қазақстан» газ., - Қарағанды, 1989.
- Беннигсен А. Мусульмане в СССР. / А. Беннигсен. – Париж: Умса Press. 1983. – 90 с.
- Ғали хан. Мен кадет партиясынан неге шықтым?// «Қазақ» газ., - Семей, 1917, 23 желт., - № 256.
- Дахшлейгер Г. Ф., Нурпеисов К. Н. История крестьянства советского Казахстана. / Г. Ф. Дахшлейгер, К. Н. Нурпеисов. Алма-Ата : Наука, 1985. Т. 1. - 247 с.
- Донич А.Н. Проблемы нового казахского аула./ А.Н. Донич. – Кызыл-Орда: изд. Госплана КазССР, 1928. – 28 с.
- Исмагулов Ұ. Ш., Исмагулова Д. М. Қазақстанда жер нормасын жасақтау және жер қорын анықтау мәселелері (1917-1930 жж.). // Отан тарихы. - № 4 (100). – 2022. – 122-131 бб.
- Казиев С. Ш. Переселенческий вопрос в национальной политике советского государства в Казахстане в 1920-е годы / С. Ш. Казиев.// Вестник Пермского университета. История. - 2014. - № 3 (26). С. 116—124.
- Козлов А. П. Истоки аграрной политики советской власти в Казахстане в 1920-е гг./ А. П. Козлов // В мире научных открытий. Социально-гуманитарные науки. - 2015. - № 9.3 (69). С. 823—829
- Козыбаев М. К. История и современность./ М. К. Козыбаев.- Алма-Ата, 1991. - 256 с.
- Кыдыралина Ж. У. Нация и история. / Ж. У. Кыдыралина. – Астана : Елорда, 2009. – 304 с.

- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң: оқу құралы./ М.Қойгелдиев. – Алматы, 1995. – 369 б.
- Қыр баласы. «Торғай облысының мұжық-қазағының сиезі». //«Қазақ», газ., - Орынбор, 1917. - № 229.
- Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923— 1939 / Т. Мартин; пер. с англ. О. Р. Щёлоковой; Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]. М. : РОССПЭН : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», - 2011. – 662 с.
- Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества./ Н. Э. Масанов. - Алматы : Социнвест ; М. : Горизонт, 1995. – 320 с.
- РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Д. 65. – Л. 17.
- Садвокасов С. Основные проблемы, возникшие при районировании Киргизии (Окончание)/ С. Садвокасов.// Советская Киргизия. – 1924. - № 1-2. - С. 36—42.
- Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы./ Н.Б. Сейдін. – Алматы. ҚСЗИ, 2006. – 172 б.
- Сириус М.Г. К вопросу о более рациональном направлении сельского хозяйства в Северном Казахстане/ М.Г. Сириус// Народное хозяйство Казахстана. – 1928. – №6–7. – С.15–36.
- Старый Степняк. Будущая пустыня.// «Сибирские вопросы», журн. – 1908. - №45-46. - С. 19-27.
- Сыдыков Е. Б. Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы./ Е. Б. Сыдыков. – Алматы: Гылым, 1998. – 272 с.
- ЦГА РК. – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 11.
- Челинцев А.Н. Перспективы развития сельского хозяйства Казахстана/ А.Н. Челинцев// Народное хозяйство Казахстана, 1928. – №4–5. – С.1–39.
- Швецов С.П. Природа и быт Казахстан. Казахское хозяйство в его естественно-исторических условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской АССР./ Швецов С.П. – Ленинград: Н.К.З.КазССР,1926. – С.93–105.
- Kazakhs on Russians Before 1917. A. Bukeykhanov, M. Dulatov, A. Baytursynov, T. Ryskulov.// Society for Central Asian Studies. Reprint series. – 1985, Oxford. - № 5.
- Zhanbosinova, A.S., Zhandybayeva, S.S., Atantayeva, B.Z., Zhirindinova, K.R., Kazbekova, A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives // Opción, Año 36, Regular №91.- 2020. - 426-441.

Information about authors:

Oralbekova Aysara Ayankyzy - PhD candidate, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Оралбекова Айсара Аянқызы – докторант, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Оралбекова Айсара Аянқызы – докторант, университет Шакарима, Семей, Казахстан.

Шығыс Қазақстанның қазақ тұрғындары зерттеушілер еңбектерінде (XIX ғ. соңы - XX ғ.).

М.Қ. Егізбаева

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ҚР, (Алматы, Қазақстан)

E-mail: egyzbaevamk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3338-291X>

Аңдатпа.Мақалада Қазақстанның шығыс аймағы қазақтарының зерттелуіне байланысты мәселелер туралы қарастырылған. Мақаланың басты мақсаты – Шығыс Қазақстан қазақтарының мәдениетін зерттеген ғалымдардың еңбектерін саралау болып табылады. Қазақ даласы туралы жазба деректер патшалық Ресейдің отарлау саясатына байланысты көбейе түсті. Патша шенеуніктерінің жазба деректері толық зерттеулерге, таза ғылыми еңбектерге жатпаса да зерттелініп отырған тақырыпқа қажетті мағлұматтар береді және де бұл еңбектердегі қазақ өмірі жайындағы деректердің библиографиялық мәні қазірге дейін жойылған жоқ.

Түйін сөздер: Этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер.

Кіріспе

XVIII ғ. аяғында Семей, Өскемен төңірегінде қызмет бабымен ондаған жылдар бойы тұрған әскери инженер И.Г. Андреев сол маңдағы қазақ жұртшылығымен тығыз байланыста болуының нәтижесінде қазақ этнографиясы туралы өте құнды ғылыми еңбек қалдырды. И.Г. Андреев еңбегі негізінен Тарбағатай өңірі толығымен кіретін Қазақстанның солтүстік-шығысын мекендейтін Орта жүз қазақтарының өміріне байланысты жазылған. Оның «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» [1] еңбегінің басты құндылығы - Сібір шебіне Ертіс бойынша және Горькая шебіне іргелес жатқан қазақ руларының орналасуын көрсетуі.

XIX ғасырдың бас кезіне жататын И. Сиверс пен И.П. Фальктың «Письмо из Сибири» деген еңбегінде де Шығыс Қазақстан қазақтарының өмір салты, тұрмыс-тіршілігіне байланысты деректер бар. И. Сиверс өзінің саяхатының барысында жол бойындағы әсіресе, Тарбағатай таулары, Боғас өзені бойында жайлап отырған қазақтарға байланысты көрген-білгендерін күнделік бетіне түсіріп отырған [2].

Қазақ халқын этнографиялық тұрғыдан зерттеуде Дербес Сібір корпусының бастығы, генерал-майор С.Б. Броневский де айтарлықтай із қалдырды. С.Б. Броневский Москва ауыл шаруашылығы қоғамы мен Ішкі істер министрлігі Азиялық департаментінің тапсырмасы бойынша өзінің қол астындағы офицерлердің көмегімен Қазақстан, оның ішінде Орта жүз қазақтарының ауыл-

шаруашылығының жай-күйі мен дамуы туралы орасан зор материал жинады. Олардың бірқатары «Земледельческий журнал» бетінде жарияланды.

1829-1830 жж. С.Б. Броневский өзінің жұмысын аяқтап, оны Петербургте шығатын «Отечественные записки» журналында жариялайды. Онда зерттеуші Орта жүз қазақтарының өмір салты, әдет-ғұрыптары мен рухани мәдениеті туралы пікірлері мен тұжырымдары, көрген-білгендері, көкейге түйгендерін баяндайды [3].

1832 жылы С.Б. Броневскийдің осы журналда жарияланған «О первой оседлости и хлебопашестве киргизов во вновь образуемом Кокбектинском округе в Киргизской степи» атты мақаласы Көкпекті округі қазақтарының отырықшылыққа көшудегі алғашқы тәжірибелері қазақ диқандарының жер жыртуы туралы болды, сондай-ақ, этнографиялық мәліметтерге де толы. Бұл мақалада көптеген диқандардың есімдері аталған [4].

Аталмыш өңірде іссапармен болған Н.Д. Абрамовтың 1865 жылы жарық көрген «Киреевские киргизы Сибирского ведомства» атты мақаласы тікелей осы аймақтың қазақтарына байланысты еді. Бұл еңбекте автор олардың рулық құрамы, орналасуы, кәсібі жайлы нақты мәліметтер береді [5].

Орыстың белгілі саяхатшысы Г.Н. Потанин өзінің еңбектері мен мақалаларында өңір қазақтарына байланысты құнды деректер қалдырған. Оның саяхаттарының нәтижесінде жазылған «Очерки Северо-Западной Монголии» атты еңбегінде келтірілген қазір мүлде беймәлім ғұрып ерекше көңіл аударарлықтай: ғалым алғаш күн күркірегенде қазақтар үй сыртынан шөмішпен айнала ұрып, оны босағаға есік жанына қойып, «саумалық-саумалық, құрдық па, құрмадық па, жақсылықты, ескі жыл шықты, жаңа жыл келді» - деп айтып, ырым жасайтынын, сондай-ақ күрішті төгуге, ысыраптауға болмайды, ол пайғамбардың тісінен қалған» - деген түсінік барын жазады [6, 98 б.]. Сондай-ақ Орыс Географиялық қоғамы жазбаларында жарияланған «Поездка по Восточному Тарбагатаю» [7], «Путешествие по озеру Зайсан в южную область Черного Иртыша» [8] атты мақалалары да Тарбағатай қазақтарының рулық құрамы және орналасуы, мал шаруашылығымен айналысуы, үй кәсібі, қолөнер және аңшылық өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі жайлы мәліметтерге толы.

Сондай-ақ қарастырылып отырған өңір қазақтарының заттай және рухани мәдениеті туралы мәліметтер белгілі түрколог ғалым, түркі халықтарының этнографиясының білгірі В.В. Радловтың «Из Сибири» атты кітабында баяндалған [9].

Сонымен қатар белгілі ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерінде өңір қазақтарына байланысты мәліметтерді кездестіруге болады. Ғалым өзінің сапарында Тарбағатай өңірлерінде болып, сол жерлерді қоныстанып отырған қазақтардың ауылдарында болғанын жазып кеткен. Әсіресе, Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының 2 [10] және 4 [11] томдарындағы мәліметтердің маңызы зор.

Жоғарыда аталған еңбектерден басқа орыстың мерзімді басылымдарында әдеби және әскери журналдарда қазақ халқының өмір-тіршілігіне байланысты мақалалар басылып тұрды. Солардың бірі П. деген атпен автордың «Обычаи киргизов Семипалатинской области» [12] деген мақаласы Тарбағатай өңірі

қазақтарының құда түсіп, қыз ұзату және үйленуге, бала тууға, өлік жөнелтуге байланысты әдет-ғұрыптарына тікелей байланысты жазылған. 1855 жылы «Северная пчела» журналында жарияланған К. Дужанның «Свадебные обряды у киргизов Кокбектинского округа» деген мақаласындағы құда түсіп, қыз ұзату және үйленуге байланысты әдет-ғұрыптар жөнінде көптеген қызықты деректер келтірілген [13]. Бұл еңбектердің құндылығы сол - олар еңбектерін тікелей ел арасынан өздері жинаған мағлұматтар негізінде жазған.

Н.А. Аристов [14] қазақ жүздері мен рулары, олардың таңбалары, шығуына, санына байланысты мәліметтерді халық арасынан жинай отырып, құнды мағлұматтар тастады.

Сондай-ақ қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын терең зерттеген Орыс Географиялық Қоғамының Батыс Сібір бөлімі және осы бөлімнің Семей бөлімшесінің жазбаларында жарияланған мақалалар ішінде де Тарбағатай өңірі қазақтарына байланысты мақалалар біршама. Солардың бірі Г. Катанаевтың «Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке» деген мақаласы [15]. Бұл мақалада өңір қазақтарының заттай мәдениетіне, яғни баспанасына, киіміне, тағамына қатысты мағлұматтар келтірілген. Еңбек осы аймақты мекендеп отырған қазақтардың заттай мәдениетін көршілес қазақ және орыс қоныстанушыларымен салыстырмалы түрде жазылған.

XIX ғасырдың аяғынан бастап шыға бастаған «Обзор Семипалатинской области» жинағының 1886 [16], 1887 [17], 1890 [18] жылдардағы басылымдарында және «Памятная книжка Семипалатинской области» жинақтарында да [19] облыстың мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, көші-қон жолдары, этникалық құрамы, қазақтардың мінез-құлқы жөніндегі мағлұматтарды көптеп кездестіруге болады.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Семей өңірінде өмір сүріп қазақтардың өмір-тіршілігімен етене танысқан Н.Я. Коншин болды. Ол сол өңірдегі қазақтардың ауылдарын аралап, зерттеу жұмысын жазу барысында үлкен септігін тигізген деректерді жазып қалдырып кетті. Оның «Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области» деген еңбегі Тарбағатай өңірін жайлаған қазақтардың тұрғын-жайлары, шаруашылығына қатысты мағлұматтарға толы [20]. «По Усть-Каменогорскому уезду» [21], «Краткий исторический очерк Семипалатинского края» [22], «К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области, в оседлое состояние» [23] және т.б. мақалалары өлкенің этнографиясы мәселелерін қамтыған. Ал Коншиннің «Записки о торговле с Западным Китаем и Западной Монголией и о мерах к ее развитию» [24] деген еңбегі Семей өңірінен өтетін сауда жолдары, тауарлардың құны, сауданың маңызы, қазақтардың саудаға араласуы жайында айтылған. Тарбағатай қазақтарының этнографиясын зерттеуде Н.Я. Коншиннің өзіндік орны ерекше. Бұл еңбектерде жергілікті қазақтардың әдет-ғұрпына, егін егу, шөп шабу тәсілдеріне, отырықшылыққа бет бұру үдерісіне айрықша мән береді.

Аталмыш өңір қазақтарының тұрмыс-салты мен мінез-құлқы және орналасуы туралы құнды мәлімет қалдырған 1903 жылы Қазақстан мен Қытай шекарасындағы Зайсаннан өтіп Қара Ертісті өрлей, одан әрі Өрмегейтіні асып,

Батыс Моңғолияны аралап, қайтарында Қосағаш арқылы қайтқан Г.Е. Грумм-Гржимайло «Западная Монголия и Урянхайский край» атты үш томдық еңбек жазды. Осы кітаптың 2-ші кітабының III-томында абақ-керей, наймандардың тұрмыс-салт, әлеуметтік мәселелері жөнінде баяндайды [25]. Г.Е. Грумм-Гржимайло мәліметтерін Н.Б. Борнеман толықтырады [26].

Шәкәрім Құдайбердіұлы [27] мен М. Тынышпаев [28], М.Ж. Көпеев [29] еңбектерінен де өңір руларының орналасуы, санына байланысты мәліметтер алуға болады. Алайда бұл мәліметтер мұқият қаруды қажет етеді.

Сондай-ақ аталмыш өңір қазақтарының тұрмысына байланысты «Казакки» деген атпен шыққан КСРО Ғылым Академиясының С.И. Руденко басшылығымен жүргізілген арнайы экспедициялық зерттеу комиссиясының материалдары жинағының бірнеше басылымдарында жарияланған мақалалардың орны ерекше.

Осы аталған жинақтағы 1927 жылы Семипалатинск губерниясы қазақтарының тұрмыс күйіне атап айтқанда, сумен, азық-түлікпен қамтамасыз ету жөнінде және тағамы мен киімдері санитарлық зерттеу жүргізген Н.А. Трофимуктың мақаласы ерекше. Еңбектің құндылығы сол, қазақтардың тамақтануындағы әлеуметтік айырмашылықты зерттей отырып, ғалым бай мен кедейдің күніне тұтынатын тағам мөлшерінің процентін есептеп шығарды [30].

Бұдан кейінгі уақытта Шығыс Қазақстан қазақтарына байланысты аталған экспедициялық зерттеу комиссиясының материалдарында жарияланған С.И. Руденконың «Очерк быта северо-восточных казахов» еңбегі өлке қазақтарына (өмір-тіршілігі, үй-жайы, киімі) қатысты ғылыми деректерінің құндылығымен және зерттелініп отырған өлке этнографиясын қамтығандығымен де назар аудартады. Аталмыш еңбекте Шығыс Қазақстан қазақтарының материалдық мәдениетіне, әсіресе баспанасы, киім-кешегі, тағамына айрықша мән берген [31].

Осы экспедиция зерттеулерінің мақалалар жинағында жарияланған Шығыс Қазақстан наймандарына байланысты Ә.Х. Марғұланның мақаласы да қызықты [32].

Дәстүрлі тағамдар жүйесін зерттеуде ерекше атап өтетін еңбек -Ф.А. Фиельструптың сүт тағамдары жайлы мақаласы. Ол түркі-моңғол халқының сүттен дайындалатын тағам түрлерін әзірлеу, өңдеу тәсілдерін салыстыра отырып зерттеген алғашқы еңбек [33].

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда қазақ этнографиясын зерттеу ісі едәуір қолға алына бастады. Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімі қызметкерлерінің қазақтардың дәстүрлі және осы заманғы тұрмысын зерттеген еңбектерінде осы өңірдің қазақтары туралы деректер ұшыраса бастады.

Осындай мақсатпен құрамында ғылыми қызметкерлер Д. Рахметов және М. Уралов бар этнографиялық экспедиция 1946-1948 жж. аралығында Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына зерттеулер жүргізді. Бұл экспедицияның жұмысы Қазақстандағы этнографиялық зерттеулердің бастамасы болды. М. Уралов пен Д. Рахметов Шығыс Қазақстанның Зайсан, Тарбағатай және Ақсуат аудандарында болды және экспедиция есебіне қарағанда қазақтардың мүлдем жоғалып кеткен киім түрлеріне байланысты құнды да қызықты этнографиялық

материалдар жинаған. Өкінішке орай экспедиция нәтижелері жарияланбаған, архив сақталмаған [34].

Зерттеліп отырған өңір қазақтарына байланысты Х.А. Арғынбаевтың мақаласында шығыстағы қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениетінде орыстармен қатынас нәтижесінде пайда болған өзгерістер туралы баяндалған. Онда қазақтар арасындағы баспанасы, киімі, тағамындағы өзгерістер, керісінше орыс баспанасы, киімі, тағамына қазақтардың әсері айтылады. Мәселен, әсіресе қымыздың орыстар арасында көп тарағаны айтылады [35].

М.С. Мұқанов пен В.В. Востровтың қазақ халқының және туыстас түркі халықтарының ру-тайпалық құрамы мен орналасуына қатысты монографиясы этникалық процесті зерттеуге қосатын елеулі үлес [36] және осы еңбекте олар ең алғаш рет қазақ халқының XIX-XX ғғ. басындағы ру-тайпалық құрылымдарының нақты орналасу аумағын картаға түсірді. Кейіннен М.С. Мұқанов тек Орта жүз қазақтарын қамтып жеке монография шығарды [37]. Осы зерттеуінде Орта жүз құрамына кірген тайпалардың тегі, әр кезеңдегі тағдыры мен этникалық тарихы, аймақтағы қазақтардың рулық құрамы, олардың әр кезеңдегі орын ауыстыруы сияқты мәселелерге егжей-тегжейлі тоқталған.

Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, В.В. Востров сияқты ғалымдардың бірігіп жазған «Қазақ шежіресі хақында» деген еңбегі Орта жүз, оның ішінде қарастырылып отырған аймақ қазақтарының әр кезеңдегі орналасуы, этникалық құрамына байланысты құнды мәліметтерге толы [38].

Г.С. Нұрғалымованың «Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті» деген еңбегінде осы өңірді мекен еткен тайпалар туралы мәліметтер келтіріліп, шығыс өңіріне түрлі мақсатпен келген елшіліктер мен экспедициялар деректері сараланады. Елді-мекен, жер-су атауларының тарихы баяндалады [39].

Зардыхан Қинаятұлы [40], Ислам Қабышұлы [41] сияқты ғалымдардың еңбектерінде де зерттеліп отырған аймақты мекендеген қазақ тайпаларына байланысты мәліметтер кездеседі.

Шығыс Қазақстан қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптарына байланысты жазылғын Д.Б. Ескекбаевтың мақаласы өңір қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдеріне тікелей қатысты. Автор мақаланы өзі ел арасынан жинаған мәліметтер негізінде жазғандықтан бұл мақаланың біз үшін маңызы зор [42].

Қорыта айтқанда, Тарбағатай өңірінің қазақтарының зерттелуін қарастыру мәселесі қазақ халқының локальдық топтарын зерделеуде маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. - Алматы: Ғылым, 1998. - 278 с.
- Сиверс И., Фальк И.П. Письма из Сибири. - Алматы: Ғылым, 1999. - 136 с.
- Броневский С.П. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. - 1830. - Ч.2, кн. 2. - С. 193-194.
- Броневский С.П. О первой оседлости и хлебопашестве киргизов во вновь образуемом Кокбектинском округе в Киргизской степи // Земледельческий журнал. - 1832. - № 8. - С. 89-91.

- Абрамов Н.Д. Киреевские киргизы Сибирского ведомства // Известия РГО. - СПб., 1865. - Т.1. - С.112-123.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. - СПб., 1881. -Вып.2. -181 с.
- Струве К., Потанин Г. Поездка по восточному Тарбагатаю // Записки ИРГО. - СПб., 1867. - Т.1. - С.65-73.
- Струве К., Потанин Н. Путешествие на озеро Зайсан и речную область Черного Иртыша // Записки РГО по общей географии. - СПб., 1867. - Т.1. - С. 55-61.
- Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. -М.: Наука, 1989. - 749 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5-ти томах. - Т. 2. -416 с.
- Левшин В.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - 655 с.
- П. Обычай казахов Семипалатинской области // Русский вестник. - 1878. - № 9. - С.23-46 .
- Дужин К. Свадебные обряды у киргизов Кокбектинского округа // Северная пчела. - 1855. - № 92. - С.16-18.
- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. - СПб., 1897. - 486 с.
- Катанаев Г. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке // Записки Зап.Сибирского отдела ИРГО. - 1893. - Кн. XV. - С. 79-85.
- Обзор Семипалатинской области на 1886 год. - Семипалатинск, 1887. - 87 с.
- Обзор Семипалатинской области на 1887 год. - Семипалатинск, 1888. - 87 с.
- Обзор Семипалатинской области на 1890 год. - Семипалатинск, 1891. - 87 с.
- Сборник статей по Семипалатинской области (Из памятных книжек на 1897-99). - Семипалатинск, 1899. - 112 с.
- Коншин Н.Я Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. - Семипалатинск, 1901. - С. 9-19.
- Коншин Н.Я. По Усть-Каменогорскому уезду. Путевые заметки. - Семипалатинск, 1899. - 51 с.
- Коншин Н.Я Краткий исторический очерк Семипалатинского края // Наше хозяйство. - 1923. - № 9. - С. 34-40.
- Коншин Н.Я. К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние // Наше хозяйство. - 1923. - № 10. - С.41- 47.
- Коншин А. Записки о торговле с Западным Китаем и Западной Монголией о мерах к ее развитию // Наше хозяйство. - 1926. - № 2. - С. 57-64.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. -Л., 1926. - Т. 3. - 895 с.
- Борнеман Н. Очерки Тарбагатайского края // Сборник консульских донесений. - 1900. - Вып. III. - С. 29-35.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ, һәм хандар шежіресі. - Алматы: Дастан, 1992. - 120 б.

- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. - Ташкент, 1925. - 75 с.;
- Көбейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. - Алматы, 1993. - 76 б.
- Трофимук Н.А. Санитарный очерк обследования, питания, жилища и одежды жителей Казахстана // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 163-202.
- Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 1-62.
- Маргулан А.Х. Найманы // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 63-70.
- Фиельструп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 71-85.
- Қазақстандағы тарих ғылымы. - Алматы, 2004. - 321 б.
- Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX веков (По материалам Восточного Казахстана) // Труды ИИАЭ. - Алматы, 1959. - Т. 6. - С. 19-90.
- Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. - Алма-Ата, 1968. - 255 с.
- Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алма-Ата: Наука, 1974. - 200 с.
- Аргынбаев Х.А., Муканов М.С., Востров В.В. Қазақ шежіресі хақында. - Алматы: Атамұра, 2000. - 464 б.
- Нұрғалымова Г.С. Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті. - Алматы: "Арыс" баспасы, 2002. - 116 б.
- Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары. IX-XII ғасыр. - Астана: Елорда, 2001. - 208 б.
- Қабышұлы И. Керейлер керуені: тарихи монографиялық қысқаша шолу. - Өлгий, 1978. - 116 б.
- Ескекбаев Д.Б. Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. - Алматы, 2001. - 51-58 бб.

М.К. Егизбаева

К.и.н.,.. доцент КазНУ им. аль-Фараби, ҚР, г. Алматы

Казахское население восточного Казахстана в трудах исследователей (конец XIX-XX в.в.)

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы исследования казахов восточных регионов Казахстана. Главная цель статьи – проанализировать труды ученых, исследовавших культуру и быт казахов Восточного Казахстана. Письменные данные о казахской степи увеличились в связи с колониальной политикой царской России. Письменные материалы царских чиновников не относятся к полноценным исследованиям, научным трудам, но дают нам необходимые сведения об исследуемой теме, и библиографическое значение материалов о казахской жизни в этих трудах до сих пор не утратило свою научную значимость.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, обычаи и обряды, одежда, ремесло.

M.K. Egyzbaeva
Associate Professor of KazNU al-Farabi, RK, Almaty

Kazakh population of eastern Kazakhstan in the works of researchers (late 19th – 20th centuries)

Abstract. The article discusses the problems of research of Kazakhs Altai-Tarbagatai. The main goal of the article is to analyze the works of scientists who have studied the culture and life of Kazakhs in East Kazakhstan. The written data on the Kazakh steppe increased in volume in connection with the colonial policy of Tsarist Russia. The written materials of the tsarist officials do not belong to full-fledged research, scientific works, but they give us the necessary information about the topic under study, and the bibliographic value of materials about Kazakh life in these works has still not lost its scientific significance.

Key words: ethnos, nation, ethnography, customs and rituals, clothes, create.

Reference:

- Andreev I.G. Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov. - Almaty: Gylym, 1998. - 278 s.
- Sivers I., Fal'k I.P. Pis'ma iz Sibiri. - Almaty: Gylym, 1999. - 136 s.
- Bronevskij S.P. Zapiski general-majora Bronevskogo o kirgiz-kajsakah Srednej Ordyy // Otechestvennye zapiski. - 1830. - Ch.2, kn. 2. - S. 193-194.
- Bronevskij S.P. O pervoj osedlosti i hlebopashestve kirgizov vo vnov' obrazuemom Kokbektinskom okruge v Kirgizskoj stepi // Zemledel'cheskij zhurnal. - 1832. - № 8. - S. 89-91.
- Abramov N.D. Kireevskie kirgizy Sibirskogo vedomostva // Izvestiya RGO. - SPb., 1865. - T.1. - S.112-123.
- Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii. - SPb., 1881. - Vyp.2. - 181 s.
- Struve K., Potanin G. Poezdka po vostochnomu Tarbagatayu // Zapiski IRGO. - SPb., 1867. - T.1. - S.65-73.
- Struve K., Potanin N. Puteshestvie na ozero Zajsan i rechnuyu oblast' Chernogo Irtysha // Zapiski RGO po obshchej geografii. - SPb., 1867. - T.1. - S. 55-61.
- Radlov V.V. Iz Sibiri: stranicy dnevnika. -M.: Nauka, 1989. - 749 s.
- Valihanov Ch.Ch. Sobr. soch.: v 5-ti tomah. - T. 2. -416 s.
- Levshin V.I. Opisanie kirgiz-kajsakskih ord i stepej. - Almaty: Sanat, 1996. - 655 s.
- P. Obychaj kazahov Semipalatinskoj oblasti // Russkij vestnik. - 1878. - № 9. - S.23-46 .
- Duzhin K. Svadebnye obryady u kirgizov Kokbektinskogo okruga // Severnaya pchela. - 1855. - № 92. - S.16-18.
- Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemen i narodnostej i svedeniya ob ih chilennosti. - SPb., 1897. - 486 s.
- Katanaev G. Priirtyshskie kazaki i kirgizy Semipalatinskogo uezda v ih domashnej i hozyajstvennoj obstanovke // Zapiski Zap.Sibirskogo otдела IRGO. - 1893. - Kn. XV. - S. 79-85.

Obzor Semipalatinskoj oblasti na 1886 god. - Semipalatinsk, 1887. - 87 s.

Obzor Semipalatinskoj oblasti na 1887 god. - Semipalatinsk, 1888. - 87 s.

Obzor Semipalatinskoj oblasti na 1890 god. - Semipalatinsk, 1891. - 87 s.

Sbornik statej po Semipalatinskoj oblasti (Iz pamyatnyh knizhek na 1897-99). - Semipalatinsk, 1899. - 112 s.

Konshin N.Ya Oчерki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoj oblasti // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. - Semipalatinsk, 1901. - S. 9-19.

Konshin N.Ya. Po Ust'-Kamenogorskomu uezdu. Putevye zametki. - Semipalatinsk, 1899. - 51 s.

Konshin N.Ya Kratkij istoricheskij oчерk Semipalatinskogo kraja // Nashe hozyajstvo. - 1923. - № 9. - S. 34-40.

Konshin N.Ya. K voprosu o perekhode kirgiz Semipalatinskoj oblasti v osedloe sostoyanie // Nashe hozyajstvo. - 1923. - № 10. - S.41- 47.

Konshin A. Zapiski o trgovle s Zapadnym Kitaem i Zapadnoj Mongoliej o merah k ee razvitiyu // Nashe hozyajstvo. - 1926. - № 2. - S. 57-64.

Grumm-Grzhimajlo G.E. Zapadnaya Mongoliya i Uryanhajskij kraj. -L., 1926. - T. 3. - 895 s.

Borneman N. Oчерki Tarbagatajskogo kraja // Sbornik konsul'skih donesenij. - 1900. - Vyp. III. - S. 29-35.

Qudajberdiuly Sh. Turik, qazaq, hөm handar shezhiresi. - Almaty: Dastan, 1992. - 120 b.

Tynyshpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. - Tashkent, 1925. - 75 s.;

Kobejuly M.Zh. Qazaq shezhiresi. -Almaty, 1993. - 76 b.

Trofimuk N.A. Sanitarnyj oчерk obsledovaniya, pitaniya, zhilishcha i odezhdy zhitelej Kazahstana // Kazaki: Sbornik statej. - L., 1930. - Vyp. HV. - S. 163-202.

Rudenko S.I. Oчерk byta severo-vostochnyh kazakov // Kazaki: Sbornik statej. - L., 1930. - Vyp. XV. - S. 1-62.

Margulan A.H. Najmany // Kazaki: Sbornik statej. - L., 1930. - Vyp. HV. - S. 63-70.

Fiel'strup F.A. Molochnye produkty pitaniya turkov-kochevnikov // Kazaki: Sbornik statej. - L., 1930. - Vyp. XV. - S.71-85.

Qazaqstandaqy tarih gylmy. - Almaty, 2004. - 321 b.

Argynbaev H.A. Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyanie na material'nuyu kul'turu kazahov v seredine XIX i nach. XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazahstana) // Trudy IIAE. - Almaty, 1959. - T. 6. - S.19-90.

Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov. - Alma-Ata, 1968. - 255 s.

Mukanov M.S. Etnicheskij sostav i rasselenie kazahov Srednego zhuza. - Alma-Ata: Nauka, 1974. - 200 s.

Arqynbaev H.A., Muqanov M.S., Vostrov V.V. Qazaq shezhiresi haqynda. - Almaty: Atamura, 2000. - 464 b.

Nurgalymova G.S. Shygys Qazaqstannyn kone tarihy men madenieti. -
Almaty: “Arys” baspasy, 2002. - 116 b.
Qinayatuly Z. Mongol ustirtin meken etken sonqy turki tajpalary. IX-XII qasyr. -
Astana: Elorda, 2001. - 208 b.
Qabyshuly I. Kerejler kerueni: tarihi monografiyalyq qysqasha sholu. - Olgij,
1978. -116 b.
Eskekbaev D.B. Shygys Qazaqstan oblysy qazaqtarynyn otbasylyq әдет-qұryptary
// Qazaqtyn adet-qұryptary men salt-dqstırleri: otkendegisi men bygini.
Maqalalar zhinaqy. - Almaty, 2001. - 51-58 bb.

Авторлар туралы мәлімет:

Меруерт Карпыковна Егизбаева — тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, археология, этнология және музеология кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Meruert Karpykovna Yegizbayeva — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Меруерт Карпыковна Егизбаева - к.и.н., доцент, кафедра археологии, этнологии и музеологии, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

IRSTI 03.20

The influence of exiled poles on social and cultural life of Eastern Kazakhstan in the XIX - early XX centuries

Bakyt Zh. Atantayeva¹, Raushan D. Akhmetova^{2*}, Meruyert B. Ibrayeva³

¹ Shakarim University, (Semey, Kazakhstan)

² Shakarim University, (Semey, Kazakhstan)

³ Astana IT University, (Astana, Kazakhstan)

¹ batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

³ micmik_kz@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-5656-7976>

Abstract. Among the representatives of different ethnic groups living in the multi-ethnic, multi-religious society of Kazakhstan, there is also a place for representatives of the Polish one. Poles first appeared on the territory of Kazakhstan in the XVIII century. They were Polish rebels who were exiled by the tsarist government to the Kazakh land. The local authorities forcibly attached them to the population of Ural and Siberian Kazakhs against their will. The exiled Poles participated in the national liberation revolts in Poland against the Russian Empire in 1830-1831, 1863-1864. A significant part of them was nobles. Among the Poles were many poets and writers, artists and doctors, engineers and lawyers.

The article analyzes the contribution of exiled Polish figures to the public atmosphere and cultural transformation of Kazakhstan, tells about individual representatives of the Polish ethnic group, which has contributed to the socio-economic development of East Kazakhstan. The authors conclude that the objective studying of the problem of the history of the Poles on the territory of Kazakhstan is of great scientific importance both for ethno geographical history and for the consolidation of Kazakhstani society and the consolidation of national integrity in modern conditions.

Keywords: Poles, culture, figures, scientists, exiles, Eastern Kazakhstan.

Introduction

The modern polyethnic composition of the Republic of Kazakhstan's population has evolved over a long historical period. However, the socio-political events of the XIX - XX centuries had the most tangible impact on this process, primarily the forced migration of various social and ethnic groups, among which were the Polish people.

Because of the sparsely populated vast territories and remoteness from the center of Russia, Kazakhstan was a favorite place of exile of «undesirable» peoples. One of the punitive measures applied by the Russian Empire against those dissatisfied with its policy was political exile. By means of exile, the tsarist government intended to increase the number of the non-Kazakh population in the eastern region of Kazakhstan, considering it, among other things, as a tool for colonization of the region. In the XIX century in the Russian Empire, there were various types of exiles - settlement, hard labor, administrative exile, and expulsion of residence. From European Russia to Western Siberia, and later to the Steppes people were expelled administratively for crimes of a political nature. Almost all of them lived in sparsely populated county

towns. The imprint on the stay of Poles in exile imposed the harsh climate which complicated adaptation and was the reason for many diseases. The economic backwardness of the county towns, the almost complete lack of industry (the population was mainly engaged in nomadic pastoralism), the remoteness from the center, and the underdevelopment of agriculture made it very difficult to find work for the exiles. With few exceptions, most of the exiles survived mainly at the expense of benefits.

The relevance of the topic is due to the widespread interest in «microhistory» in historical science when the study of private events helps identify trends in society as a whole. The study of the Poles' exile to the area of eastern Kazakhstan makes it possible to determine its regional specifics, the social composition of the exiles, the compilation of their short biographies, the study of their activities in places of exile, the contribution of Polish exiles to the development of the region.

Materials and methods

The methodological basis of the study is general scientific methods of historical research and scientific analysis. At the same time, the system and structural analysis is important, which makes it possible to consider any developing phenomenon as a certain system having the appropriate structure and functional significance. The interdisciplinary nature of the problem leads to the use of a complex of different research methods based on a systematic approach to international relations, comparative analysis, and other methods that provide results objectively reflecting the current state of the problem under study. So, important information about the ethnography, demography, and interrelationships of the multinational population of the Semipalatinsk region was available in the works of W. von Tsin, V. Nikitin, P. Makovetsky, A. Pervushin, N.Ya. Konshin, G. Sopotov and F. Zobnin, which were published in the Semipalatinsk gazettes kept in the funds of the Semey Regional History and Local Lore Museum [Semipalatinsk Region Gazette 1880 №32,35, 37; 1882 №23/24; 1888 №19; 1898 № 28/29, №33, 49/50; 1896 №45; 1898 №3 26/27; 1902 №1-9].

Along with these essential provisions, the criteria of historical analysis are included in the methodological basis, and the objectivity of the historical truth and the degree of its correspondence to actual historical knowledge is of great importance. Particular attention was paid to source analysis, critical analysis of sources, and their comparative study to obtain the most objective data. For this purpose, unpublished (archival) documents and published sources were used, in particular Notes of the West Siberian Branch of the Russian Geographical Society. A source analysis of personal documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (F. 469) was carried out.

Discussion

Valuable information is presented in the articles of B. Gerassimov, a local historian, one of the founders of the Semipalatinsk subdivision of the West Siberian

Branch of the Russian Geographical Society, a priest who in his works cited a list of political criminals of Polish exiles, noted that exiled Poles were a... cultural element (Gerassimov, 2012: 623).

The fact that Poles were also exiled to the territory of East Kazakhstan is indirectly evidenced by the statistical data given by the well-known local historian N. Abramov in articles about Semipalatinsk (Abramov, 1861: 140) and Ust-Kamenogorsk (Abramov, 1863: 124).

Among foreign researchers, George Kennan should be noted. An American traveler, having lived several years in Siberia, comprehensively studied the subject of political repression. His work «Siberia and Repression», especially the chapters on the eastern region of Kazakhstan, are a valuable source in studying the history of Kazakhstan (Kennan, 1906).

In Soviet science, the problem of Polish exile was considered from the point of view of the formational approach to the study of the historical process, the struggle of the people with the tsarist government for independence was determined by the role of the class struggle in history. The socio-political and cultural life of ethnic diasporas, including Poles, is considered in the works of V.Z. Galiyev (Galiyev, 1965; 1978).

In modern historiography, the history of Polish exile to Western Siberia, to which East Kazakhstan was administratively related, the main areas of Poles' activities in exile, and the problems of their adaptation to new living conditions are covered in generalizing works. The collection «Poles in Siberia at the end of the XIX – first quarter of the XX century: historiographic traditions, new directions and perspectives of research» contains articles by Polish and Russian historians, reflecting various aspects of the Polish presence in Siberia at the end of the XIX – first quarter of the XX centuries (Poles in Siberia, 2021).

Particularly noteworthy are the scientific works of the B.S. Shostakovich, who published a number of works devoted to the history of exiled Poles in Siberia, covering in detail the main forms of activity of Poles in Siberia, including daily life and all kinds of creative activities, based on a broad documentary basis (Shostakovich, 2015). In the studies of Shostakovich, a special place is taken by fragments of memories of participants in the national liberation movement with detailed comments from the author (Memories from Siberia, 2009).

A researcher N.V. Stepanenko addresses the historical conditions for the formation of the Polish diaspora in Kazakhstan (XIX – early XX century), cultural, educational, and scientific activities of political exiles in Kazakhstan, and also distinguishes periods of political exile of Polish revolutionaries in Kazakhstan, noting a separate stage of the participants of the revolts of 1831-1833 (Stepanenko, 2020; 2012).

Polish scientists contributed to the study of Siberian exiles (Tenze, 1990; Sliwowska, 1991). The scientific works of the famous Polish scientist, professor of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences W. Sliwowska are well known to the scientific community. A significant part of her research is devoted to the history of Polish exile in Russia, which expands the concept of Polish exile in the XIX century in Siberia since they are based on documents first introduced into scientific use. V. Sliwowska's works present new data on the history of Polish exiles to Siberia and study

the role of exiled Poles in the history and culture of the region (Sliwowska, 1998; 1991; 1996).

A separate group of studies at the present stage should include works that have highlighted the economic structure, cultural, religious life, and identity of diasporas living in East Kazakhstan. Researchers M.M. Rezontova and N. Petelskaya traced the history of the settlement of Poles in eastern Kazakhstan (Resontova, 2011; Petelskaya, Resontova, 2009). The history of the Polish diaspora in Kazakhstan is considered in the work of B. Zh. Atantaeva, T.A. Kamaldzhanova. In addition, the monograph notes individual representatives of Polish exiles, their participation in expeditions on the Steppe, in the work of local scientific societies, and assistance to the work of museums (Atantayeva, Kamaldzhanova, 2014).

Results

The beginning of the formation of the Polish population in the East Kazakhstan areas was set with the Polish political exiles in the XVIII-XIX centuries who with their education made a great contribution to the development of ethnography, geology, geography, and other sciences and had a great influence on the economic, social and cultural life of Kazakhstan. Political exiles served as teachers, and doctors, actively engaged in cultural and educational activities, contributed to the creation of local history museums, opened libraries, and studied the nature of the region.

The deprivation of Polish sovereignty led to armed protests from 1796 to 1863. In the 1930s, political opponents of the autocracy, freedom fighters, among whom were many Poles, members of the Polish national liberation movement of 1830-1860, were exiled to the territory of Kazakhstan from tsarist Russia. The uprisings were motivated by the desire to create a separate independent state from the Polish Kingdom, which was part of the Russian Empire until 1917.

Distribution of exiles in areas was made by the Steppe General-Governor, and in the cities by governors of the areas. It is difficult to say how they were guided by this distribution, but it was of great importance to the exiles. The fact is that only Petropavlovsk, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, and, perhaps, Pavlodar, could be called cities, while others – Karkaralinsk, Zaysan, Kokchetav, Akmolinsk, and Atbasar - were small villages with 1-2 thousand inhabitants (Konshin, 1923:1).

Describing the demographic situation in cities, among other categories of the population, N. Abramov notes that in 1861 in Semipalatinsk there were 27 men and 1 woman of the Roman Catholic faith, and in Ust-Kamenogorsk, there were 31 men and no women. Such an unnatural gender ratio indicates the involuntary presence of those people in the region. Other information on the social and age status of Catholics living in the region is not available.

The First General Population Census of the Russian Empire of 1897 contains such information on the number of Polish diasporas in the Semipalatinsk region. 128 men and 67 women of Polish nationality lived throughout the region, 113 of them were men and 66 of them were women (The first general census, 1897). This ratio of the urban and non-urban population indicates, most likely, that the majority of Poles living in the territory of the region belonged to the category of the supervised population, that is,

exiles. The predominance of male «exiles» disturbed the authorities, as such gender inequality did not contribute to the exiles' desire to remain in the place of exile forever.

One of the first researchers of the life of exiled Poles in the Semipalatinsk region B. Gerassimov notes that the archives of the Semipalatinsk regional administration and the Ust-Kamenogorsk city administration did not contain evidence that the territory of the region was inhabited by participants of the uprising of 1831. But there are certain references to political criminals exiled in 1840-1850 for belonging to secret political organizations (Gerassimov, 2012: 605).

Some of the exiles served a sentence of hard labor, after which they were assigned to military service in various military units, and others were expelled to East Kazakhstan for settlement. In the future, the Polish diaspora was replenished by the participants of the Polish uprising of 1863 exiled to East Kazakhstan.

B. Gerassimov notes that «exiled Poles living in the Semipalatinsk region can be divided into two categories: the first includes persons exiled in different periods of the XIX century, until 1863, and the second – those who got to Siberia for the Polish uprising of 1863 (in official documents we did not come across any references to settlement in the area of participants in the Polish uprising of 1831). Meanwhile, according to private information – they lived in the Semipalatinsk region: there are certain indications of the settlement of political criminals exiled there in 1848, 1849, 1850, 1851, and 1857. Those persons were exiled to Siberia because they belonged to various secret political societies which the Government had discovered at various times. Some of the exiles of the first category were serving a sentence of hard labor, after which they transferred to military service and were distributed among various linear Siberian battalions, while others were expelled to the Semipalatinsk region for settlement. From the exiles of the second category, some served their sentences in the region, as the original place of their exile, while others came to the Semipalatinsk region from neighboring Siberian provinces, where they were expelled for settlement, to find the necessary occupations. In Semipalatinsk, however, those of the exiled Poles who, having served their military service in Semirechye, were sometimes detained for a long time and returned to European Russia. Sometimes Poles were sent to the Semipalatinsk region from the Siberian provinces adjacent to the region, where they served their sentences in whole batches. Thus, in 1864, a batch of 26 political criminals of Polish origin was sent to Ust-Kamenogorsk under police supervision from Barnaul (Gerassimov, 2012: 606). B. Gerassimov cites not only the full list of exiles, but also indicates their social status, most of them, namely 20 of 26 were noble, although on arrival at the place of exile they were attributed to the bourgeois class, with all its duties, but with significant restrictions in rights, especially in the right of movement.

A total of 18623 to 23056 rebels were sent to Siberia for their participation in the uprising of 1863, according to various historians (Galiyev, 1965). As the historian V.Z. Galiyev notes, the political exiles of the second half of the XIX century in Kazakhstan were the first to attempt revolutionary propaganda on the Kazakh steppes. Thus, in Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, and other cities, political exiles created circles in which political issues were discussed.

Only a few of the political exiles were wealthy people, most, as official documents state, did not have their own «means of living». The source of existence was the state

allowance, assistance from Russia, local mutual aid, earnings, etc. Sometimes the exiles settled in the same apartment, arranged a common dining room, etc., and the expenses for the poor were covered by the wealthier exiles. Besides, exiled Poles weren't allowed to leave their place of settlement in search of work, they were forbidden to trade in drinks, serve on free hire, cover different positions on steamships, work as photographers, etc. Doctors who, in addition to their practice, sometimes received permanent positions, lived better than others, then, despite the prohibition, many of the exiles gave lessons, and some were engaged in advocacy.

In economic terms, the «Polish exiles», according to the Tobolsk governor, could not be compared to voluntary migrants, because the latter, going to Siberia, to new places, took with them their capital, farming tools, workstock, household utensils, and sometimes even seeds, while Poles, going to Siberia with the hope of an early return to their homeland, did not have time even to sell unnecessary things. Under such conditions, they, of course, could not and did not want to think about the need for a settled stay in Siberia and did not even stock up on the necessary clothes, taking with them to Siberia only what seemed most valuable to their memories and, at the same time, taking care that the luggage did not exceed the 30 pounds of weight required by law (Gerassimov, 2012: 609).

The exiled Poles were divided into two categories: the peasant class and the privileged. The Government had tried to settle the first category of people on State land in order for them to engage in farming. However, not all exiles expressed a desire to settle on the land and to receive a grant for land cultivation. Some of them, having received a subsidy from the Government, used the money for other purposes because of the difficult economic conditions in which they were living. Another category of Polish exiles, obliged to pay taxes and duties, consisted of a privileged urban class. They were the ones who constantly complained about the police, who ruthlessly took those taxes out. The difficult legal and material situation of the exiled Poles was inherent, especially for the settlers of the Semipalatinsk province.

No less difficult were the conditions of spiritual life, especially in small towns. There were no newspapers, libraries, or any other cultural institutions in the region, except for Semipalatinsk. The population itself did not treat the exiles hostilely, but, in general, did not show sympathy. Only in a few cities have exiles been able to establish close contacts with the local population and have a lasting influence on their lives. Such cities include Ust-Kamenogorsk, where many of the exiles stayed forever and then played a big role in public affairs.

Polish exiles undoubtedly had an impact on the development of East Kazakhstan. Due to the higher level of education than the local population, as well as the acute shortage of literate and qualified officials, supervised Poles were often in demand by local authorities as officials and clerks. Despite the prohibitions, they were engaged in educational, social, and cultural activities. For example, Soleiman Smolsky opened a school where he taught 30 boys and 2 girls to read, write, do arithmetic, and the Law of God for 5 years. In Ust-Kamenogorsk, he had private lessons in the homes of Colonel Katin, assistant police guard Treskin, and merchant Kassatkin (Gerassimov, 2012: 672).

One example is Vikentiy Artsishevsky. Serving the exile in Ust-Kamenogorsk, he taught children literacy and prepared students for admission to the gymnasium, the cadet corps. After the end of police supervision in 1870, he continued his work in the city administration as a clerk. From 1875 to 1905 he worked as an accountant in the administration. In his spare time, he was engaged in beekeeping (Gerassimov, 2012: 651).

Soleiman Smolsky «in Ust-Kamenogorsk was known under the name Semyon Yakovlevich. As a Catholic, at the same time, he knew Mohammedan (Muslim – author's note) prayers in Arabic and did not hide his sympathies for Muslims. But, with a tendency to Muslimism, Smolsky, however, did not perform ordinary ablutions (*in Islam, a prerequisite for prayer, which includes a number of ceremonial actions – author's note*), did not refuse to drink wine and served in the wine trade. All that confused the Tatars (*Kazakhs – author's note*), who once, during Smolsky's visit to the mosque, put him in the face of the discrepancy between his lifestyle and occupation with the requirements of Mohammedan law. After that, Smolsky stopped visiting the mosque» (Gerassimov, 2012: 695).

In 1878, the Semipalatinsk administration allowed Leon Osipov Berberush, who was exiled at the age of 20, to live in the cities of the Russian Empire, except for the capital and the capital provinces. However, he decided to stay in East Kazakhstan, settled in Ust-Kamenogorsk, and until the beginning of the twentieth century worked as a clerk in the city police department. Most of the exiles were educated people, but they were forbidden to hold any positions. For example, exiled from Warsaw officer Karl Dlutowski for the rest of his life was engaged in painting works in Semipalatinsk. Felix Kulovich was engaged in petty trading, but after the October Revolution, he had to stop his trading activities. Some Polish exiles were engaged in advocacy. However, advocacy was particularly persecuted by the authorities, as the exiles in the complaints and petitions for citizens and Kyrgyz were not afraid to disclose local administrative abuses.

At the wine distillery of the famous Semipalatinsk merchant Poklewski-Kozelle Polish noblemen Mikhail Przygotsky, Joseph Shkultetsky, Mikhail von Galler, Joseph Koselo, and Kazimir Medunetsky worked. Beekeeping in Ust-Kamenogorsk was carried out by Nikolay Piotrovsky, Adolf Zemlevsky, and Ludwig Rostkovsky worked in Semipalatinsk as a doctor, and Felix Kulovich was engaged in carpentry.

Many of the Poles in exile married local women. Families of exiled Poles, as a rule, had quite a lot of children. Stanislav Petkevich had five children: daughter Zoya, sons Vasily, Ignatyi, Boris, and Vsevolod. Also, Anton Sokolovsky had five children: sons Nikolay, Evgeny, Basil, and daughters Maria and Evdokia. Stanislav Yavorsky had six children: sons Alexander, Mikhail, and Georgiy, and daughters Zoya, Valentina, and Olga. Leon Berberusch had four children: the son Nikolay, daughters Elizaveta, Nadezhda, and Vera.

The exiles made a significant contribution to the ethnography and culture of Kazakhstan. Most of them, after the exile, and after returning to their homeland, left many written testimonies about Kazakhstan.

Jan Witort, being a member of the socialist circle, was exiled to Tomsk, and from there to Semipalatinsk. Serving the exile in Semipalatinsk, Witort studies the customs

and traditions of the Kazakh people. According to modern Polish ethnographers, he was the first Polish to make an ethnographic description of Kazakhstan. Witort was engaged in the study of the marriage ceremony of the Kazakhs and for the first time described the features of the Kazakh wedding, which he himself attended in the summer of 1884. Jan Witort's ethnographic notes were first published in the scientific publication "From the Steppes of Central Asia" in Bratislava in 1899. In his ethnographic notes, Witort writes: «... the age of marriage among nomadic Kyrgyz for men is 15 years, for women - 16 years». And then he gives an explanation that the requirement for greater physical maturity for a woman is explained by the living conditions of nomads, where the entire burden of home and household work fell solely on the woman. Early marriages among nomads were quite common, which was explained by the desire to receive the dowry (bride price). At the time described by Witort, the largest dowry reached 32 horses and 100 camels for the rich and 9 camels and 2 horses for the poor. The poor had to work off the missing part of the dowry from their father-in-law or join the horses that he had left to his herd (Stepanenko, 2020: 72-73).

Jan Witort describes the matchmaking ceremony of the Kazakh people: «The father of the boy should give the girl's father a gift – karbagan. Matchmaking is performed by matchmakers - kudelar. The number of matchmakers depends on the wealth of the groom, sometimes up to 20 people. The treat (*during the matchmaking – author's note*) consists of boiled lamb, horse meat, kumys, tea, etc. The games are made up of horse competitions – baiga, wrestling of strongmen, singing of men and women. During this celebration, which is called toi kuda tenser, the matchmakers were the subject of general jokes and mockery. The decisive moment is the last feast, which serves a symbolic dish of baur kairiyuk. It is prepared from the liver and fat of a white sheep slaughtered at the beginning of the celebration and kurt (a type of cheese). With this dish, the matchmakers treat the owners and their relatives, serving it on the palms of their hands, trying to smear the face of the one who is treated. At the end of the feast, the father of the bride distributes gifts to the matchmakers, which are called kyit, their value among the rich is very significant» (Stepanenko, 2020: 74).

Adam Byalowsky, a political exile, was released from administrative exile in the Astrakhan province in 1881, «but continued his revolutionary activities, for which he was expelled to the Semipalatinsk region for three years. In 1882, in Ust-Kamenogorsk, together with E.P. Mikhaelis began to work on compiling a geographical map of the surroundings of the city. In addition, Mikhaelis and Byalowsky traveled through the Rudny Altai and, after a thorough study, came to the conclusion about the former state of the vast ice sheet in Altai. On the basis of those studies, Byalowsky wrote an article «The Ice Age in the Altai Mountains» in the English journal «Nature» in 1887 (Stepanenko, 2020: 39). At the end of the XIX century, after the end of the exile, he returned to his homeland. At the beginning of the XX century, as part of the expedition, he comes to East Kazakhstan, where he conducts geological surveys. After the independence of the Polish State, he held the post of Deputy Minister of the Armed Forces. In 1939 he became a victim of fascism.

Another equally famous Polish exiled to Semipalatinsk was Pavel Dmitrievich Lobanowsky, the meeting with whom is described in great detail by the American

journalist and traveler George Kennan, who visited Semipalatinsk in 1885 [Kennan 1906: 84-85]. Lobanowsky, as well as Gross, took an active part in the cultural life of the region, they both stood at the origin of the creation of a museum and library in Semipalatinsk.

On 4 August 1874, the Ministry of Internal Affairs notified the Semipalatinsk Governor that the former political exiles exempted from police supervision were allowed to serve in the public service. The situation of Poles exiled to Kazakhstan in the early and mid-19th centuries was alleviated to a certain extent by the adoption of the Manifesto of 28 March 1875, which granted some relief to those convicted of participating in the Polish uprising of 1863. Many Poles left Kazakhstan as a result of pardons given at different times. Among those who remained in the Kazakh steppe, a graduate of the medical faculty of the Moscow University Cezary Osipovich Terajewicz can be distinguished. After participating in the Polish uprising of 1863, he was exiled to Siberia, and in 1873 he arrived in Semipalatinsk as a county doctor. In 1879, Cezary left for Inner Russia but returned to Ust-Kamenogorsk in 1889. Upon his return, he continues to practice medicine and provides assistance to the local population. Terajewicz was a very educated and witty man. As B. Gerassimov notes, «the conversation of two friends – Mikhaelis and Terajewicz – seen daily, usually was a brilliant cascade of words and bright, deep, original thoughts sprinkled with signature humor. The verbal tournament of friends was of considerable interest, revealing the great spiritual wealth of opponents» (Gerassimov, 2012: 601).

Severin Gross graduated in 1877 from the University of St. Petersburg with a Candidate of Law degree and was an active participant in the Vilnius Socialist Circle, which had been active since 1874. In 1882, he and other members of the circle were exiled to Siberia for 5 years. The place of exile was determined by the settlement of Ulbinsky, not far from Ust-Kamenogorsk. Together with other political exiles (A.A. Leontiev, P.D. Lobanowsky), Severin Gross participated in the work of the Semipalatinsk Statistical Committee that was working on geographical and historical research of the region. In Semipalatinsk, Gross works in the office of the Semipalatinsk district judge, Pole P. Makowsky. Published the work «Materials for the study of Kyrgyz customary law» (1888), which studies Kazakh family, property, and criminal law. S. Gross went to the Kazakh auls, collected information, and visited Abai Kunanbayev (*a famous Kazakh poet, the founder of Kazakh written literature – author's note*), who explained to him a lot of details related to steppe traditions (Stepanenko, 2020: 78-79). Gross also participated in the creation of a public library, a museum of local lore in Semipalatinsk. Both of these institutions played a big role in the cultural and political development of the local population.

G. Kennan, describing the acquaintance with political exiles A. Blok and S. Gross in Ulbinsky, writes that both already had academic degrees and spoke French and German; both were especially interested in political economy, and in their appearance could pass as professors (Kennan, 1906: 88). Kennan describes them as serious, educated, thinking people.

Wladyslaw Burdenewsky was exiled to Akmola for 5 years in 1888, after the expiration of the period of exile he is employed at the station in Chita, where he worked together with Siberian Polish Revolutionaries W. K. Kurtanowsky and A. Kastyushko-

Valyuzhanich. In 1906, after the uprising in Siberia, he was forced to leave for Semipalatinsk. At that time in Karkaralinsk, in Zarechnaya Slobodka Semipalatinsk there are speech performances by the workers. Upon his arrival in Semipalatinsk, Burdenewsky led a social-democratic movement in the region, urging the local population to oppose the tsarist government. He described the hard life of Semipalatinsk workers in articles in local newspapers. Under his leadership, the «Union of Workers» and the «Community of Mutual Assistance of Workers» were formed in Semipalatinsk. He was expelled from Semipalatinsk.

The financial situation of the exiled representatives of the Eastern European Diasporas was quite difficult, as described in the Notes of the Semipalatinsk Subdivision of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society. In 1910, in particular, they as state criminals were forbidden to be engaged in trade, gold mining, and medical activity. However, persons belonging to the taxed estate were not exempted from taxes and other duties. By a manifesto on 26 August 1856, the natives of the Kingdom of Poland, under police supervision, were allowed to return to their homeland under the following conditions:

Firstly, the stay in exile for at least two years, secondly, «correction and unquestionable remorse», but far from all exiled Poles used the received permission to return to their homeland, mainly due to the difficult financial situation and lack of funds for moving from East Kazakhstan back to Poland (Gerassimov, 2012: 617).

In the Semipalatinsk region, exiled Poles also served in various institutions. In Sergiopol alone, 22 exiled Poles served in the lower military ranks.

Despite the enormous potential of the territories of Kazakhstan in general, and East Kazakhstan in particular, in the field of livestock and agriculture, this region was significantly inferior to the European territories of Russia in the field of education and basic veterinary science, which invariably caused the death of livestock and the risk of the emergence of infectious diseases in people. Most likely, therefore, the tsarist administration, providing steady growth of livestock farming since the end of the XIX century, except for political exiles, began to send regularly to East Kazakhstan experts having experience of work against epidemics and epizootics.

We want to consider this issue using the example of the 3 individuals below, who, in our opinion, played a major role in the development of livestock in East Kazakhstan.

Pavel Adolf Vladislavovich Aleksandrovich, a Collegiate Assessor, - was a district veterinarian of the first section of the Karkaralinsky district of the Semipalatinsk region. Completed his courses of sciences at the Warsaw Veterinary Institute with a degree as a veterinarian. In 1914, by the Order of the Semipalatinsk Governor, he was appointed, according to the request, to the position of the district veterinarian of the Karkaralinsk district of the Semipalatinsk region (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F.469. D.768. P.175. Personal file of the veterinarian Vladislavovich Aleksandrovich).

The head of the Semipalatinsk Resettlement Board was veterinarian Pavel Vasilievich Klepatsky, a native of the Volyn province. He completed a full course of sciences at the Warsaw Veterinary Institute with a degree as a veterinarian. In 1902, he was appointed to the post of a veterinary doctor of the Semipalatinsk district, and then he was sent to the Zaysan district to temporarily manage the Maikopchagay, Alkabek,

Chiliktinsk veterinary border guard posts. In 1903 he was sent to the Koyandinsko-Botovskaya fair to strengthen veterinary supervision. He was drafted into the army in 1904, and awarded the Orders of St. Stanislaus the 3rd degree and St. Anne the 3rd degree for diligent service in the war with Japan. After demobilization, he continued his duties as a veterinarian in the Semipalatinsk region.

P. Klepacki played an important role in the organization of the fight against the plague of cattle in the Zaysan, Pavlodar, and Karkaralinsk districts. Awarded the rank of Collegiate Secretary, Titular Counselor, Collegiate Assessor, and Court Counselor (AP RK. F.469. D. 804. P.83. Personal file of the veterinarian Pavel Vasilyevich Klepacky).

A Collegiate Counselor Ivan Pavel Antonovich Wyrzykowski was the veterinarian of the Semipalatinsk district of the Semipalatinsk region. He had the Order of St. Stanislaus, 3rd degree, dark bronze medal in memory of the war with Japan. Graduated from the Warsaw Veterinary Institute with honors with a degree as a veterinarian. He worked in Semipalatinsk as a veterinarian. There is evidence of diagnostics practice of contagious animal diseases and vaccinations, as well as methods of artificial insemination of animals (AP RK. F.469. D.782. P.72. Personal file of the veterinarian Ivan-Pavel Antonovich Wyrzykowski).

East Kazakhstan has been a center of cattle breeding since the olden days, at the same time, the system of veterinary service was not sufficiently developed, and there was a shortage of professionals able to work effectively in this direction. Most likely, this is due to the fact that the tsarist administration regularly sent Kazakhstan graduates of the Warsaw Veterinary Institute, who ensured the safety of livestock and played a large role in the development of animal husbandry and applied veterinary science in Kazakhstan. Considering that they were highly educated people with a European education, they most likely took an active part in the formation of the cultural and scientific life of the region. Unfortunately, the exact archival data on their social and cultural activities has not been preserved, so we draw this conclusion independently, drawing an analogy with representatives of the Polish intelligentsia, who were exiled in the East Kazakhstan region after the Polish uprisings of the XIX century.

Conclusion

Thus, the history of settling Poles on the territory of East Kazakhstan has a long and largely tragic history inextricably connected with the past of the Russian Empire. Having found themselves in the region due to different circumstances, Poles organically joined the socio-political, economic, cultural, and demographic context of the region.

Analysis of historiography and available sources on the subject allowed us to reveal the historical picture of the formation and development of the Polish diaspora in the territory of East Kazakhstan in the XIX – early XX century, highlighting several migration flows in it and determining that the main contingent of the Polish diaspora in the territory of East Kazakhstan was formed as a result of the repressive policy of the Russian Empire.

In general, the Polish exiles had a significant impact on the socio-economic development of East Kazakhstan. The Polish exile of 1860 is characterized by a

relatively high level of culture and education. B. Gerassimov noted in this regard that «the exiled Poles were ... a cultural element. Among them, there were many persons with education. The local intelligentsia treated them ... with respect» (Gerassimov, 2012: 623). The educational activities of exiles, their occupation in crafts, trade, beekeeping, etc. had a significant impact on the life of the region. In addition to culture, ethnography, and geography, Poles left a significant trace in the exploration and study of the natural wealth of Kazakhstan.

Today, the Polish diaspora living in Kazakhstan, the descendants of Polish immigrants and exiled revolutionaries, have the opportunity to develop and preserve their language and national culture on an equal basis with other ethnic groups living in Kazakhstan.

References:

- Abramov N. Regional city Semipalatinsk. Notes of IRGO. Book 1. - St. Petersburg: Printing house of V. Bezobrazov and Comp, 1861. - Pp. 109-174. Available at: <https://elib.rgo.ru/handle/123456789/219628>
- Abramov N. Ust-Kamenogorsk in 1861. Notes of IRGO. Book IV. - St. Petersburg: Printing house of V. Bezobrazov and Comp, 1863. - Pp. 110-138. Available at: <https://elib.rgo.ru/handle/123456789/219656>
- Atantayeva B.Zh., Kamaldzhanova T.A. The influence of migration on the formation of ethnic diasporas of East Kazakhstan in 1937-2005 (socio-demographic and cultural aspect). - Semey, Intellect, 2014. - 255 p. (In Russ.)
- Galiyev V. Z. The influence of political exiles on the cultural and socio-political life of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. - Almaty, 1965. - 16 p. (In Russ.)
- Galiyev V. Z. Exiled revolutionaries in Kazakhstan (second half of the XIX century). - Almaty: Publishing house "Kazakhstan", 1978. - 140 p. (In Russ.)
- Gerassimov B. G. Exiled Poles in the Semipalatinsk Region. Selected works of Semipalatinsk local historians. 1903-1929. Facsimile edition. KSU «Center for Documentation of the Newest Research» of East Kazakhstan Oblast, Scientific Center for Historical and Socio-Political Research named after M. Kozybayev, Semipalatinsk State Pedagogical Institute. - Semey. 2012. - 882 p. (In Russ.)
- Kennan G. Siberia and Exile. - St. Petersburg: Vl. Raspopov, 1906. - 282 p. Available at: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003735402/
- Konshin N.Ya. Materials for the history of political-administrative exile to the Steppes area. Notes of the Semipalatinsk subdivision of the West Siberian department of the Russian Geographical Society. - Omsk, 1923. Issue 14. - 100 p. (In Russ.)
- Memories from Siberia: memoirs, essays, diary records of Polish exiles to Eastern Siberia in the first half of the XIX century. - Irkutsk: Artizdat, 2009. - 724 p. (In Russ.)
- Petelskaya, N. Resontova, M. Polyaki East Kazakhstan: Past and Present. - Ust-Kamenogorsk: IP Kazakova S.I. 2009. - 200 p. (In Russ.)

Poles in Siberia at the end of the XIX – first quarter of the XX century: historiographic traditions, new directions, and prospects for research. - St. Petersburg: Publishing House Aleteia, 2021. - 390 p. (In Russ.)

Resontova M.M. History of Poles settlement in the east of Kazakhstan. // New Poland Magazine. 2011. No. 2. Pp. 48-52 (In Russ.)

Semipalatinsk Region Gazette, 1880, No.32,35, 37; 1898, No. 28/29; 1902, No. 1-9; 1898, No.33, 49/50; 1882,23/24; 1896, No. 45,1898,3 26/27, 1888, No. 19 (In Russ.)

Shostakovich B. S. History of Poles in Siberia (XVII - XIX centuries). - Irkutsk: Publishing House of Irkut State University, 1995. - 164 p. (In Russ.)

Shostakovich B. S. Phenomenon of Polish-Siberian history (XVII century - 1917): main aspects of modern scientific interpretations, results, and tasks of further development of the topic. - Moscow: MIC, 2015. - 750 p. (In Russ.)

Stepanenko N. V. Formation of the Polish diaspora in Kazakhstan. Second corrected and supplemented edition. - Kostanay: Kostanay Printing House, 2020. - 241 p. Available at: [Stepanenko_Formułowanie_Polskiej_diaspory_w_Kazachstanie%20\(3\).pdf](#);

Stepanenko N. Foreign and Russian historiography on poles forced elocation in Kazakhstan (XVIII - 50 - years of XX century). // Izvestiya VUZov Kyrgyzstana. 2012. No. 1. Pp. 185-189 (In Russ.)

Sliwowska W. Rucinski Justynian. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1991. T. 32. Z. 135. S. 585–586. (In Polish)

Sliwowska W. Dawne i nowe badania nad polskimi zesłancami na Syberii - ich miejsce w historii i kulturze. Syberia w historii i kulturze narodu polskiego. Wrocław, 1998. Pp. 265 – 277. (In Polish)

Sliwowska W. Polscy zesłańcy polityczni na Syberii w pierwszej połowie XIX wieku. Mity i rzeczywistość. Przegląd Wschodni. 1991. T.I. z. 2. Pp. 239-267. (In Polish)

Sliwowska W. Polskie zesłanki na Syberii w dobie midzypowstaniowej. Miscellanea historio-archivistica. 1996. T.VI. Pp. 175 – 194. (In Polish)

Tenze. Materiały do historii zesłanców syberyjskich. Justynian Rucinski — Gustaw Ehren-berg — Aleksander Krajewski. Pamięnik Literacki. 1990. T. 81. Z. 1. S. 149–177. (In Polish)

The first general census of the population of the Russian Empire in 1897/ under the editorship of N. A. Troinitsky. T.1. General summary on the empire of the results of the development of the data of the First General Census of the Population made on January 28, 1897. - St. Petersburg, 1905. (In Russ.)

Бакыт Ж. Атантаева¹, Раушан Д. Ахметова^{2*}, Меруерт Б. Ибраева³

¹ *Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

² *Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

³ *Astana IT University, Астана, Қазақстан*

Жер аударылған поляктардың XIX – XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның қоғамдық және мәдени дамуына ықпалы

Аннотация. Қазақстан Республикасының көпұлтты келбеті – әртүрлі халықтардың қазақ жеріне түрлі жағдайлар мен себептерге байланысты қоныс аударуы нәтижесінде қалыптасқан күрделі тарихи процес. Бұл халықтардың әрқайсысы өз кезегінде, еліміздің дамуына өзіндік үлесін қосқансыз сөзсіз. Қазақстанның көпұлтты, көпконфессиялы қоғамында өмір сүріп жатқан түрлі этнос өкілдерінің арасында поляк этносының да өзіндік орны бар. Поляктар алғаш рет Қазақстан аумағында XVIII ғасырда пайда болды. Олар - қазақ өлкесіне жер аударылған поляк ұлт-азаттық қозғалысының өкілдері. Жергілікті билік оларды күштеп Орал және Сібір қазақтарының қатарына қосты. Саяси жер аударылған поляктардың көпшілігі 1830–1831 және 1863–1864 жылдардағы Ресей империясына қарсы Польшаның ұлт-азаттық көтерілістерінің қатысушылары болатын. Олардың едәуір бөлігі ақсүйек дворяндар. Поляктардың арасында ақындар мен жазушылар, суретшілер мен дәрігерлер, инженерлер мен заңгерлер көп болды.

Мақалада жер аударылған поляк қайраткерлерінің қоғамдық ахуал мен Қазақстандағы мәдени өзгерістерге қосқан үлесі талданады. Сондай-ақ, Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына өз үлесін қосқан поляк этносының жекелеген өкілдері туралы баяндалады. Қолданылған дереккөздерге сыни және салыстырмалы талдау жасалды. Авторлар Қазақстан аумағындағы поляктар тарихын объективті зерттеудің этногеографиялық тарих үшін де, сондай-ақ қазіргі қоғамда ұлттық бірлікті нығайту мен тұтастықты сақтау үшін де ғылыми маңызы зор деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: поляктар, мәдениет, қайраткерлер, ғалымдар, жер аударылғандар, Шығыс Қазақстан.

Бакыт Ж. Амантаева¹, Раушан Д. Ахметова^{2*}, Меруерт Б. Ибраева³

¹ Шәкәрім университет, Семей, Қазақстан

² Шәкәрім университет, Семей, Қазақстан

³ Astana IT University, Астана, Қазақстан

Влияние ссыльных поляков на социокультурную жизнь Восточного Казахстана в XIX – начале XX веков

Аннотация. Формирование многонационального облика Республики Казахстан стало результатом сложных исторических процессов, в ходе которых различные народы оказались на казахской земле по разным обстоятельствам и причинам, при этом каждый из них внес определённый вклад в развитие общества.

Среди представителей разных народов, проживающих в многонациональном, многоконфессиональном обществе Казахстана, есть свое место и у представителей польского этноса. Поляки впервые появились на территории Казахстана в XVIII веке. Это были польские повстанцы, которых царское правительство сослало в казахский край. Местные власти насильственно ввели их в число уральских и сибирских казахов вне их воли. Ссыльные поляки были участниками национально-освободительных восстаний в Польше против Российской империи в 1830-1831, 1863-1864 годах. Значительную их часть составляли дворяне. Среди поляков было много поэтов и писателей, художников и врачей, инженеров и юристов.

В статье анализируется вклад ссыльных польских деятелей в общественную атмосферу и культурное преобразование Казахстана, рассказывается об отдельных представителях польского этноса, внесших свою лепту в социально-экономическое развитие Восточного Казахстана. Используемые источники подвергнуты критическому и сравнительному

анализу. Авторы приходят к выводу о том, что объективное изучение проблемы истории поляков на территории Казахстана имеет большое научное значение как для этногеографической истории, так и для консолидации казахстанского общества и закрепления общенациональной целостности в современных условиях.

Ключевые слова: поляки, культура, деятели, ученые, ссыльные, Восточный Казахстан.

Список литературы:

- Абрамов Н. Областной город Семипалатинск. // Записки ИРГО. Кн. 1. Спб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1861. С.109-174.
<https://elib.rgo.ru/handle/123456789/219628>
- Абрамов Н. Усть-Каменогорск в 1861 году. // Записки ИРГО. Кн. IV. Спб.: Типография В. Безобразова и Комп., 1863. С.110-138.
<https://elib.rgo.ru/handle/123456789/219656>
- Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект). - Семей: Интеллект, 2014. - 255 с.
- Воспоминания из Сибири: мемуары, очерки, дневниковые записи польских ссыльных в Восточную Сибирь первой половины XIX столетия. - Иркутск: Артиздат, 2009. - 724 с.
- Галиев В.З. Влияние политических ссыльных на культурную и общественно-политическую жизнь Казахстана в XIX – начале XX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Алма-Ата, 1965. - 16 с.
- Галиев В.З. Ссыльные революционеры в Казахстане (вторая половина XIX века). - Алма-Ата: Изд-во Казахстан, 1978. - 140 с.
- Герасимов Б.Г. Ссыльные поляки в Семипалатинской области. // Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского Отдела Русского Географического Общества. Выпуск XII. - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1910. // Избранные труды семипалатинских краеведов. 1903-1929 гг. Факсимильное издание. / КГУ «Центр документации новейших исследований» ВКО, Научный центр исторических и социально-политических исследований им. М. Козыбаева Семипалатинского государственного педагогического института. - Семей, 2012. - 882 с.
- Кеннан Дж. Сибирь и ссылка. - СПб: Вл. Распопов, 1906. - 282 с.
https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003735402
- Коншин Н.Я. Материалы для истории политической административной ссылки в Степной край. // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. - Омск, 1923. Вып. 14. - 100 с.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. Н.А. Тройницкого. Т.1. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. - СПб., 1905 г.

Поляки в Сибири в конце XIX – первой четверти XX века: историографические традиции, новые направления и перспективы исследований. - Санкт-Петербург: Издательство: Алетейя, 2021. - 390 с.

Петельская Н., Резонтова М. Поляки Восточного Казахстана: прошлое и современность. - Усть-Каменогорск: ИП Казакова С.И., 2009. - 200 с.

Резонтова М.М. История заселения поляков на востоке Казахстана. // Журнал «Новая Польша». 2011. № 2. С. 48-52.

Семипалатинские областные ведомости, 1880, №32,35, 37; 1898, № 28/29; 1902, № 1-9; 1898, №33, 49/50; 1882,23/24; 1896, № 45,1898,3 26/27, 1888, № 19

Степаненко Н. В. Формирование польской диаспоры в Казахстане. Издание второе исправленное и дополненное. - Костанай: «Костанайский печатный двор», 2020. - 241 с. //

Stepanenko_Formułowanie_Polskiej_diaspory_w_Kazachstanie%20(3).pdf;

Степаненко Н. Зарубежная и российская историография по вопросу насильственного переселения поляков на территории Казахстана (XVIII – 50-е годы XX веков) // Известия ВУЗов (Кыргызстан). 2012. № 1. С. 185-189.

Шостакович Б. С. История поляков в Сибири (XVII–XIX вв.). - Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1995. - 165 с.

Шостакович Б. С. Феномен польско-сибирской истории (XVIII в. - 1917 г.) основные аспекты современных научных трактовок, результатов и задач дальнейшей разработки темы. - Москва: МИК, 2015. - 816 с.

Sliwowska W. Rucinski Justynian. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1991. T. 32. Z. 135. S. 585–586.

Sliwowska W. Dawne i nowe badania nad polskimi zesłancami na Syberii - ich miejsce w historii i kulturze. Syberia w historii i kulturze narodu polskiego. Wrocław, 1998. Pp. 265 – 277.

Sliwowska W. Polscy zesłańcy polityczni na Syberii w pierwszej połowie XIX wieku. Mity i rzeczywistość. Przegląd Wschodni. 1991. T.I. z. 2. Pp. 239-267.

Sliwowska W. Polskie zesłanki na Syberii w dobie midzypowstaniowej. Miscellanea historio-archivistica. 1996. T.VI. Pp. 175 – 194.

Tenze. Materiały do historii zesłanców syberyjskich. Justynian Rucinski — Gustaw Ehren-berg — Aleksander Krajewski. Pamięnik Literacki. 1990. T. 81. Z. 1. S. 149–177.

Information about authors:

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna - Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Ibrayeva Meruyert Bolatovna - Master of History, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Атантаева Бакыт Жумагазиевна - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Ахметова Раушан Дюсенбековна - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Ибраева Меруерт Болатовна - Astana IT University, тарих магистрі, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Атантаева Бакыт Жумагазиевна - доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.

Ахметова Раушан Дюсенбековна - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.

Ибраева Меруерт Болатовна - Astana IT University, магистр истории, Астана, Казахстан.